

Adıgözəl MƏMMƏDOV

**SİYASİ LİDERLƏRİN PSIXOLOJİ
PORTRETLƏRİ**

Bakı-2008
«Araz»

Redaktoru: Hidayət ƏSGƏROV

**Adıgözəl MƏMMƏDOV. SİYASI LİDERLƏRİN PSIXOLOJİ
PORTRETLƏRİ.**

Bu kitabda müəllif tarixin müəyyən dövrlərində dünyada baş verən proseslərə təsir etmək imkanına malik olan siyasi liderlərin keçdikləri həyat yollarını tədqiq etməklə, onların psixi-ruhi vəziyyətini təyin etmək üçün yeni bir elmi-tibbi texnologiyanın əsasını qoymuşdur.

4992136519
A _____ Qrifli nəşr
050 - 2000

© Adıgözəl Məmmədov

Müəlliflə mövzuya giriş

Tədqiqatçı-psixoloq Adıgözəl Məmmədov liderlərin psixologiyası mövzusunda bir neçə kitabın müəllifidir. Onun son araşdırmalarını bu mövzuda yeni qənaət kimi qiymətləndirmək olar. Onunla söhbətimiz XX əsrin məşhur tiranları mövzusunda.

- Zaman-zaman tarix və şəxsiyyət məsələsilə bağlı müxtəlif fikirlər deyilib. Hər halda burada qarşılıqlı əlaqə var. Güclü şəxsiyyət zamandan üstün olduğu üçün hadisələrə təsir edə bilir...

- Bu məsələlər tarixçiləri, psixoloqları həmişə ciddi düşündürüb. Hər bir xalqın tərəqqisində liderlərin rolu əvəzsizdir. Liderləri güclü və zəif kimi iki tipdə təsnif etmək olar. Hər bir liderin bu və ya digər problemə münasibətdə baxışlarını inkişaf etdirən onun ətrafıdır.

Digər tərəfdən, hər bir liderin psixoloji keyfiyyətlərinə uyğun xarakterik xüsusiyyətləri var. Bəzən totalitar dövlət quruluşunu avtoritar şəxslərə aid edirlər. Amma heç də belə deyil. Bəzən elə demokratik dövlətlərdə avtoritar rejim hökm sürə bilər ki, hətta qeyri-demokratik dövlətlərdəkindən də pis olar.

Bu mənada Hitlerin hakimiyyətə gəlişinin psixoloji cəhətdən təhlili çox maraqlıdır. I Dünya müharibəsindən sonra məğlubiyyətin ağrı-acısını yaşayan almanlar Hitlerin çağırışlarına rəğbət bəsləyir, onun rəhbərlik etdiyi Nasional Sosialist Partiyası qələbə çalır. Hitler alman xalqının «sarı simini dilləndirməyi» bacarır, bu şansdan məharətlə istifadə etməklə militarist siyasətini həyata keçirir. Hitlerin tərəfdaşları onu hakimiyyətə gəlməyə sanki sürüklədilər.

- Alman xalqının enişli-yoxuşlu taleyi bir yandan Hegel, Feyerbax kimi filosoflar, digər tərəfdən də Hitler kimi bəşəri cinayətkar yetirib...

- Hitlerin həyat yoluna baxanda aydın görmək olur ki, ömrünün uşaqlıq, yeniyetməlik dövrünün gərginlikləri sonrakı həyatına ciddi şəkildə təsir edib. O, uşaqlıq dövründə həmişə yaşadlarından çəkinirmiş. Bu da onun anatomik qüsurlarından irəli gəlirdi. Deyilənə görə, o, hətta bu qüsuralara görə çimərlikdə çimməzmiş. Psixoloji nöqtəyi-nəzərdən təhlil edəndə bu qənaətə gəlmək olar ki, bu, hələ uşaqlıqdan Hitlerdə qısqançlıq hissini alışdırırmış. Digər tərəfdən bu, Hitlerdə mübarizlik hissini gücləndirib. Əgər insan xarici görkəmlə özünü sübut edə bilmirsə, başqa xüsusiyyətlə özünü təsdiqə çalışır. Uşaqlıqda keçirdiyi xəstəliklə bağlı Stalinin üzündə çopurlar əmələ gəlmişdi. Tay-tuşları həmişə onu ələ salaraq «çopur» deyərmişlər. Cavanlığında faytondan ıxıllmış, barmaqları şikəst olmuşdu. Təbii ki, gəncliyində gördüyü çətinliklər onun xarakterinin formalaşmasında mühüm rol oynayıb. Hitler «Mənim mübarizəm» əsərində alman xalqının məğlubiyyətinin səbəblərini göstərib. O, uzun illər ərzində öz üzərində dayanmadan, səylə işləyib. Alman sosioloqlarının fikrincə, sosioloji mühit insan psixologiyasının formalaşmasına təsir göstərir. Hitlerin o dövrdə alman xalqını ruhlandırmaq yönündəki fəaliyyəti uşaqlıqdan bəri daxilində olan tərəddüdlərdən qurtulmaq səylə çox üzvi şəkildə səsləşirdi. O, kifayət qədər güclü səsiylə kütləyə hipotetik təsiretmə qüvvəsinə malik idi. Təbii ki, kütlə ilə dil tapmaq qabiliyyəti Hitlerə bədahətən verilmişdi. Amma Hitlerə axıracan barışmayan qüvvələr də vardı. Məsələn, Ernest Telman bütün işgəncələrə baxmayaraq inadından dönmədi.

Hər bir insanın fərdi keyfiyyətləri, özünəməxsus məziyyətləri var. Tanınmış tarixi şəxsiyyətlərin haqqında məşhur müasirlərin yazdığı memuarlar bu mənada çox qiymətlidir. Məncə, Stalinə Çörçillin verdiyi qiyməti hələ heç kəs verməyib. O yazır ki, Stalinlə görüşənədək böyük bir analitik qrup araşdırma aparmışdı ki, ikinci cəbhə hansı maraqlara görə, harada açılmalıdır.

«Maraqlarımız baxımından cəbhənin Balkanlardan açılmasını istəyirdik. Bunu Stalinə deyəndə o, düşünmədən, ani olaraq həmin cəbhələrin müsbət və mənfi tərəfləri haqda danışdı. Bu, bizi çox təəccübləndirdi».

Çörçillin bu fikri onu deyir ki, Stalin haqqında danışarkən konyukturdan çıxış etmək lazım deyil. De Qollun xatirələri də maraqlıdır. Yazır ki, Stalin görüş zamanı rəhbərləri yanına çağırır, ciddi xəbərdarlıq edirdi: «Bilirsiniz də, tapşırığı yerinə yetirməsəniz, sizi hansı cəza gözləyir?» De Qoll yazır ki, bu səhnənin təsirindən bərk sıxılırdım, tezliklə bu məclisdən uzaqlaşmaq istəyirdim. Çıxanda geri qanrılıb bir də Stalinə baxdım. Qəlbi doyan, gözü doymayan Stalin dayanmadan qida qəbul edirdi. Psixoloq bu situasiyanın nədən baş verdiyini ani olaraq başa düşür. Bu, Stalinin daxili ilə kifayət qədər mübarizədə olduğunu göstərir. Qida bu zaman onun üçün, sadəcə, sakitləşdirici vasitədir. Bu, çox incə, psixoloji məqamdır.

- Amma Qorbaçovun aşkarlığından sonra Stalinin şəxsiyyəti mövzusunda xeyli kitablar yazıldı, filmlər çəkildi. Hər halda bunlar da Stalinin şəxsiyyətini tam açmır.

- Stalinin şəxsiyyəti mövzusunda əsər yazanların, film çəkənlərin əksəriyyəti dövrün konyukturdan çıxış edirlər. Dövrün tələbi belə idi ki, o gözədən

salınmalıdır. XX qurultayda Xruşşov da, başqa iştirakçılar da bilirdilər ki, oyun oynayrlar. Necə ki, o vaxtkı hadisələrdə Stalinin ətrafındakı rəhbərlərin hamısı iştirak edirdi: Molotov, Kaqanoviç, Voroşilov, Xruşşov, Malenkov... Sovet dövründə fəaliyyət göstərən dövlət institutları sistemləri məhz Stalin iradəsinin, ağılının nəticəsi kimi ortaya çıxmışdı. O, prinsipial, güzəştisiz idi. Ruzvelt, Çörçill sadəcə əldə etdikləri mövqeləri saxlamaq istəyirdilər. Qüvvələr nisbətini yaradan Stalin idi. Çörçill xatirələrində maraqlı bir məqam haqqında danışır. Yazır ki, Tehran görüşləri zamanı danışıqlara Stalin həmişə bizdən sonra gəlirdi. Onun sərt baxışları, gəliş tərzi istər-istəməz bizi ayağa qalxmağa məcbur edirdi. Bəziləri bunu bilmir, o dövrdə Trotski hakimiyyətdə olsaydı, tepressiyaların miqyası daha güclü olacaqdı. Bununla bağlı kifayət qədər arqumentlərim var. Amma bu barədə danışmaq hələ tezdir.

- Yəqin ki, ailə münasibətləri fonunda liderlərin fərdi-psixoloji keyfiyyətlərini təhlil etmək tədqiqatçı-psixoloqa daha tutarlı qənaətlərə gəlməyə əsas verir.

- Hitlerdən soruşurlar ki, niyə evlənmirsən, cavab verir ki, mən öz seksual enerjimi siyasi mübarizəyə həsr edirəm. Sözsüz ki, Hitler «bir az» yalan danışırdı. Onun «məhəbbət tarixi»nə baxanda bunu aydın görmək olur. O, qadınlarla oynamağı sevirdi. Qadına deyirdi ki, mənə kəmərlə döy, əzişdir, alçalt. O, uşaqlıq dövründəki kimi alçaldılmasını, döyülməsini istəyirdi. Bu zaman onda əvvəlki «yaddaşı» bərpa olunur, hiddəti coşur, siyasi məqsəd üçün müqaviməti artırdı.

Sovet İttifaqı rəhbərlərindən ən çox hörmət bəslədiyim lider Andropovdur. Mədəniyyət, idarəçilik baxımından özünəməxsus keyfiyyətlərə malik idi. Temperament tipinə görə xolerik (sakit, fikirlərini tam dolğun ifadə edən) idi. Amma fikri ülgüc kimi kəsirdi. Andropovu tanıyanlardan biri yazır: «Yuqoslaviyaya getmişdik. O vaxt Andropov hələ DTK-nın sədri deyildi, Mərkəzi Komitədə işləyirdi. Axşamüstü bizi bara dəvət etdilər. Andropovdan başqa hamı getdi». Bu, onun ciddiyyətindən xəbər verirdi.

- Stalin və Hitlerin ətrafından da danışaq. Hansı bu məsələdə daha tədbirli idi?

- Stalin vaxtaşırı ətrafını «təmizləyirdi». Hitlerdə bu keyfiyyətlər daha az qabarır. Hitlerin ətrafı Stalinin ətrafına baxanda daha «diletant» idi. Hitlerin ətrafı furerin aqressiv siyasətinin qarşısını almaqla hakimiyyətdə təmsil olunmalarının müddətini uzada bilirdilər. Stalin 1939-cu ildə Hitlerlə ittifaq bağlayır. Çörçillə görüşən zaman Stalin etiraf edir ki, bu müqaviləni onlarla da bağlamaq olardı, ancaq gecikiblər. «Biz almanlara tərəf gəldik, amma yenə də sizinlə danışıqlar aparırıq». Stalinin ətrafında çeviklik daha güclü idi, hadisələrə tez qiymət verilirdi. Hitler diplomatiyası isə ona gətirib çıxardı ki, bütün Almanıyanı dünya ictimaiyyətindən təcrid etdi.

- Stalin əqidəsində tə kidi, Hitlerin isə ətrafı da əqidəli idi. Hitler özünü öldürdü, ətrafı isə Nürnberq məhkəməsində «Yaşasın Hitler» dedi. Amma Stalindən sonra hakimiyyətə gələn Xruşşov onu «Vətən xaini» elədi.

- A.Jukov xatirələrində yazır ki, Reyxstaqı ələ keçirəndə ardıcıl olaraq Stalinlə əlaqə saxlayırmış. «Stalinin mənə dönə-dönə tapşırığı bu oldu ki,

Hitleri sağ ələ keçirin. Mənim ona suallarım var». Bu insanlar həyatda görüşməmişdilər. Düzdür, Molotov Hitlerlə, Hitlerin yaxın adamı Stalinlə görüşmüşdü. Bir neçə dəfə Stalinlə Hitlerin görüş məsələsi müzakirəyə çıxarılmışdı, amma nədənsə baş tutmamışdı. Hitlerin özünü öldürməsi xəbərindən Stalin təəssüflənir, deyirdi ki, avantüristlərin və firılacaqçıların axırı belə olmalıdır. Bəli, Hitlerin ətrafı Stalinin ətrafından sədaqətli çıxdı. Stalinə etimadsızlıq onu göstərdi ki, kommunizm ideologiyası sağlam təfəkkürə əsaslanmır. Amma bu fikri Hitlerin yaxın ətrafı haqda demək olmaz. Stalinin ətrafı rəhbərdən çox qorxurdu. Hitlerə bir neçə dəfə sui-qəsd cəhdi olmuşdu, amma bu, onun yaxın ətrafı tərəfindən olmamışdı.

Stalin 1952-ci ildə çıxış edir ki, artıq qocalıb, vəzifədən uzaqlaşmaq istəyir. Əgər namizəd varsa, versinlər. Hamı ayağına düşür ki, nə danışırsınız, **hələ bizə Siz çox rəhbərlik edəcəksiniz.**

Şəxsiyyətlərin psixologiyasına dair məşhur siyasi liderlərin həyatı və fəaliyyətləri mövzusunda son vaxtlar çox yazılır, onların əməllərinə müxtəlif yöndən qiymətlər verilir. Görəsən, fərdiyyətlər niyə bu dərəcədə biri-birlərindən fərqlənirlər? Nədən onlarda bu dərəcədə hakim olmaq arzusu üstündür?

Ortalığa sual çıxır ki, ruhi cəhətdən çatışmazlığı olan liderin bütöv bir şəxsiyyət kimi formalaşması necə ola bilər? Bəs, Hitlerin tiranlığa meyli nədən irəli gəlir?

- Tarixən diktatorları mühit formalaşdırır, tarixi gerçəklik, siyasi mühit və cəmiyyətin özünün düşünmə substrasiyası. Tarix məğlub olanları sevmir. Məğlublara istənilən vaxt istənilən adı qoymaq olur. Diktatorları biri-birilərindən fərqləndirmək lazımdır. Bu şəxslərə spektrial yanaşanda istər-istəməz bunlar haqda bir-birinə paralellik təşkil etməyən fikirlər görürük. Əgər Bağırovun Cənubi Azərbaycan uğrunda apardığı siyasətinin gerçəkliyini görsək, gərək ona diktator deməyək.

- Bağırov ömründəki bu ziqzaqların əsas kökü, sizcə, nə idi?

-Bağırov rus, fars, ləzgi dillərini gözəl bilirdi, fitri siyasətçiliyi vardı. Əgər 1953-cü ildə Stalinin ölümündən sonra Bağırov-Beriya birliyi siyasi hakimiyyətə gəlsəydi, sözsüz ki, məhkəmə prosesi Mikoyan, Molotov üçün qurulacaqdı. Çünki Xruşşovun özünün Bağırova qarşı münasibəti birmənalı deyildi. O vaxtkı Rəyasət Heyətində əyləşənlərin əksəriyyəti Xruşşovun siyasi hakimiyyəti ələ ala biləcəyinə inanmırdı. Heç kəsin ağına gəlməzdi ki, Xruşşov gələcəkdə meydana çıxaraq bütün səlahiyyətlərə sahib olacaq. Xruşşov xatirələrində bunu yazır.

Stalinin ölümündən sonra ilk dəfə olaraq Sov.İKP-nin rəyasət heyətinə aprel ayında Bağırov namizəd seçilir. Beriya və onun yaxın ətrafı Bağırovu addım-addım hakimiyyətin ən ali pilləsinə yaxınlaşdırırdı. Artıq Beriya Kremldəki hakimiyyəti ələ almaq üçün müəyyən hazırlıq tədbirləri də görmüşdü. O Öz təsəvvüründə bu siyasi hakimiyyət dəyişikliyi də ona dəstək verə biləcək şəxslərdən ən əsası Bağırovu sayırdı. Həqiqətən də Beriyanın aparacağı bu siyasi hakimiyyət dəyişikliyinə Bağırov da hazırlaşır.

1953-cü il aprelin 6-da Bağırov öz ərizəsi ilə birinci katib vəzifəsindən azad olunaraq Azərbaycan Nazirlər Sovetinin sədri seçilir. Plana görə bu təyinat

SSRİ Nazirlər Sovetinin sədrliyinə gedən yolda trampolin rolunu oynamalı idi. I katib vəzifəsinə isə Mir Teymur Yaqubov təsdiq edilir.

- Xruşşovun Stalinə qarşı amansız münasibətini hansısa bir əlamətdar hadisə ilə bağlılığı ola bilərdimi?

- SSRİ DTK-sının 9-cu idarəsinin (ali dövlət rəhbərlərinin mühafizəsi) rəis müavini M.Dokuqayev xatirələrində (N.N.Baybakov «Ot Stalina do Elina» kitabında) qeyd edir ki, müharibə vaxtı Xruşşovun təyyarəçi oğlu Leonid ağır cinayət törədir. Xruşşov Stalinin qarşısında diz çöküb göz yaşı tökür, oğlunu əfv etməsini xahiş edir. Stalin bağışlamır, Leonidin cəbhədəki dizbata yolladılması əmrini verir. Xruşşov bu hadisədən sonra yaxın dairəsində Stalindən hayıf çıxacağına and içir.

1953-cü ilin martından sonra baş katib səlahiyyətləri Rəyasət Heyəti üzvlərinə keçir. Amma real hakimiyyət SSRİ Nazirlər Sovetinin sədri Malenkov, Mərkəzi Komitə Aparatının rəhbəri Xruşşov və Nazirlər Soveti sədrinin müavini DİN rəhbəri Beriyanın əlində idi. Xruşşov xatirələrində qeyd edir ki, Stalinin ölümündən sonra Mikoyan mənə yaxınlaşaraq Beriyanın təhlükəli olduğunu və hakimiyyəti necə ələ almaq yollarını göstərərək köməklik etmək istədiyini bildirdi. Siyasi büronun üzvlərilə görüşərək onları özümə tərəf çəkirdim. Beriya bir neçə dəfə Jukovu həbs etmək istəmişdisə də Stalin mane olmuşdu. Jukovun tərəfimi tutacağını bilirdim.

Beləliklə, Beriya həbs olunur, güllələnir. Xruşşov Bağırovu Moskva plenumundan sonra həbs etdirə bilərdi, amma Bağırov ona hələ lazım idi. Beriya avtoritetini ölkədə məhv etmək, Xruşşov və onun əlaltılarının Beriyanın güllələnməsi hökmünün doğruluğunu əsaslandırmaq üçün Bağırov onlara hələ çox lazım idi. Bağırov qafqazlı və Beriyanın yaxın dostu idi. Xruşşovun Bağırovu həbs etməməsi, əksinə yeni bir vəzifə təklif etməsinin səbəbi bu idi. Bu, Xruşşovun taktiki gedişi idi və bir neçə ildən sonra onun hakimiyyətdə möhkəmlənməsi Bağırovu Beriyanın aqibətilə üzləşdirdi. Artıq bu andan Bağırov Xruşşova lazım deyildi.

- Bağırov bu məqamda hansısa bir xilasedici cəhddə bulunurmu?

- Bağırov anlayırdı ki, Kremldəki siyasi atmosfer əleyhinə yönəlib.

1953-cü il 13 iyul plenumunda M.Bağırov öz vəzifəsindən azad olunur. 3 gün sonra şəxsi işi Sov.İKP MK-nın sərəncamına göndərilir. 1953-cü ilin sonuna qədər Bağırov Moskvadakı evində həyat yoldaşı Yevgeniya Mixaylovna və oğlu Cenlə Sov.İKP MK-nın təyinatını gözləyir. 1954-cü ilin yanvarında Kuybişev şəhərindəki Kuybişev neft idarəsinin kadrlar işi üzrə rəis müavini təyin edilir. Yazda hadisələr kəskin dəyişir. Martın 13-də Bağırov partiyadan xaric edilir. İlin sonunda onu həbs edirlər. Məhkəmə prosesində Bağırovu daha çox repressiyaların təşkilində ittiham edirdilər. Məgər bu represiyalar birbaşa Moskvanın göstərişinə uyğun aparılmırdımı? Xruşşov Ukraynada, Arutyunov Ermənistanda, o cümlədən bütün SSRİ məkanındakı rəhbərlər bu göstərişləri həyata keçirmirdilərmi?

Bakıda məhkəmə prosesi vaxtı Bağırov 61 yaşında idi.

Bağırov və onunla birgə həbs olunanları Bayıldan çıxararaq DTK-nın istintaq izolyatorunda yerləşdirirlər. O vaxt gənc çekist olan, indi isə ahıl yaşlı Mürvət müəllim xatirələrini mənə bu cür danışıdı: «Bağırov olduğu kamerada hər cür

şərait yaradılmışdı. O, axşamadək yazı-pozu işlərilə məşğul idi. Məhkəmənin sonuncu günü ona yemək apardım. Əvvəl imtina etdi. 15 dəqiqə sonra yenə yeməyi aparıb israr etdim. O güldü: «Oğlum, səndən çəkist olmaz, çünki ürəyin kövrəkdir». Həmin gün ona güllələnmə hökmü kəsildi. İzolyatora qayıdanda 25 il həbs almış Atakişiyev isterik vəziyyətdə özünü yerə çırpırdı. Pilləkənin tutacağına ağzını çırparaq 3 dişini sındırdı, ağzını partlatdı. Bağırov onun yanından keçəndə çox qəzəblə baxaraq üzünə tüpürdü. O, özünü axıradək çox soyuqqanlı və təmkinli apardı». Bu faktlar təsdiq olunan şəxsin keçirdiyi həyat yolu və onun psixoloji vəziyyətinin müəyyən situasiyalar zamanı təzahürüdür. Şəxsiyyəti tədqiq etmək üçün bu materiallar əvəzsizdir. O, 1956-cı il mayın 7-də güllələnir.

- **Necə fikirləşirsiniz, bundan sonra Bağırova münasibətdə hansı çalarlar müşahidə edilə bilər?**

- M.Bağırov yenidən Azərbaycanın fikir gündəminə olduğu kimi gəlir. Əgər Bağırov olduğu kimi görünəndə diktator görkəmi alırsa, qoy onu elə diktator kimi tanısinlar. Əgər belə görkəm almırsa, yenə də olduğu kimi tanısinlar. Tədqiqatlarımızdan xahiş edirəm ki, tarixi prosesləri obyektiv tədqiq etsinlər. Artıq bayağı sözlər keçmir. Əsas budur ki, tədqiqatçı təsir altına düşməsin.

Məhkəmədən sonra Bağırovu daim gözdən salmağa çalışırdılar. Lakin ictimaiyyətin ona olan münasibətini dəyişdirmək mümkün olmadı Mehriban Ələkbərzadənin Bağırov haqda çəkdiyi filmə qiymət verirəm, zəhmət çəkib, amma bu filmdə tələskənliyə və birtərəfliyə yol verilib. Bu birtərəflilik daha çox Bağırovu ittiham yönündədir. Yenə deyirəm, Bağırovun siyasi səhvlərinə haqq qazandırmaq olmaz. Lakin indiyə qədər bizə təqdim olunan obrazlarda gördüyümüz Bağırovun digər üzünü ictimaiyyətə təqdim etməyi özümə borc bildim.

- -Bu gün dünyada erməni üstünlüyünün səbəbini belə izah edir: «Dünyanı bürüyən erməni üstünlüyünü nə qədər acı da olsa, etiraf etməliyik artıq dünyanın 23 dövlətin qanunverici orqanları baş verməmiş, uydurma «erməni soyqırımı» cəfəngiyyatını qəbul edib. Deməli, ermənilərin təpərləri var ki, yalançı həqiqətlərini dünyaya qəbul etdirə biliblər?»

- «erməni soyqırımı»nı tanımaq əslində həmin dövlətlərin Türkiyədən, ümumiyyətlə, türk xalqından ehtiyat etmələrindən xəbər verir. Ermənilər siyasi konyukturaçılıqda, istənilən yad mühitə tez uyuşa bilməkdə, oranı özlərinin vətəni edə bilməkdə mahirdirlər.

Ermənilərin məqsədi özlərini «ən qədim millət» kimi daim dünyaya təqdim etməkdir. Hətta təbabətdə «**tosqun hüceyrələrinin amiologenezi**» deyilən bir xəstəlik var, xərçəngin bir növüdür, buna «**erməni xəstəliyi**» deyilir.

Ermənilər tosqun hüceyrələrinin xərçənginin məhz qədim millətlərdə, xüsusən ermənilərdə «olduğuna» təbibləri inandıra biliblər. Bu, onu göstərir ki, ermənilər təbabət sahəsinə də yol tapıblar. Yeri gəlmişkən, anatomiyada «**Türk yəhəri**» anlamı da var, amma bu, türkün gerçək qədimliyinə işarə verən anlamda işlədilmir. Dərinə varanda görmək olur ki, ermənilər elə də güclü deyillər: Başqa millətlərin icarəsində əriməmək üçün guya soyqırımı məruz qaldıqlarını göstərərək daima hay-həşirdədirlər. Türk köklü-köməcli ənənəsi,

tarixi olan bir millətdir. Türk başına gələn bütün fəlakətlərə baxmayaraq həmişə yenilməzliyini, xarakterini qoruyub saxlaya bilib, erməni sayaq hərəkət etməyib. Türkün fitri yenilməzliyi dünyanı, türkü sevməyənləri daim əndişələndirib, ona görə də erməni oyununu ortalığa atıblar. Bu gedişlə türkə qarşı olan oyunlar səngiməyəcək. Türklərin birləşmək yönündə ideyaları dünyanı çox narahat edir. Dünyanın karbohidrogen yataqlarının 30 faizi türkdilli dövlətlərdədir. Dünyanın böyük dövlətləri türklərə qarşı ermənilər kart kimi «kullanmaq» üçün əl-ələ veriblər».

Ancaq Qarabağın erməni işğalcılarından azad olunması uzaqda deyil: **«Amma ilk növbədə regionun geosiyasi konyukturası dəyişməlidir. Bu gün deyirlər ki, İranda türksoylu xeyli şəxs yüksək dövlət vəzifələrində çalışır. Amma ki, nə fayda? Bir dövlət ki, Azərbaycanın düşməni olan Ermənistanı qaz verir, orda türkün, ya erməninin vəzifədə olmasının nə əhəmiyyəti var?»** Ona güredə zaman-zaman türklərin özgüləşməsi bizə baha başa gəlib. *Tarixi şərait Azərbaycanı Sovetlər İttifaqı tərkibində olmağa məcbur etdi. Bu, zamanın geosiyasi maraqlarından irəli gəlirdi. İmperiyanın qorunması hansı ad altında olursa-olsun totalitar recimin yaranmasına və recimin başına diktatorun gəlməsinə zəmin yaradır. Stalinin özü ölkə lideri olsa da, ümumi rus imperializm əqidəsinə qulluq edirdi. Bu məntiqi həqiqətlər hər dövrün diktə etdiyi reallıqlarla həyata keçirilirdi. Ona görə də Azərbaycanın Sovetlər birliyində olmağı dövrün diktə etdiyi məntiqi nəticəsidir. Məhz bu anlar müstəqilliyi əlindən alınmış millətin önündə durmuş liderin şəxsi keyfiyyətlərindən təmsil etdiyi millətin taleyi asılı olur. Əgər bugünkü Dünyanın Geosiyasi mənzərəsinə baxsaq, keçmişin tarixi şəraitinin bu gün də davam etdiyini başa düşərik.*

**Elçin Qaliboğlu,
Tədqiqatçı-Jurnalist**

I hissə

Fizioloji və Antropoloji faktorlardan xarakterlərin asılılığı

«Siyasi liderlərin psixoloji portretləri» silsiləsindən olan bu analitik kitabda qarşıya qoyulan məqsədə çatmaq üçün tədqiq olunan şəxslər haqqında ictimaiyyətə məlum olmayan materialların istifadə etməyə çalışdım. Tədqiq olunan obyektlərin konfliktlər, intriqalar zamanı nəticə çıxarmaq reaksiyasını bu şəxslərin siyasi səhnədə atdığı addımlarının bəzən daban-dabana zidd olmasının nə ilə bağlılığı və bu sintez reaksiyasında şəxsin ruhi-psixi vəziyyəti araşdırmamızın əsas şərtlərindən biridir. İ.P.Pavlov əsərlərində insanları 3 tipə bölmüşdür. O, tiplərini «bədi», «mütəfəkkir» və «orta tip» adlandırmışdır. Bu tipologiya insanın ali sinir fəaliyyətində iki signal sisteminin: obrazlı emosional xarakter daşıyan birinci Signal Sisteminin və bu obrazların sözlər vasitəsi ilə – yəni signalın signalı ilə ifadə edilməsinə əsaslanan ikinci Signal Sisteminin mövcud olmasını göstərən təlimlə əlaqədardır. İnsanların psixi fəaliyyətində birinci signal sistemi signallarının nisbi üstünlüyü bədi tipi, signalın signalının, yəni sözlərinin nisbi üstünlüyü mütəfəkkir tipi və hər iki signalın bərabər təmsil olunması insanların orta tipini səciyyələndirir.

Bədi tip üçün bilavasitə təsir, canlı təəssürat, emosiyalar nəticəsində yaranan obrazların parlaqlığı əsasdır. Mütəfəkkir tipdə mücərrədləşdirmə məntiqi mühakimələr, nəzəri məsələlərə meyl üstün olur. İnsanın bədi tipə aid olması heç də onun mütləq rəssam olacağını və bu fəaliyyət üçün yarandığını göstərmir. Başqa bir cəhət şübhəlidir – bu tipin nümayəndəsi başqa tiplərə nisbətən həssaslıq, hadisələrə emosional münasibət, canlı və obrazlı fantaziyaları asanlıqla mənimsəməyə qadirdirlər. Təsadüfi deyildir ki, rəssamların, artistlərin, heykəltəraşların, musiqiçilərin, xalçaçıların böyük əksəriyyətində bu tipin əlamətləri daha üstündür. Qeyd etmək lazımdır ki, insanın bədi tipə aid edilməsi zehni fəaliyyətin zəifliyini, ağıl azlığını göstərmir. Söhbət psixikanın obrazlı komponentinin fikri komponentlərindən üstün olmasını göstərir. İnsan tiplərinə yanaşmalar haqqında Avropa

psixoanalitiklərinin müxtəlif fikirləri vardır. Kreçmerin bədəninin quruluşunun həmin şəxsin xasiyyətinin formalaşmasında rolu, Anton Ştanqelin antropoloji nəzəriyyəsi, Qilyarovskinin insan fiziologiyası talantı və onun aqibəti, Avstriya alimi Ziqmund Freyding qeyri-şüurilik ideyası və onun insan həyatına, dünyagörüşündə insanların hərəkət, rəftar və davranışlarına, nitq və təfəkkür tərzinə, elmi və yaradıcılıq prosesinə təsiri və rolunu işıqlandırmaqdadır. Bu kitabda başqa alimlərin də nəzəri-fəlsəfi fikirləri sonradan tam məğzi açılacaq tədqiq olunan şəxsin liderlik avtobiografiyasına istiqamətləndiriləcək və müqayisəli şəkildə nəticələr əldə olunacaq, bununla paralel sırf tibbi ruhi-psixi vəziyyəti haqqında fikir yürütməyə əsas olacaqdır.

Fəlsəfi (psixoloji) yanaşmanın mərkəzində əsasən din durur. Din hər bir kəsin həyat sferasında, bacarığında, yetkinləşməsində öz geniş imkanları ilə xarakterizə olunur. Dinlər insan ağılı tərəfindən asanlıqla qəbul olunur. O, həyatın reallığını özündə saxlayaraq bütün insan məxluqlarına təsirini göstərir. İnsanı Allahla bi tutmur. Dinlər insan təbiətinin unikal olmasını təsdiq edir, çünki digər canlılardan fərqli olaraq insan qavrama, şüur, anlayış, dərk etmə, düşüncə, analiz, sintez və nəticə çıxarmağı ilə fərqlənir. Dinlər belə hesab edir ki, insan şəxsiyyəti ölümlə bitmir, o, əbədi olaraq yaşayır.

Sözsüz ki, insanların cəmiyyətdə proporsional bölgüsünün araşdırılması və buna aydınlıq gətirməsində son zamanlar Qərbdə daha da məşhurlaşan ilahi bilicilərinin fikirlərini də bilmək çox maraqlıdır. İlahi dünyagörüşünün əsasında ikili dünya durur və insanın ilahi ruhlarla birliyindən söhbət gedir. Bu alimlərin fikrinə görə, insan həyatda bütün nailiyyətləri İlahi bir qüvvənin ona açdığı yolla əldə edə bilər. Bu fəlsəfələr öz-özlüyündə Haldey, Astroloji, Mantika, Kabbala, Skandinaviya eposu, Runa yazıları, Spiritizm, Teosofiya, Antroposofiya, Koskinomantiya, Bibliomantiya, Rolodomantiya, Ornitomantiya nəzəriyyələrdən təşkil olunub. Ümumiyyətlə, şəxsiyyət və fəaliyyət, şəxsiyyətlərarası münasibətlərin psixologiyası, nitq və ünsiyyət vasitəsi isə təlqin, hipnoz etmək qabiliyyətlərindən çox asılıdır. Çünki bu keyfiyyət korifey liderlərdə bu xüsusiyyət çox qabarıq olmuşdur.

Şəxsiyyətin idrak proseslərində Duyğu Qavrayış, Hafizə, Təfəkkür və Təxəyyülgən inkişaf səviyyəsi əsas şərtlərdən biridir. Şəxsiyyətin psixoloji xüsusiyyətlərində Temperament və Qabiliyyətlər böyük rol oynayır. İnsanlar bir-birindən temperamentlərinə görə fərqlənirlər.

Keçmişin məşhur şəxsiyyətləri arasında ən müxtəlif temperamentli adamlara rast gəlmək mümkündür. A.V.Suvorov və A.İ.Gertsen sanqvinik, I Pyotr və İ.P.Pavlov xolerik, İ.V.Qoqol və P.İ.Çaykovski melanxolik, M.İ.Kutuzov və İ.A.Krılov fleqmatik olmuşlar. Temperament tiplərinin psixoloji xarakteristikası onun aşağıdakı xassələri ilə müəyyən edilir:

Senzitivlik – Bu xassə haqqında fikir söyləmək üçün insanda hər hansı psixi reaksiyasının əmələ gəlməsi üçün tələb olunan ən kiçik xarici təsir qüvvəsinin nədən ibarət olduğunu və bu reaksiyanın hansı sürətlə əmələ gəldiyini bilmək lazımdır.

Reaktivlik – Bu xassə haqqında mühakimə yürütmək üçün eyni qüvvətli (tənqidi irad, ürəkağrıdan söz, hədə, kəskin və gözlənilməz səs) xarici və daxli

təsirlərə qarşı verilən reaksiyaların qeyri-ixtiyarilik dərəcəsini müəyyənləşdirmək lazım gəlir.

Aktivlik – Bu xassə haqqında biz insanın məqsədə çatmaq üçün xarici aləmə nə dərəcədə fəal təsir göstərməsinə, xarici və daxili maneələri necə aradan qaldırmasına görə mühakimə yürütmək lazımdır.

Reaktivliklə aktivliyin qarşılıqlı nisbəti – Bu xassələr haqqında biz insanın fəaliyyətinin ən çox nədən – təsadüfi xarici və daxili təsirləndənmi (əhval-ruhiyyədən, arzu və istəkdən, təsadüfi hadisələrdən), yoxsa insanın məqsədindən, niyyətindən, meyllərindən, əqidələrindənmi asılı olduğuna görə mühakimə yürüdürük.

Reaksiyaların tipi – Bu xassə haqqında biz müxtəlif psixi reaksiya və proseslərin sürətinə, o cümlədən hərəkətlərin sürətinin tempinə, zirəkliyə, yaddasxlamanın sürətinə, ağılı itiliyinə görə fikir yürüdürük.

Plastiklik və onun əksi olan rigidlik keyfiyyəti. Bu xassənin insanın təsirlərə nə qədər tez uyğunlaşmasından (plastiklik) və ya əksinə, davranış, adət və mülahizələrinin nə qədər ədalətli və süst (rigid) münasibətin olmasından bilmək olar.

Ekstaversiya və onun olan intervesiya keyfiyyəti. Bu xassə haqqında fikir söyləyərkən insanın reaksiya və fəaliyyətinin ən çox nədən – indiki anda olan xarici təəssüratdanmi (ekstaversiya), yaxud əksinə, keçmiş və gələcəklə bağlı olan surətlərdən, təsəvvür və fikirlərdənmi (introversiya) asılı olduğunu öyrənmək lazımdır.

Emosional oyanıqlıq. Bu xassə haqqında biz emosional reaksiyanın əmələ gəlməsi üçün nə dərəcədə az təsirini lazım olduğuna və bu reaksiyanın hansı sürətlə əmələ gəldiyinə görə mühakimə yürüdürük. Mərkəzi sinir sisteminin qüvvəsi qabıq hüceyrələrinin iş görmə qabiliyyətinə əsasən müəyyən edilir. Mərkəzi sinir sisteminin iş görmə qabiliyyətini İ.P.Pavlov hüddud xarici ləngimə vasitəsi kimi ölçür. Qüvvələr münasibəti qanuna görə şərti qabığın qüvvəsi artdıqca effekti artır. Lakin bu münasibət daimi deyildir. Müəyyən qüvvəyə çatandan sonra şərti qabığın qüvvəsinin artması effektin artmasına yox, azalmasına səbəb olacaqdır, yəni hüddudxarici ləngimə baş verəcəkdir. Buna əsasən Pavlov sinir sistemini zəif və qüvvəli olmaq üzrə iki hissəyə bölmüşdür. Belə bir misal gətirək. Yad bir həyətə girdiyimiz zaman ipə bağlı bir itin bizə hürdüyünü təsəvvürümüzə gətirək. Biz əvvəlcə itə acıqlanırıq. Ola bilər ki, it bundan «qorxub», hümməyini dayandırır, bəlkə də quyruğunu qısıb yuvasına qaçsın. Bu, zəif tipli sinir sistemində malik itdir. Sinir sistemi qüvvəli olan it belə etməyəcəkdir. O, bizim acıqlanmağımıza qarşı bir qədər də hiddətlə hürəcəkdir. İti susdurmaq üçün biz bir az bərk acıqlanıb, ayağımızı yerə vuraraq və ya daş götürüb ona atırıq, bu da onu susdurmayacaqdır, əksinə, onun daha qüvvəli hümməsinə, ipi qırmaq istəməsinə səbəb olacaqdır. Deməli, biz itdə ləngimə əmələ gətirə bilməyəcəyik. Bizim qıcıqlarımızın qüvvəsi artdıqca itin qıcığa qarşı reaksiyası artacaqdır. Bu halda iti yalnız yiyəsi susdura bilər. Yəni bu itdən ötrü yalnız yiyəsinin acıqlanması daha qüvvəli qıcıq kimi, hüddudxarici ləngimə əmələ gətirəcəkdir. Misalımızda gətirdiyimiz bu iti, Pavlova görə qüvvəli sinir sistemində malik tip hesab etmək olar.

Beyin fəaliyyətinin ikinci səciyyəvi xüsusiyyəti oyanma və ləngimənin müvazinətindən ibarətdir. Oyanma və ləngimə qabiliyyəti eyni qüvvədə inkişaf etmişsə, bu tip müvazinətli tiptir. Buna adətən hövsələli tip deyilir. Bu hadisələrdən biri (adətən oyanma) o birindən artıq inkişaf etmişdirsə, müvazinətsiz tip alınır ki, buna «hövsələsiz» tip deyilir.

Beyin fəaliyyətinin üçüncü səciyyəvi xüsusiyyəti – oyanma və ləngimə hadisələrinin beyin qabığına hərəkətinin sürəti ilə müəyyən edilir. Həyatda şəraitin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq çox vaxt beyin hüceyrələrində bir hadisənin (oyanmanın və ya ləngimənin) cəld başqa bir hadisəyə keçməsi lazım gəlmiş üçün beyin fəaliyyətinin bu xüsusiyyətinin çox böyük əhəmiyyəti vardır. Tədqiqat göstərmişdir ki, sinir sistemləri bu nöqtəyi-nəzərə iki cür ola bilər:

1. Mütəhərrik (cəld) tiplər – bunlarda bir hadisə başqasına çox tez keçə bilər.

2. Durgun tiplər – bunlarda bir hadisə o biri hadisəyə çox gec və çətinliklə keçir.

Bunlara əsasən təcrübədə təsadüf olunan 4 sinir sistemi müəyyən edilir:

1. Qüvvəli və müvazinətsiz tip, bu sinir sistemi tipində oyanma hadisəsi ləngimə hadisəsindən üstündür.

2. Qüvvətli və müvazinətsiz tip, bu tiptə sinir hadisələri çox mütəhərrik olur.

3. Qüvvətli və müvazinətli tip, lakin qeyri-mütəhərrik durgun tip (sakit tip).

4. Zəif tip – bu tiptə istər oyanma və istərsə ləngimə çox zəif inkişaf etmişdir. Yuxarıda qeyd edilənlərin sxemini cızaq:

- müvazinətsiz

Qüvvətli tip

- müvazinətli – mütəhərrik, durgun

Zəif tip.

Bütün yuxarıda qeyd etdiklərimiz temperament tiplərinin tam məğzini açmağa imkan verir. İnsanları empirik qəbul edilmiş dörd tipə ayırmaq olar:

1. Sanqvniklər (diribaş tiplər). Bunlar ən yaxşı tiplərdir. Bu tiplər, sinir sistemində aid olan üç səciyyəvi xüsusiyyətin üstünlüyü ilə başqa tiplərdən fərqlənir. Bunlar qüvvəli oyanma və qüvvəli ləngimə qabiliyyətinə malikdir, müvazinətli mütəhərrik sinir sistemi olan tiplərdir.

2. Melanxoliklər (zəif tiplər). Bu tiplərin əsas xüsusiyyəti beyin qabığı hüceyrələrinin iş görmə qabiliyyətinin az olmasından ibarətdir. Bunlarda hüduxdarici ləngimə çox tez əmələ gəlir. Oyanma və məhrumətmə hadisələri zəif olmaqla, beyin qabığı fəaliyyətində ləngimə üstündür.

3. Xoleriklər (hövsələsiz tiplər). Bu tiptəkilər qüvvətli sayılır. Bunlarda oyanma ləngiməyə üstündür, ona görə də bunlar müvazinətsiz tip hesab olunurlar.

4. Fleqmatiklər (sakit, durgun tiplər). Bunların əsas xüsusiyyəti ax mütəhərrik olmalarındadır. Bunların qüvvəli və müvazinətli sinir sistemində çox vaxt oyanma və ləngimə hadisələri ağır hərəkət edir və çətinliklə bir-birinə keçir.

Aydındır ki, bu qrupların içərisində bir çox aralıq tiplərə rast gəlmək olar.

Bu hal birdən-birə baş vermir. Bərabər orqanizmin, vegetativ sinir

sisteminin, endokrin sistemi kimi digər sistemlərinin təsiri nəzərə alınmalıdır. İndi isə tədqiq olunan şəxslərin psixi-ruhi vəziyyətləri haqqında mühakimə yürütmək üçün həmin şəxsləri keçdikləri həyat yolları haqqında ümumi məlumatlara malik olmaq əsas şərtlərdən biridir.

E.Kreçmerin antropoloji quruluşlar haqqında irəli sürdüyü fikirlər olduqca maraqlıdır. Məsələn, tədqiq olunan bu siyasi liderlərin xarici görünüşü bütün oxucular üçün tanışdır və həmçinin oxucu üçün bu şəxslərin fotosəkillərinə baxıb aşağıda deyiləcək fikirlərə uyğun gəlib-gəlmədiyini müstəqil tədqiq edə bilər.

Bədən quruluşuna görə ayrılan tiplər:

I tip – siklometrik, piknik (yumru)

II tip – şizotimetrik, lentosom (dartılmış)

III tip – atletik (güclü)

Kreçmer bu tiplərin xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi tərtib etmişdir:

Bədən quruluşlarına görə	<i>I tip – siklometrik piknik (yumru)</i>	<i>II tip – şizotimetrik, leptosom (dartılmış)</i>	<i>III tip – atletik (güclü)</i>
Bədən cizgiləri	Enli sifət, enli, hündür qabarmış alın, çox zaman iki çökəkli çənə, keçəlləşməyə, yəni başının tükləri tökülməyə meyli qısa kök boyun, hissi keyfiyyətləri yüksək zəif əzələ quruluşuna malik. Piyləşməyə meyli qısa enli əllərə malikdir.	Üz dartılmış və qısaldılmış yumurta formasında, iti, güclü profilə malikdir. Gözə çarpan buruna malik olur. Çənə arxaya doğru. Stomatologiyada buna proqnatiya deyilir. Uzun, arıq sifət, arıq ensiz çiyin, uzun, arıq boyun, hamar döş qəfəsi, uzun ensiz əllərə malik.	Kobud sifət cizgiləri, hündür, dərin cizgilərə malik sifətin orta nahiyələrinə malik. Qalın qaş. Güclü çənə, boksyor sifəti. Enli, küt buruna malik, kobud g.rkəm. Enli çiyin, ensiz baldır, güclü inkişaf etmiş qəfəsi, kobud əllər, bir qədər səliqəsizliyə meyli.

Psixi keyfiyyətləri	I TİP Şən və qəmgin	II TİP Çox həssas və	III TİP Fleqmatik və
----------------------------	--------------------------------	---------------------------------	---------------------------------

Temperament		<i>soyuq</i>	partlayan
Duyğu sferası	Xeyirxah, səmimi, yumşaq, intuisiyaya daha çox meyli, şən və tarazlaşmış.	Həssas, təmkinli, oyanıqlı, apatiyalı, az intuisiyaya meyli, əsəbi, gərgin.	Hissiyyatsız, laqeyd, “dərisi qalın”, sakit və stabil.
İstək sferası	Elastik, impulsiv, məqsədə çatmağa az meyl göstərən, dözümsüz, təsir altına düşməyə meyli, özünü pis idarə edir.	Gərgin, təmkinli. Oyanıq və apatiyaya meyli, məqsədə çatmağa qəti ciddi meyli. Təsir altına düşmür, özünü yaxşı idarə edir.	Möhkəm, təmkinli, azad, müqavimət göstərməyə meyli. Qürurunu sındırmaz.
Fikir sferası	I Hər tərəfli, konkret, praktik çoxsözlü, daha subyektiv, şəxsi fikirlər axarına malik.	II Bir tərəfli, abstrakt, teorik, aydın mülahizəli, daha obyektiv.	III Aydın və başa düşülən, lakonik, quru pedantik, azsözlü, az hərəkətli.
Xarici mühitlə əlaqəsi	Açıq, münasibət qurmaq asandır. Söhbətçil, dər-də-sərə yanan, ağıllı, ünsiyyətlidir.	Təmkinli, qapalı, az ünsiyyətli, korrekt, susmağa meyli, rəsmi.	Azdanışan, dözümlü, passiv, ünsiyyətli, əyilməyən, çətin adam.

Burada göstərilən tiplər mənim fikrimcə bir qədər yığcamdır. Belə ki, bu tiplərdən yarım tiplər də formalaşdırmaq mümkündür. Bu yarım tiplərə sikloşizometrik, şizosiklometrik, şizo-atletik, siklo-atletik, atletik-şizometrik, atletik-siklometrik aiddir. I yarım tip olan şəxslərdə siklometrik xüsusiyyətlər və ya göstəricilər üstünlük təşkil etməklə bərabər, şizometrik göstəriciləri də özündə birləşdirir. II yarım tip olan şəxslərdə isə şizometrik xüsusiyyətlər üstünlük təşkil edir və həmçinin siklometrik xüsusiyyətləri də özündə birləşdirir. III yarım tip olan şəxslərdə şizometrik xüsusiyyətlər üstünlük təşkil edir və həmçinin atletik xüsusiyyətləri də özündə birləşdirir. IV yarım tipdə isə siklometrik xüsusiyyətlər üstünlük təşkil edir, atletik xüsusiyyətləri də özündə birləşdirir. V və VI yarım tiplərdə isə tam əksinə atletik xüsusiyyətlər üstünlük

təşkil edir, lakin şizometrik, VI isə siklometrik xüsusiyyətləri özündə birləşdirir. Bu yarım tiplərin içərisində ən unikal siklo-şizometrik yarım tipidir. Bütün dahi və korifeylər bu yarım tipə aiddir. Lakin burada bir faktı da nəzərdən qaçırmamaq olmasın ki, bu antropoloji göstəricilər mövcud psixoloji və fizioloji baxımdan ziddiyyətli görünür. Ona görə ki, insanın cəmiyyətlə tutduğu mövqe, onun fəaliyyəti, təcrübəsi, biliyi, intellekti və maddi-mənəvi dəyərləri ilə ölçülür. Ancaq antropoloji göstəricilər mistik görünərsə də, bu cür tiplərin cəmiyyətlə mövcudluğu həqiqətdir. İkinci bir tərəfdən antropoloji göstəricilərə idealistik nöqtəyi-nəzərdən yanaşsaq belə, yenə də ziddiyyətlərlə üzləşərik. Bu ziddiyyətlər dinlərin özündən gəlir. Belə ki, din alimləri insanın taleyi, alın yazısının Yaradan tərəfindən cızıldığını qeyd edirlər, bir qisim din alimləri isə xeyir və şərə işarə vuraraq insanın bu iki yoldan birini seçmə hüququnun insanın öz əlində olduğunu qeyd edirlər. Yəni insan öz taleyinin formalaşmasında iştirak edir. Lakin yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi beyinin I; II; III blokların hər hansı birinin zonalarında dəyişiklik baş verərsə bu patologiyalar əsasında insanın psixi ruhu vəziyyətində, təfəkkür, təxəyyül və davranış qaydalarında da müəyyən dəyişikliklər baş verir.

MİR CƏFƏR MİR ABBAS OĞLU BAĞIROV

M.C. Bağirovun təjümeyi-halı qeyri-adi olmaqla bərabər mətləbə dəxli olmayan mövzuyla başlayır. Belə ki, təjümeyi-halda doğulduğu tarix və şəhər göstərilməkdən əvvəl Quba qəzasında olan digər Bağirovlara münasibət bildirilir. Təjümeyi-hala görə Qubadakı Bağirovlar beş qrupa ayrılır:

1. İri təcirlər olan Bağirovlar ailəsinə.
2. Bağ təsərrüfatları olan Rzaqulu və Əbil Qasım Bağirovlar nəslinə onları da Quba qəzasında əhaliyə qarşı terrorçuluqda günahlandırılır.
3. Keçmiş çörək təcirləri olan Bağirovlara.
4. Sibirə sürgün olunmuş və sonradan Quba mahalına qayıtmış Yusif Bağirovun ailəsinə və eyni zamanda onların da jinayətkar olduğunu qeyd edilir.

Bu təfsilatdan sonra təjümeyi-halda M.J. Bağirovun bu ailələrlə heç bir əlaqəsi olmadığı göstərilir.

Sonra isə bizə təqdim olunan təjümeyi-halda o, öz qohum-əqrəbası haqqında məlumat verdikdə onları iki hissəyə bölərək yazır:

«Mənim babam Hacı Mir Bağır Dərbənd şəhərində anadan olmuşdur. Quba qəzasına köçdükdən sonra o, iki dəfə evlənmişdir. Birinci həyat yoldaşından mənim atam Mir Abbas Bağirov və onun üç doğma qardaşı dünyaya gəlmişdir. Lakin onlar hal-hazırda dünyalarını dəyişmişlər. Babamın ikinci həyat yoldaşından dörd oğlu dünyaya gəlmişdir. Ögey əmilərim də hal-hazırda dünyalarını dəyişmişlər. Onu da demək istəyirəm ki, mənim atam və onun qardaşları ögey ana tərəfindən evdən qovulmuş və onlar yetim həyat tərzi keçirmişlər. Ona görə də Quba qəzasında hər hansı bir şəxsin namizədliyi irəli sürülərkən, istər mənim qohumum olsun, istərsə də kənar şəxs mənim yuxarıda qeyd etdiyim məsələləri nəzərə almaq lazımdır.»

Təjümeyi-halın bu formada verilməsi bir neçə səbəblərdən qaynaqlanır. Yadıma salaq ki, A.Antonov Ovsienko «Beriya» kitabında M.C. Bağirovun doğma qardaşını öldürdüyünü və onun sənədlərini öz adına çıxardığını yazır. Görünür ki, Ovsienko bu fikri Bağirovun istintaqı zamanı müstəntiqlərin ona qarşı irəli sürdüyü ittihamlara əsaslanaraq yazmışdır. Bir faktı da nəzərdən qaçırmamaq lazım deyil ki, M.C. Bağirovun istintaq materiallarının böyük hissəsi hələ də məxfi qıfı ilə Moskva arxivlərində saxlanılır. Ona görə Azərbaycan tədqiqatçılarının təqdim olunan təjümeyi-hal elə formada tərtib olunub ki, bu forma M.C. Bağirovun istintaqında ona qarşı irəli sürülən gondarma ittihamları əsaslandırmaq üçün zəmin yaratsın və təjümeyi-halda onun ziddiyyətli şəxsiyyət obrazı formalaşsın. Elə buna görə də curnalist Mehriban Ələkbərzadə

də müəllifi olduğu filmdə bu formadakı tərjümeyi-halların təsiri altına düşərək özü də dərk etmədən M.C.Bağirovu ziddiyətli şəxsiyyət adlandırır.

Bizə təqdim olunan tərjümeyi-halın ilk başlanğıcını oxuyan andan tədqiqatçıda psixoloji olaraq bu şəxs haqqında belə bir fikir formalaşa bilər: bu insan uşaqlıq illərində atasının çətinliyinin şahidi olur və onun şüurunda bu əzabın çəkilməsinin səbəbkarları kimi doğma babası və ögey nənəsinə qarşı nifrət hissi yaranır.

Tərjümeyi-halda M.C.Bağirov 1896-cı ilin 17 sentyabrında çox kasıb bir ailədə anadan olduğu bildirilir. Belə bir məntiqlə uşaq şüurunun bu jür formalaşması həmin şəxsin gələcəkdə psixi-ruhi vəziyyətində dəyişikliyi göstərməklə tədqiqatçılar üçün əsas mənbə rolunu oynaya bilərdi. Ona görə də bu vəziyyətlə M.C.Bağirovda jəmiyyətə və hətta öz qohum-əqrabasına qarşı münasibətində natamamlıq kompleksi formalaşdırılır. Yəni, onlar M.C. Bağirovda paranoidal təfəkkür tərzinin olduğuna işarə edirlər. M.C. Bağirovda qatil təfəkkürü obrazını da Ovsienko yaradır. 1956-cı ildə Moskva xüsusi xidmət orqanlarının ehtiyatda saxladığı və onların agentura şəbəkəsinin üzvü olan öyrədilmiş qadınlar məhkəmədə M.C.Bağirovun üzünə duraraq onu əxlaqsızlıqda günahlandırırıdılar. Belə ki, guya O, Azərbaycan rayonlarını qatarla səfərləri zamanı «saya-hesaba» gəlməyən məşuqələri ilə əxlaqsızlıqla məşğul olmuş. Məhkəmədə M.C.Bağirov ona qarşı yuxarıdakı söylənilən qondarma ittihamları rədd edir. Əslində bu qondarma ittihamlar təsadüfi deyildi. M.C.Bağirovu Azərbaycan xalqının gözündən salmaq üçün bu Xruşşov-Mikoyan jütlüyünün ən «uğurlu» gedişlərindən biri idi. Bu jür ssenari 1953-jü ildə L.Beriya da qarşı hazırlanmışdı (bu barədə kitabın digər bölmələrində söhbət açajam, – A.M.). Bütün bunlar M.C.Bağirovu psixoloji jəhətdən qeyri-stabil və manikal təfəkkürə malik obrazının formalaşdırılması üçün edilirdi. Sözsüz ki, siyasi liderlərin psixoloji portretlərinə baxdıqda bunlardan bəzilərinin psixi-ruhi vəziyyətində anormallıqlarla rastlaşmaq olar:

Artıq tarixdə Hitlerin anatomik-tibbi baxımdan müəyyən qüsurları haqqında məlumat vardır. Hitler kasıb bir dəmiryolçu ailəsində dünyaya göz açmışdı. Uşaqlıq illərində Hitler öz yaşdqları ilə çimərliyə getdikdə çılpaq olmaqdan çəkinərmiş, bu an öz tay-tuşlarından uzaq qalarmış. Bu oxuju üçün qərribə görünsə də, bunun əsas səbəbi isə Hitlerin anatomik qüsurlu (monoorxidus, – A.M.) olmasında idi.

Hitler hakimiyyətə gəldikdən uzun müddət sonra ondan evlənməməyinin səbəbini soruşduqda: «Mənim həyatım xalqıma məxsusdur» deyərək cavab verirdi. Sözü həqiqi mənasında isə o qadınları oynatmağı sevirdi, lakin fiziki kontaktlarda olmaqdan həmişə çəkinərək, öz seksual enerjisini siyasətə sərf etməyə üstün tuturdu.

Deməli, belə aydın olur ki, gələcəyin tiranının uşaqlıq illərindən psixologiyasında travmatik dəyişikliklər baş verib. Bu motivasiya eqoizmin, gələcəkdə siyasi qısqançlığın, manikal mənəmliyin üzə çıxmasına şərait yaradır. Sözsüz ki, burada heç bir əsas ola bilməz ki, Hitler kimi qüsura malik şəxslər onun psixoloji aspektlərini özündə birləşdirə bilər. Xeyr, bu belə deyildir. Psixiatriya elmində ruhi xəstəliyin yaranma səbəblərinin əsası kimi irsilik məqamı durur. Əgər nəsildə ruhi xəstə varsa, Mendelin dominant və reqressiv

genetik prisiplərinə əsasən gələjəkdə həmin nəslin davamçıları arasında ruhi xəstəliyin yaranması üçün meylliliyi daha çoxdur. Belə ki, bu jür insanların qəfləti qorxulu bir xəbərdən, stressdən, nevrozlardan və başqa təsiredici amillərdən ruhi xəstəliyə keçid faizi çox yüksəkdir. Qədimlərdə Şərq ölkələrində yeni bir şah sülaləsinin əsası qoyulurdusa, bu sülalə o şərtlə xalq tərəfindən qəbul olunurdu ki, sülalənin içərisində ruhi xəstə olmasın. Belə bir hadisə ilə Əbu Əli İbn Sina rastlaşmışdı. Urgənc xaqanı oğlunun ruhi xəstəliyini gizli saxlayaraq İbn Sinaya mürəjət edir. Ruhi xəstəliyin irsi daşıyıcıları haqqında dolayısı ilə İbn Sina bu məsələyə müəyyən mənada işarə vurmuşdur və Deternizmin əsasını qoymuşdur. «Tarixçi alimlər Hitlerin ulu nəslində ruhi xəstələrin mövjudluğunu sübut etmişlər. Ancaq paradoks ondadır ki, faşist hakimiyyətinin qəddar əməllərindən biri də ruhi xəstə olan kişilərin kastirasiya olunması idi. Ona görə də M.C. Bağırovun təjümeyi-halının bizə təqdim olunan formada verilməsindəki məqsəd artıq aydın olur. Ziddiyyət təkjə təjümeyi-halda deyil, M.C. Bağırovun şəxsiyyət vəərəqələrində, partiya qeydiyyat kitabçasında, anket və digər şəxsi sənədlərində özünü büruzə verir. Təsəvvür edin, M.C. Bağırov kimi dəqiq bir adam və uzun illər təhlükəsizlik orqanlarına rəhbərlik etmiş bir şəxs neyə ola bilər ki, bir təjümeyi-halında doğum tarixinə 1895-ci il, birində isə 1896-cı il göstərsin. Yaxud şəxsi və ya sənədlərin sonunda onun şəxsi imzası və kəliqrafik xətləri bir-birindən fərqlənsin. Bütün bu ziddiyyətlər onun şəxsi işinin yenidən tərtib olunmasından xəbər verir. Lakin bu tərtibatçılar kifayət qədər naşı olduqlarından hətta M.C. Bağırovun doğum tarixini ayrı-ayrı sənədlərdə müxtəlif jür yazıblar.

Ona görə də bizim bir çox tədqiqatçılarımız da bu təjümeyi-halın təsiri altına düşərək M.C. Bağırovun həyat yolu haqqında çox yalın təhlillər aparmışlar.

Əslində M.C. Bağırovun həyat yolu neyə olmuşdur? Mən bunu tarixi sənədlərlə və öz təhlillərimlə tərtib etməyə çalışıram.

M.C. Bağırov 17 sentyabr 1896-cı ildə Quba qəzasında anadan olmuşdur. Onun atası Mir Abbas kasıb həyat sürmüş, anası Yaxşı xanım zadəgan nəslindən olmuşdur. (Bunu arxivdəki fl; S 122. iş 107, səh. 13 sənədində görmək olar) M.J. Bağırov ata tərəfdən babası Dərbənddəndir. M.J. Bağırovun ailə üzvlərinin tərkibi aşağıdakılardan ibarətdir:

Atası – Mir Abbas Hacı Mir Bağır oğlu. 1902-ci ildə vəfat edib. Qubada dəfn olunub.

Anası – Yaxşıxanım. 1920-ci ildə vəfat edib. Qubada dəfn edilib.

Ailənin sonbeşiyi sayılan Mir Jəfərin özündən böyük üç qardaşı və iki bəjəsi olub.

Böyük qardaşı – Mir Musa. 1939-cu ildə vəfat edib.

Ortañıl qardaşı – Mir Heydər. 1922-ci ildə vəfat edib.

Üçünjü qardaşı – Mir İbrahim. 1943-cü ildə dünyasını dəyişib.

Böyük bəjəsi – Seyid Məsumə. 1947-cı ildə dünyasını dəyişib.

Kiçik bəjəsi – Seyid Fatimə. 1960-cı ildə vəfat edib.

(haşiyə: M.C. Bağırovun bəjəsi Seyid Fatimə yaxın ətrafına söylədiyi xatirələrində qeyd edirdi: «Belə ki, bizim nəslin kökü «zeyditlər» tayfasına bağlanır və bu tayfa ağajının kötüyü İslam Peyğəmbərinin qızı Həzrəti Fatimə

xəttinə bağlanır. Hələ 950 il bundan öncə Xəzərin Dərbənd sahillərində «Zeyditlər» dövləti yaranıbmiş. Sonradan bu tayfa tarixi bu ərazidən Yəmənə, Jənubi Ərəbistan torpaqlarına köç ediblər. Köç etdikdə onların bir hissəsi Xəzər sahillərində qalıblar. Belə ki, həmin tayfanın nümayəndələri XX əsrin birinci yarısının sonuna qədər Yəmən torpaqlarında padşahlıq ediblər. Onların son nümayəndəsi Şahənşah İmam Yəhyadır». Sözsüz ki, bunları daha dərinədən araşdırmağı tarixçilərin öhdəsinə buraxıram (A.M.).

M.C.Bağirov 12 yaşına qədər müsəlman ruhani məktəbində təhsil alır. O, bu məktəbdə Allah qanunları, fars ədəbiyyatı, Nizami və Füzuli yaradıcılığı ilə yaxından tanış olur. 1907-ci ildə valideynləri onu dünyəvi elmlərlə məşğul olan Quba orta məktəbinə göndərirlər. Oranı bitirdikdən sonra isə 1913-jü ildə Quba orta-ali məktəbində təhsilini davam etdirir. Ailəsinin maddi imkanları çatmadığından təhsilini yarımçıq qoymaq təhlükəsi yaranır. Mir Cəfərin istedadını gören müəllim heyəti tədris ojağının vəsaiti hesabına onu Petrovskda (Həştərxanda) iki illik pedoqoci təhsilini davam etdirməyinə köməklik göstərirlər.

10 fevral 1915-ci ildə Mir Cəfər Bağirov Petrovskdə təhsilini başa vurduqdan sonra Quba qəzasının Xudat stansiyasında yeni açılmış ibtidai məktəbə direktor təyin olunur. O, burada yeni məktəbi formalaşdırdıqdan sonra Quba qəzasının Ləzgi rayonundakı Nəjəfkənd məktəbinə göndərilir. M.C. Bağirov ləzgi dilini gözəl bildiyindən tezliklə burada yerli kəndli uşaqlarını təhsilə jəlb edir. Artıq burada onun siyasi xətlərə, o jümlədən sosialist təşkilatları və onların proqramları barədə ilkin tanışlığı başlayır. 1916-cı ilin payızından onu Quba qəzasının iki illik Yəhudi ibtidai məktəbinə keçirirlər. Bu andan sonra Bağirovun həyatının keşməkeşli dövrü başlayır. 1917-ci il Rusiyada fevral inqilabından sonra onun Quba qəzasının icraiyyə komitəsinə, Qubada yerləşmiş Penza drucinasının əsgərləri tərəfindən namizədliyi irəli sürülür və o, seçilir. İcraiyyə komitəsində fəaliyyəti zamanı o, burada o dövrün siyasi politrasını özündə əks etdirən qüvvələrlə ilk dəfə tanış olur(f 1. S. № 405 iş 107).

M.C.Bağirov rus dilini gözəl bilirdi və öz istedadı ilə həmyaşıdlarından fərqlənirdi. Öz diribaşlığı ilə siyasi hadisələrdən düzgün bəhrələnən M.C.Bağirov tezliklə Quba qəzasının sayılıb-seçilən şəxslərindən biri olan Ə.Zizinskiyin marağına səbəb olur. Yeri düşmüşkən onu da qeyd etmək istəyirəm ki, hörmətli tarixçi alimimiz Eldar İsmayılov «Vlast i narod» kitabında A.A. Ovsienkonun: «Bağirov qardaşını öldürüb» iddiasının əsassız olduğunu göstərərək ona tutarlı javabını yazır. Lakin təəssüf hissi ilə qeyd etmək istəyirəm ki, Eldar müəllimdə özü də istəmədən mübahisəli anket və tərcümeyi-halların təsiri altına düşərək həqiqətə yaxın olmayan fikrə gəlmişdir. Tarixçi-alim Bağirovu psixoloci qeyri-stabil və isterik şəxs kimi təhlil etməklə bir qədər tələskənliyə yol vermişdir.

M.C. Bağirov sanqvinik tipinə aid edilir. Bu temperamentin xarakterik xüsusiyyətləri aşağıdakılardır: - Diribaş, impulsiv, özünə inanan və özünü gözə soxmağa çalışan və s. xüsusiyyətlərlə bərabər, onlar sürətli danışiq tərzinə malik olurlar.

Bağirov 1917-ci ilin mart ayından Ə.Zizinski ilə əlaqəyə girərək Quba qəzasındaki hakimiyyət boşluğunu doldurmaq üçün Silahlı qüvvələr formalaşdırırlar. Bizə təqdim olunan tərjümeyi-halda isə bu dövrdə Bağirovun «uçaqan» dəstə yaratdığı göstərilir. Guya M.J. Bağirov Ə.Zizinskiyə dağıtdığı rus və yəhudi kəndlərinin gənjlərindən ibarət «Uçaqan» dəstəsi yaradır və bu gənjlərin əksəriyyəti isə Rus-alman jəbhə xəttindən fevral inqilabından sonra geri qayıdan əsgərləri olmuşdu. Tərjümeyi-halda M.J.Bağirovun dili ilə guya deyilir ki, «Uçaqan dəstəsinin üzvləri Quba bəyləri tərəfindən evləri dağıdılmış yəhudi, rus və keçmiş jinayətkar olmuş müsəlmanlardan təşkil olunmuşdu». Özünüz fikir verin, kim belə sadələhv ola bilər ki, jinayətkarlardan jəmlənmiş bir dəstəyə rəhbərlik etdiyini tərjümeyi-halında qeyd etsin. Sözsüz ki, bu absurddur!

Düzdür, tərjümeyi-halda göstərilir ki, bu dəstə bəylərə, mülkədarlara qarşı mübarizə aparırdı.

Anjaq 1956-jü idə M.J.Bağirov məhkəməsi zamanı qeyd edir ki, mənim rəhbərlik etdiyim silahlı dəstə mövjud olmuşdur və bu dəstə soyğunçuluqla məşğul olmayıb və hətta bəylərə qarşı da vuruşmamışdır («M.J.Bağirovun məhkəməsi» kitabından).

Əslində isə 1918-ci ilin Bakıdakı mart hadisələri zamanı erməni Hamazapsın Azərbaycanın şimalına doğru hərəkət edən dəstələrindən yerli əhalini qorumaq üçün yaradılmış müdafiə qruplarına Ə.Zizinski və M.J. Bağirov rəhbərlik edirdi.

Tərjümeyi-halda qeyd olunur ki, M.J. Bağirov satqıncılıq nəticəsində Ə.Zizinskiyə əlinə keçir və Əbu-Səttar adlı bir şəxsin vasitəsilə əsirlikdən qaçır. Əslində isə sonradan 1918-ci ildə Mülkədar Əlibəy Zizinskiyə başçılıq etdiyi silahlı dəstə Milli Hökumət qurulana qədər Daşnaksütün liderlərindən olan Hamazapsın müsəlmanlara qarşı törətdiyi soyqırımın qarşısını almaqda böyük rol oynamışdır.

Artıq mart ayından Əlibəy Zizinski daşnakların Şamaxıda törətdiyi qırğının qarşısını almaq üçün silahlı dəstəsini Şamaxıya istiqamətləndirir. Qubada isə xırda bir dəstə ilə M.C. Bağirov qalır. Bax elə bu zamandan M.C. Bağirovun bolşeviklərlə açıq əlaqəsi başlayır. Ola bilsin ki, bu addım düşünülmüş şəkildə Əlibəylə razılaşdırılaraq atılmışdı. Belə ki, O, Qırmızı Qvardiyanın Bakıdakı nümayəndəsi Georgi Stura ilə əlaqəyə girərək Quba qəzasında onlara qarşı çıxacaq qüvvə olmadığını və hakimiyyətin M.C. Bağirovun təmsalında bolşeviklərə meyilli şəxslərin əlində olduğunu bildirir. Bu addımla M. C. Bağirov Qırmızı qvardiyanı Qubaya dəvət etməklə Şamaxıdan Qubaya istiqamət almış Hamazapsın dəstəsinin törədə biləcəyi qırğınların qarşısını almaq istəyirdi.

Bu danışıqlardan sonra Qubada İnqilabi Komissarlığın rəhbəri Gelovani təyin edilir. Gelovaninin gəlişindən bir müddət sonra 1 may 1918-ci ildə Bakıdan Notovas Oqanesovun başçılığı ilə silahlı drucina Qubaya gəlir. Əlibəy Zizinski və Hajmskinin silahlı qüvvələri Şamaxıdan geri çəkilərək Dərbənddə bir müddət qalaraq qüvvə toplayır. Mayın üçündə onların silahlı dəstələri Qubaya doğru hərəkət edirlər.

Komissarların Petrovskıdan (Həştərxandan) köməyə çağırtdıqları silahlı dəstələri üç günlük döyüşlərdən sonra məğlub olaraq Qubanı tərk edirlər. Çox güman ki, düşmənin planlarından və mövqeyindən xəbərdar olmaq üçün Əlibəy

Mir Cəfərə Qubanı qırmızı dəstələrlə bir yerdə tərک etməyi tapşırır. Çıxan dəstələr Dərbəndə tərəf istiqamətlənir və bu zaman onlar Şimali Qafqazdan qayıdan qırmızı komissar Naneşvilinin eşalonu ilə qarşılaşırlar və qırmızı silahlı qüvvələr belə qərara gəlirlər ki, Bakıya hərəkət edib qüvvələri səfərbərliyə alaraq yenidən Qubaya hücum etsinlər. Lakin qırmızı silahlı qüvvələr Bakıya qayıdarkən Dəvəçidə milli qüvvələr tərəfindən gülləbarana məruz qalırlar. Bu vaxt Hamazapsın başçılığı ilə Bakı tərəfdən gələn 4 eşalon silahlı daşnak dəstəsi Dəvəçidə Naniyaşvilinin qüvvələri ilə birləşirlər. Hamazaps Şaumyanın göstərişi ilə Qubaya hərəkət etdiyini bildirir. Bu vaxt M.C. Bağırov Naniyaşvili tərəfindən bolşeviklərin Hamazapsın silahlı qüvvələrində nümayəndəsi təyin olunur. Bütün bunlara baxmayaraq, M.C. Bağırov Hamazapsı yaxşı tanıdığına görə bolşeviklərin bu dəstədə nümayəndəsi olmaq istəmir. Yaxşı ki, Sovet hökuməti qurulduqdan sonra daşnaklara münasibət mənfi olub.

Bu jəhətdən tərjüme-yi-halı saxtalaşdıran Moskva emissarları M.J. Bağırov həyatının bu hissəsini olduğu kimi saxlayıblar.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, Lenin 29 iyul 1918-ji ildə S. Q. Şaumyana göndərdiyi teleqrama qədər daşnaklarla bolşeviklər siyasi hakimiyyət mübarizəsində çox halarda eyni mövqedən çıxış edirdilər.

(haşiyə: 1923-ji ildə Bakıda Ə.Qarayevin «Yaxın keçmiş Azərbaycan kommunist partiyasının tarixinə aid materiallar» adı altında kitabı nəşr olunur.

Kitabdakı hadisələrin təsvirinə diqqət edək:

«1904-jü ilin sonlarında Alyoşa Çaparidzenin rəhbərliyi altında Bakıda müsəlman «Hümmət» təşkilatı yarandı». Hümmət təşkilatı RSDRP-nin Bakı seksiyasının təşkilatı kimi fəaliyyətə başlayır amma taktiki məqsədlər üçün «Hümmət» təşkilatı bəzən özünü müstəqil təqdim edirdi. Belə ki, «Hümmət» təşkilatı sosialist təşkilatları olan «Qnçak» və «Daşnaksütun»la eyni blokdan çıxış etdikdə müstəqil görünməyə məjbur idi».

1924-jü ildə Ə. Qarayevin «Azərbayjanda Oktyabr inqilabı və Bakı bolşevik təşkilatı haqqında materiallar» adı altında yeni kitabı Bakıda nəşr olundu.

Bu kitabda Ə.Qarayev yazır:

«1918-ji ilin yayında İngilislər Bakını işğal etdikdə «Hümmət» təşkilatı fəaliyyətini gizli davam etdirməyə məjbur oldu. Yalnız 1919-ju ildə «Hümmət» təşkilatı açıq fəaliyyətə başlayaraq fəhlə və kəndlilər arasında öz təbliğatını davam etdirirdi. 1919-ju ilin yayında «Hümmət» təşkilatında parçalanma baş verdi. Parçalanma nətişəsində az menşevik tərəf bu təşkilatı tərک etdi. 1920-ji ildə «Hümmət» təşkilatı və İran kommunistlərinin jəmləşdiyi «Ədalət» RKP(b) partiyası ilə birləşərək həmin ilin 12 fevralında Azərbaycan Kommunist partiyasının gizli şəkildə I qultayını keçirdi» Bunları, qeyd etməkdə məqsədim M.C.Bağırovun tərjüme-yi-halının sonradan oxuyacağımız hissələrində o, özünün «Hümmət» təşkilatı ilə əlaqəli olduğu barədə dolayısı yolla məlumat verməsini göstərəjəyik. Sonradan, 1938-ji ildə M.C.Bağırov, «hümmət»çi olduğuna görə həbs olunmaq təhlükəsini də yaşayır.

M.C.Bağırov Hamazapsın törətdiyi vəhşiliklərin və müsəlman xalqına qarşı törədilən genosidin öz tərjüme-yi-halının yuxarıda qeyd etdiyim səbəblərdən saxtalaşdırılmış hissəsində geniş təsvirini verir. Hətta bu vəhşiliklər zamanı o,

əmisi Mir Talıb, əmisi oğlu Mir Haşım və yeznələri Hacı Heybətın daşnaklar tərəfindən qətlə yetirilməsini qələmə alır. Bu vəhşiliklərə dözə bilməyən Mir Cəfər erməni quldur dəstəsinin soyğunçuluğu və qatilliyi barədə Bakıya teleqram göndərir. Dörd gündən sonra Alyoşa Joparıdzenin səlahiyyətli nümayəndəsi Leon Qauberidzə Qubaya gəlir. Burada o, Mir Cəfəri təxribatda günahlandıraraq həbs etdirir. Qubanın inqilab komissarı yol. Çuraev təyin edilir. Nəzarət altında olan Mir Jəfər yenidən Stepan Şaumyanın adına məktub yazır. Bu məktubun da xeyri olmur.

M.C.Bağirovun həbsdə qalmağı o vaxta qədər davam edir ki, Əlibəy Zizinski Həmidulla Əfəndinin silahlı dəstələri ilə birlikdə Qubanı azad etsin. Onlar M.C. Bağirovu həbsdən buraxırlar və onu yenidən kəşfiyyat üçün Bakıya bolşeviklərin dəstəsinə göndərirlər. M.C. Bağirov sonralar tərcümeyi-halında bu hadisələri bolşevik mənafeyinə uyğun təsvir edirdi.

«Bakıdan gəlmiş qırmızı qvardiyanın instruktorları R. Rubiridze və Kavtoridze Alyoşa Qusarda yerləşən Ə.Zizinski ilə danışıqlar apararaq Qubanı tərk etmək barədə razılığa gəlirlər. Qubaya yeni təyin olunmuş komissar Qoberidze bu vaxt Bakıda idi. Həbsdə oturan zaman mən bu danışıqlardan xəbərdar olduğum üçün Ə.Zizinskinin və Həmidulla Əfəndinin əlinə düşməmək üçün Qoberidzenin ijasəsi olmadan Qubada həbsdən qaçaraq Bakıya gəlirəm».

Bakıya gələn Mir Jəfər bolşeviklərlə məsləhətləşmələrdən sonra yol. Petrovun dəstəsinə yazılır.

Mayın 28-də şanlı türk ordusunun köməkliyi ilə Gəncədə Azərbaycan Demokratik Respublikası yaranır. ADR yarandıqdan sonra Ə.Zizinski Bağirovu özünə köməkçi götürmək üçün Müsavat Hökumətinin Daxili İşlər Nazirinə məktub göndərir, anjaq sonradan onun kəşfiyyatda qalmağı daha vacib sayılır. Mir Jəfər Petrovun dəstəsi ilə Bakını tərk edərək Həştərxana gəlir. O, burada Rusiya kommunist bolşeviklər partiyasına qəbul olur.

M.C.Bağirov partiya qəbul olunmağını 1956-cı ilin məhkəməsində Dövlət ittihamçısı SSRİ baş prokuroru Rudenkoya aşağıdakı şəkildə izah edirdi:

«Prokuror: Sizi nə vaxt və harada partiya qəbul ediblər?»

Bağirov: 1918-ci ildə Həştərxan şəhərində.

Prokuror: Xahiş edirəm dəqiq söyləyin.

Bağirov: Mənim qulluq etdiyim hərbi hissənin siyasi şöbəsində partiya sənədlərimi təsdiq ediblər».

Arxivdəki anketlərdə isə onun 1917-ci ildən partiyanın üzvü olduğu göstərilir. Ona görə də bu saxta anketlərlə Moskva emissarları 1956-cı il məhkəməsində M.C.Bağirovu sənədlərin saxtalaşdırılmasında ittiham edirdilər. Əslində isə sənədləri Moskva özü saxtalaşdırmışdı. Bağirov məhkəmədə şəxsi anketlərində partiya üzvlüyünə 1917-ci ildə qəbul olduğunu yazmadığını bildirirdi. O, hətta 1918-ci ildən partiya üzvlüyünə qəbul olunduğunu təsdiq etmək üçün Olqa Qriqoryevna Şatunovskayanın şahidliyini tələb etdi. 1916-cı ildən partiya üzvü olan Şatunovskaya 17 il sürgündə olduğundan sonra 1956-cı ildə məhkəmədə Xruşovun əlaltılarının «məsləhəti» ilə ümumiyyətlə Bağirovun partiya üzvü olmadığını deyir.

Onu da qeyd etmək istəyirəm ki, artıq 1918-19-cu illərdə Bağirov ADR-in xüsusi xidmət orqanları ilə əməkdaşlıq edirdi (A.M.). O, Həştərxanda

səfərbərlik aparan bolşeviklərin silahlı qüvvələrinin vəziyyəti haqqında Bakını məlumatlandırır. Bir faktı da nəzərdən qaçırmamaq lazımdır ki, həmin dövrdə Həştərxanda N. Nərimanovla M.C.Bağirovun ilk görüşü baş verir. Görünür o, artıq Həştərxanda Nəriman həkimin nəsihətlərindən başa düşür ki, Azərbaycanı bolşevik hakimiyyəti bərpa olajaq.

Gələcəkdə Azərbaycanın milli maraqlarını təmsil etmək üçün Azərbaycanlı kadrların formalaşdırılması Nəriman Nərimanovun əsas saydığı vəzifə şərtlərdən biri idi.

1919-cü ilin əvvəllərində Həştərxan Müsəlman Təşkilatlarının qərarına görə Bağirov müsəlman polkunun hərbi komissarı vəzifəsinə irəli sürülür. Bu polka başçılıq etdikdən sonra o, Həştərxandakı mart üsyanının yatırılmasında iştirak edir. 1919-cü ilin avqustunda XI ordunun hərbi şurasının qərarına görə əvvəlcə Həştərxan atıjı briqadasının, sonra III briqadanın və 34-jü diviziyanın hərbi komissarı seçilir.

Lakin oktyabrın sonunda o, yenidən Həştərxana qayıdaraq xüsusi təyinatlı dəstənin formalaşdırılmasında iştirak edir.

Kocankovun başçılığı altında bu dəstə bir aylıq əməliyyat nəticəsində general Tolstoyun və yasavul Oveçnikovun qruplaşmalarını Krasnoyarskda darmadağın edirlər. Sonra bu xüsusi təyinatlı dəstə Şimali Qafqazdakı Gizlər məntəqəsində yerləşdirilir. M.C.Bağirovun təjümeyi-halında 1919-cü ildəki hərbi-siyasi fəaliyyəti zamanı onun iki dəfə xəstələnərək məzuniyyətə çıxdığı göstərilir – 1919-cü ilin iyulunda və dekabrın sonunda. Yaxşı ki, bu fakt təjümeyi-halı saxtalaşdıran «peşəkarların» gözündən yayınıb. Görünür Bağirov bu müddət ərzində gizli yolla Bakıya gələrək Həştərxanda və Şimali Qafqazda ordunun mövqeləri və Azərbaycana qarşı hazırlanan hücumun nəzəri planları barədə məlumatları çatdırır. Ola bilsin ki, onun Bakıya gəlişləri zamanı ADR-in rəhbərlərindən bir neçəsinə N.Nərimanovun səmimi məsləhətləri də çatdırılmışdır. Ona görə ki, M.C. Bağirov təjümeyi-halında göstərdiyi kimi Gizlərdə xəstələndikdən sonra istirahətini yarımçıq qoyaraq Həştərxana geri çağırılır və Azərbaycan kommunist təşkilatı - «Hümmət»də siyasi fəaliyyətə başlayır.

Artıq 1920-ci ilin aprelində Bağirov şimaldan Azərbaycana girən silahlı qüvvələrin bir qrupu ilə dağlarla Qubaya qayıdır və iki gündən sonra Bakıya gələrək AKP MK-nin növbəti təyinatlarını gözləyir. O, buradan Bünyadzadə ilə Qarabağa göndərilir və sonradan İncilabi Şuranın Qarabağ bölgəsində Azərbaycan ordusunun Qırmızı hissələrinin təşkili üzrə səlahiyyətli nümayəndə təyin edilir. Partiya xətti ilə Vilayət hərbi şurasının sədr müavini və vilayət komitəsinin rəyasət heyətinin sədr müavini seçilir. 1920-ci ilin payızında Qarabağdakı kəndli üsyanları yatırıldıqdan sonra II atıjı briqadanın komandiri təyin edilir. Çox keçmir ki, bu briqada Bakıda dislokasiya olaraq Azərbaycan diviziyasına birləşdirilir. və M.C.Bağirov Diviziya hərbi komissarının köməkçisi təyin edilir. Sonra XI ordunun tribunal şöbəsinin sədri vəzifəsinə və ordu tribunalının üzvü seçilir. Bu təyinatda çox güman ki, N. Nərimanov çox böyük rol oynayır. XI ordunun əsgərlərinin Azərbaycandakı özbaşınalığına son qoymaq üçün Azərbaycanlı kadrların hərbi tribunalın üzvü seçilməsi milli maraqlardan irəli gələn addımlardan idi. 1921-ci ilin fevral ayından AKP MK-nin və Qafqaz

Jəbhəsi Hərbi Şurasının xahişinə əsasən M.C. Bağırov Azərbaycan Xalq Komissarları Şurasının ixtiyarına göndərilir. O, əvvəljə Azərbaycan Fövqaladə Komissiyasının sədri və iki aydan sonra əlavə vəzifə kimi Daxili İşlər Xalq Komissarı, Quldurlarla Mübarizə Mərkəzi üçlüyünün sədri təyin edilir. Beləliklə, M.C.Bağırov eyni vaxtda dörd vəzifəni icra edir. Azərbaycanda Sovet Hakimiyyəti qurulandan sonra MirCəfər Bağırov ən böyük xidməti isə bundan ibarət olur ki, Azərbaycanda milli qoşun hissələri yaratmaq kimi mühüm iş üzərində çalışır., 1921-ci ilin fevralında o, Xalq Daxili İşlər Komissarlığının Baş Siyasi İdarəsinə təyin olunur və təxminən on ilə qədər bu sahədə fəaliyyət göstərir. MirCəfər Bağırov ÇEKA-nın sədri təyin olunanda onun jəmi 25 yaş vardı və həmin vəzifə ilə yanaşı, xalq daxili işlər komissarı, Xalq Yollar Komissarlığının müvəkkili, Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Soveti sədrinin müavini vəzifələrini də tutmuşdu.

Siyasi partiyalar və ictimai hərəkatlar dövlət arxivində tədqiqat apararkən M.C.Bağırovun şəxsi işlərində onun ailə tərkibi haqqında heç bir sənədə rast gəlmədim. Anjaq Bakının yuxarı hissəsində, Badamdara gedən yolun sağındakı beynəlmiləl qəbristanlıqda bir-biri ilə yanaşı üç məzar vardır: ana, oğul və əmiqızı.

Mir Cəfər Bağırovun ömür-gün rəfiqəsinin qəbr evi sadə görünüşü ilə nəzəri jəlb edir. Üstündə adi başdaşı qoyulmuşdur. Bir fərqi də vardır, yalnız bu qəbrin üstündəki yazılar əski əlifbamızla yazılmışdır. Həndəvərindəkilərin yazısı kiril əlifbası ilədir. Bu yazıda mərhum arvadı ilə doqquz il birgə həyat keçirmiş Mircəfər Bağırovun ürək çırpıntısı yaşamaqdadır: «Rahat yat, rəfiqəm...». Yazıdan bəlli olur ki, Mariya Alekseyevna Bağırova 1894-jü il iyul ayının 7-də dünyaya gəlmiş və 1926-jı il martın 1-də dünyasını dəyişmişdir. Otuz iki yaşına çatmamış Mariya xanımı amansız xəstəliyin pəncəsindən qoparmaq mümkün olmamışdır. İlk ailəsindən Mir Cəfərin Cahangir oğlu dünyaya gəlir. Anasını erkən itirmiş Cahangir bibilərinin tərbiyəsi ilə böyümüşdür. Uzun müddətdən sonra yenidən ailə quran M.C.Bağırovun ikinci həyat yoldaşı Evgeniy Mixaylovnadan Jen adlı oğlu dünyaya gəlir.

Bu şəxsin zirəkliyi, cəldliyi, tez münasibətə girməyi, işgüzarlığı, hadisələrə operativ yanaşmağı və sadəliyi temperamentinə görə sanqvnikliyə uyğun gəldiyini göstərir.

Azərbaycanın Sovet Birliyində olmağı, dövrün diktə etdiyi məntiqi nəticəsidir. Bax, bu anlar müstəqilliyi əlindən alınmış millətin başında durmuş liderin şəxsi keyfiyyətlərindən təmsil etdiyi millətin taleyi asılı olur. Bu baxımdan Bağırov öz xalqının mərd oğlu idi. Sözsüz ki, o dövrdə məhv edilən, bədbəxt olan ailələrin, sönən ojaqların, doğma yurddan didərgin düşənlərin sayı olduqca çoxdur. Lakin burada Bağırovun Stalinin apardığı sinfi mübarizənin sırf fədailərindən olmağı inandırıcı deyil. Bağırov Azərbaycan FK-nın sədri olandan sonra Zizikskinin Azərbaycana qayıtmasına ijasə verdi və onu üzə çıxartdı.

1956 cı ildə M.C. Bağırova qarşı qurulan məhkəmədə belə bəlli olur ki, M.C.Bağırov Quba qəzasında erməni quldurlarını məhv edən Əlibəy Zizikskinin müdafiəsinə qalxdığı üçün ona qarşı Xruşşovun əlaltısı Rudenko tərəfindən kəskin ittihamlar irəli sürülür.

Məhkəmədə Əlibəy Zizikskinin üzə çıxması şəraitini şahid Orujov belə göstərirdi:

«1920-ji ildən sonra Bağirov Bakıda Azərbaycan FK-nın sədri idi, onun katibi isə mənim dayım oğlu Hajağa Şahverdiyev idi. Şahverdiyev Bağirovla ən yaxın dost olub. Biz üçümüz birlikdə Quba şəhərindəki şəhər məktəbində oxuyuruq.

1922-ji ildə mən Bakıya getdim və Şahverdiyevin evinə düşdüm.

Bir dəfə işdən qayıdandan sonra Şahverdiyev mənə dedi ki, Bağirov səni yanına çağırır. Ertəsi gün mən Hajağa Şahverdiyevlə birlikdə Azərbaycan FK-ya – Bağirovun yanına getdim. Bağirovla biz köhnə dostlar kimi görüşdük. O məni çox yaxşı qarşıladı.

Söhbət əsnasında Bağirov məndən soruşdu ki, Əlibəy Zizikskini xatırlayırsanmı? Mən cavab verdim ki, çox yaxşı yadımdadır. Söhbətimizdə Hajağa Şahverdiyev də iştirak edirdi.

Bir qədər sonra Qəni adlı mühafizəçi bildirdi ki, «onlar gəliblər». Bağirov gələnləri içəri buraxmaq barədə ona göstəriş verdi. Bağirovun otağına bir-birinin ardınca keçmiş Quba mülkədarı, Quba bəylərindən Şıxlarskinin qohumu Bəybala bəy Alpanski, Bağirovun Qubalı dostlarından Əlibəy Zizikskinin qohumu təcir Hajibala Məmmədyarov, eləcə də Əlibəy Zizikski daxil oldular.

Onlar otağa daxil olanda Bağirov yerindən qalxıb, onları qarşıladı, hər biri ilə mehribanlıqla görüşdü. Əlibəy Zizikski ilə hətta öpüşdü.

Söhbət zamanı Bağirov ərklə bildirdi ki, sən nə üçün gizlənirsən, özünü alçaldırısan. Bilirsən ki, mən burada işləyirəm. Əlibəy gözləri yaşarmış halda Bağirova bildirdi ki, onu həbs etməklə qorxudurmuşlar, ona görə də o, gizlənib. Bağirov elə o dəqiqə Əlibəy Zizikskinin üzə çıxarılması üçün sənədlər hazırlamağı Hajağa Şahverdiyevə tapşırırdı. Elə həmin otaqdaja Şahverdiyev sənədləri hazırladı, Bağirov həmin sənədi imzalayıb möhür vurdu. Həmin sənədi Zizikskiyə verib dedi: «Bu sənədə əsasən sən Azərbaycanın harasında istəsən yaşaya bilərsən. Nə qədər ki, mən burada – FK-da işləyirəm, sən heç bir şey üçün narahat olma».

Doğrudan da, bütün sonrakı illər ərzində Əlibəy Zizikski ailəsi ilə birlikdə Bakıda yaşadı»

Müəyyənləşdirilmişdir ki, üzə çıxandan sonra Zizikski uzun illər ərzində Bakıda Aşağı qəbiristanlıq küçəsi, 79 №-li evdə yerləşən şəxsi mülkündə yaşamış və həmin evin kirayə pulu ilə dolanmışdır»

Gördüyünüz kimi, məhkəmə materiallarından belə bəlli olur ki, M.C.Bağirov Quba qəzasında erməni quldurlarını məhv edən Əlibəy Zizikskinin müdafiəsinə qalxdığı üçün ona qarşı Xruşşovun əlaltısı Rudenko tərəfindən kəskin ittihamlar irəli sürülür.

1927-ji ildə M.J.Bağirovu Ə.Qarayevin və L.Mirzoyanın təşəbbüsü ilə işdən götürüldükdən sonra Novruz Rzayev Azərbaycan Dövlət Siyasi İdarəsinin rəisi təyin edilmişdi. 18 aydan sonra M.C.Bağirov yenidən öz vəzifəsinə Beriyanın köməyi ilə qayıdır. Lakin Novruz Rzayev hakimiyyətdə olduğu müddətdə M.C.Bağirovun dostu musavətçi Əlibəy Zizikskini artıq güllələmişdi. Təbiidir ki, M.C.Bağirovun N.Rzayevi görməyə gözü yox idi. Sonralar L.Beriyanın

köməyi ilə M.C.Bağirov N.Rzayevi əks inqilabçılıq fəaliyyəti göstərməkdə günahlandırılıb həbsə almışdı. Lakin SSRİ Ali Məhkəməsinin qərarı ilə N.Rzayev həbsdən azad oldu. Bəraət qazanan N.Rzayev Qazaxıstana gedib orda Bakıdan qovulmuş azərbaycanın və Bağirovun qatı düşməni keçmiş AKP-nin katibi o dövürdə Qazaxıstanın K(b)P katibi işləyən L.Mirzoyanın ağışuna sığınır. Lakin 1940-jı ilin yanvarın 4-də Novruz Rzayev gizli surətdə Bakıya gələrkən NKQB sədri S.Yemelyanov bundan xəbər tutur və tez M.C.Bağirova məlumat verir. Qisas almaq hissi ilə yaşayan Bağirov N.Rzayevin həbs olunması barədə sərənjam verir. N.Rzayevi birbaşa Bağirovun kabinetinə gətirirlər, Bağirov Rzayevi görərkən deyir: «Sən elə bilirdin əlimdən qurtarajaqsan?, başa düşmürdün ki, L.Mirzoyanı ingilis agenti kimi ifşa olunduqdan sonra növbə sənə çatajaq». Rzayev isə javabında: «Sizin təmiz kommunistliyinizə şübhə edirəm». Bağirov: «Mən kommunistliyimdən əvvəl Azərbaycanımın balasıyam». – deyərək Novruz Rzayev həbs etdirir. Sonradan jinayəti məhkəmədə subut olunaraq güllələnir (Məhkəmə materiallarına görə guya Novruz Rzayevi M.C.Bağirov özü kamerada güllələmişdi. Bu jür güllələnməni guya M.C.Bağirov Cuvarlinskiyə qarşı da etmişdi, anjaq bunların heç biri həqiqətə uyğun deyildir. Ona görə ki, 1956-jı ildə M.J.Bağirova qarşı ittiham irəli sürmək üçün Moskvadan gələn KQB-nin nümayəndələri onların ölüm aktlarını götürmüş və bu şəxslərin ölüm aktları olmadığına görə məhkəmədə onların guya M.J.Bağirov tərəfindən gülləndiyi iddiasını irəli sürmüşlər.

. O illəri xatırlayan 1920-ci ildən Kommunist Partiyasının üzvü Əlipənah Rzayev deyir: «İstintaq adətən döyməklə başlanırdı. Bəzən dustaqları beş sutka ayaq üstə saxlayır, onlara nə yemək, nə su verirdilər, yatmağa da qoymurdular. Dustaqlardan əksinqilabi təşkilatın üzvü olduqlarını boyunlarına almağı tələb edirdilər. Onları əvvəlcədən hazırlanmış protokolları imzalamağa, həm də iştirakçıların adlarını çəkməyə məcbur edirdilər. Şəxsən mənə 37 saat birnəfərlik kamerada ayaq üstə saxladılar. Nə yemək, nə su verirdilər, gözlərimi də yummağa qoymurdular. Bir gün kameraya X.Qriqoryan gəldi. Mənə tanıdı və «Sən burada nə edirsən?» deyərək soruşdu. Dedim: «Çünki keşiş oğlu deyiləm». (Bu sözlər keşiş oğlu olan X.Qriqoryanın ünvanına idi). O mənə hirsələ baxıb getdi. Yalnız ayaq damarlarım partladıqdan sonra mənə palataya apardılar. Buraya necə gəldiyimi özüm də bilmirdim. Yalnız bir neçə gündən sonra ayaqlarımın şişi çəkildi və mənə buraxdılar. Səhər tezdən itələyib küçəyə çıxartdılar. Bir neçə gündən sonra mən buraxıldığımı Mərkəzi Komitəyə bildirdim. M.C.Bağirovun ilk sözü belə oldu: «Çox döydülər?» Mən şalvarımın balağını yuxarı qaldırdım ki, partlayan damarları görsün. O, dərhal səsləndi: «Lazım deyil, bəs sən necə bilirdin?» 1937-ci ilin iyun ayında çağırılmış Azərbaycan K(b) P-nin XIII qurultayında M.C.Bağirov deyirdi: «Bakıda və Azərbaycanda əksinqilabi işin bir sıra təşkilatçıları, yapon-alman, trotskiçi-müsavətçi agentləri ifşa edilmişdir. Bu quldurlar bizim partiya təşkilatımıza soxularaq uzun müddət Mərkəzi Komitənin və Bakı Komitəsinin aparatında məsul vəzifə tutmuşdular». O, sözünə davam edərək deyirdi ki, Əfəndiyev, Həmid Sultanov, Qədirlilər və başqaları hər cür millətçiləri, əksinqilabi ünsürləri öz qanadları altına alaraq partiyaya və Sovet hakimiyyətinə, Azərbaycan xalqına

qarşı ziyançılıq işi aparırlar. Qurultayda M.C.Bağirovla S.M.Əfəndiyev arasında belə bir dialoq olmuşdu.

M.C.Bağirov: - Əfəndiyev, sən Moskvaya şikayət ərizəsi göndəribsən. Mən bunu bilirəm. Sübut üçün deyə bilərəm ki, kimdən göndəribsən, hansı vaxonda və biletin nömrəsi neçədir?

S.M.Əfəndiyev: - Bəli, Moskvaya ərizə göndərmişəm. Mən bilirəm ki, Siz mənə əksinqilabçı çıxarmağa əlləşirsiniz. Bu mümkün olan iş deyil, mən əksinqilabçı deyiləm.

M.C.Bağirov: - Əfəndiyev, biz qoyarıq ki, sən öz əcəlinlə gəbərəsən. Biz vaxtında sənə axırına çıxacağıq, sənə divan tutacağıq.

S.M.Əfəndiyev həbs ərəfəsində Moskvaya, Stalinə və Kalininə məktub göndərdi. O, Stalini hələ 1907-ci ildən Bakıda olarkən tanıyırdı. Sonralar Moskvada RK(b)P MK yanında Şərqi xalqları Kommunist Təşkilatları Mərkəzi Bürosü sədrinin müavini və digər məsul vəzifələrdə onunla birgə işləmişdi. 1931-1937-ci illərdə isə Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin, eyni zamanda RSFSR MİK sədrilərindən biri, habelə SSRİ MİK sədrinin müavini olarkən Kalininlə sıx əlaqədə olmuşdur. O da başqaları kimi Stalinin ədalətinə inanırdı. S.M.Əfəndiyevin həyat yoldaşı Moskvaya gedib, məktubları göndərilən ünvanlara çatdırdı. S.M.Əfəndiyevi hələ 1919-cu ildən Moskvada işlədiyi vaxtdan yaxşı tanıyan N.Krupskaya M.C.Bağirovun onun başına gətirdiyi əhvalatlardan danışdı. N.Krupskaya bu məqsədlə Stalinin yanına gedib ondan Əfəndiyev barədə xahiş etdi. Lakin heç bir nəticəsi olmadı. Bağirov bütün siyasi rəqiblərini, illah da dəli kommunist idealistləri XI Qızıl ordunu toy-bayramla qarşılayanları sanki məhv edirdi.

Azərbaycanın o dövrə qədər N.Nərimanov kimi Kremldə məsul bir vəzifədə II şəxs səviyyəsinə qalxan oğlu olmamışdır. Artıq 1923-cü ildə Kremldə Leninin xəstəliyindən istifadə edib gələcəkdə siyasi sükanın tam sahibi olmaq mübarizəsi gedirdi. N.Nərimanovun V.İ.Leninə yazdığı məktubların birində deyilirdi: «İ.V.Stalinin tərəfindən edilən haqsızlığa və ədalətsizliyə qarşı mən öz etirazımı bildirirəm. İş o yerə gəlib çatıb ki, Stalin azərbaycanlı kadrlara inanmı. Sizə yox, kimə müraciət edim, Yoldaş Lenin? Necə olur ki, öz əsərlərində xalqlar dostluğunu, beynəlmiləçiliyi iyirmi beş il təbliğ edən bir adam millətçi olur, sabiq mauzeristlər beynəlmiləçiləri? Çox qəribədir». Stalin və həmçinin Serqo Orconikidze ölkənin sükanını ələ almağa çalışanlardan idi. Lakin onların yolunda maneə olan N.Nərimanovun aradan götürülməsində birləşdilər. 1924-cü ilin yanvar ayında Lenin vəfat etdikdən sonra bu qruplaşma Kremldə tənha qalmış N.Nərimanovun fiziki məhvi planını cızdılar. 1918-1920-ci illərdə cəmi 23 ay mövcud olmuş müstəqil dövlətimizin taleyinin faciəvi şəkildə başa çatmasının bir əsas səbəbi də o dövrdə Azərbaycanın daxilində müxtəlif təşkilatlar, partiyalar daxilində fəaliyyət göstərən soydaşlarımız arasında mövcud olan ciddi fikir ayrılıqları idi.

Təsadüfi deyil ki, Azərbaycanda Demokratik Cümhuriyyətin bolşeviklərə hakimiyyəti təslim edib-etməməsi ilə bağlı parlamentdə aparılan gərgin mübahisələr zamanı Səmədağa Ağamalıoğlu heç nə olmayıbmiş kimi «O olmasın, bu olsun» demişdi. Moskva həmişə olduğu kimi, o dövrdə də əlindən gələni etdi ki, məqsədinə daxili qüvvələri bir-birinə qarşı qoymaqla çatsın.

Təsadüfi deyil ki, bu gün də Nəriman Nərimanova təzadlı münasibət qalmaqdadır. Tez-tez Nəriman Nərimanovun millətçiliyindən də danışılar. Lakin kommunistin sözün əsil mənasında millətçi olması mümkün deyildi. Təbiidir ki, yazıçılıq, həkimlik və siyasətçilik kimi bir neçə gərgin peşənin daşıyıcısı olan Nərimanovun o dövrdə baş verən hadisələrdən qalibiyyətlə çıxıbilməməsini, əksinə, onun gerçək faciəli durumunu şərtləndirən amillər var idi. Hər şeydən əvvəl, Nərimanovun faciəviliyini onun sosializm ideyalarına yarı tərəddüd, yarı inam səviyyəsində, vəziyyətində qalmasında axtarmaq lazımdır. Digər tərəfdən də Nərimanovun nə qədər acı səslənsə də, fitri siyasətçi olubilməməsi faciəvi aqibətinin sonluğunu hazırladı.

Nəriman Nərimanov haqqında danışmaq məsuliyyət tələb edir. Digər tərəfdən də həyatı gərgin mübarizələr içərisində keçən bu şəxs haqqında çox zaman birmənalı olaraq fikir söyləmək mümkün deyil.

Onun xarakterinin, ömrünün, yaradıcılığının ayrı-ayrı cəhətlərinin aşkarlanıbictimaiyyətə çatdırılmasında bir neçə tədqiqatçılarımızın xidmətləri var. Lakin təəssüflə deməliyəm ki, hələ də N.Nərimanovun dövrünün şərtlərindən irəli gələn fəaliyyətini «qabıq altındakı» kimliyini tam dəqiq araşdırıbilməmişik. Onun bədii, siyasi yaradıcılığı fonunda daxili aləminin təbəddülatları, tərəddüdləri, məhz bolşevik kimi formalaşmasının istiqamətverici amilləri, 11-cı Qızıl Ordunu müşayiət edərək Azərbaycana işğalçılarla birgə gəlməsi, İnkilabi Şuranın sədri kimi Azərbaycanda fəaliyyəti zamanı düşdüyü mühit, sonralar isə Kremldəki fəaliyyəti, ömrünün acı, faciəli sonluğu bizi bu şəxsiyyətin xarakteri haqqında dərinlən düşünməyə, onun bu vaxtacan məlum olmayan cəhətlərini, əsl qiymətini verməyə vadar edir.

Ümumiyyətlə, bütün bunların təməlində insanın psixi-ruhi vəziyyəti dayanır. Məhz Nərimanova bu yöndə yanaşma hələ olmayıb. Nərimanovun həyat və yaradıcılığının tədqiqatçıları bu cəhətlərin araşdırılmasına, müəyyən qənaətlərə gəlinməsinə daha çox səy etməli idilər. Bu və ya digər tanınmış şəxsiyyətin ömrü, yaradıcılığı ilə bağlı tədqiqatçının gəldiyi qənaətlər həm də psixoloji yöndən qiymətləndirildikdə bu, tədqiqatın hər mənada çəkisini artırmaqla yanaşı, digər tərəfdən də onun oxucu tərəfindən yaxşı anlaşılmasına zəmin yaradır».

Nərimanovun çoxşaxəli fəaliyyətinə bu prinsiplərlə yanaşıldıqda suallar meydana çıxır: «Bu sualların da əsasında o dayanır ki, niyə Nərimanov Azərbaycanın, həmçinin digər türk cümhuriyyətlərinin sovet imperiyasının tərkibinə daxil olmasının tərəfdarı kimi çıxış etdi, həmçinin də millətçilik yönündə fəaliyyət göstərdi? Bütün bu amillər bizi daha dərinlən düşünməyə, ilk növbədə o dövrün ictimai-siyasi vəziyyətini dərinlən araşdırmağa və müəyyən nəticəyə gəlməyə vadar edir. Ötən yüz ilin ilk onilliklərində Azərbaycanda, Türkünstanda, Osmanlı imperiyasının həyatında baş verən gərgin məqamlar bütövlükdə dünyanın türk millətinə qarşı apardığı oyunların əsl mahiyyətini anlamaq üçün bizdə aydın təəssürat yaradır. Sanki bütün türklərə qarşı bir səlib yürüşü elan edilmişdi. Türkü sevməyənlər ilk növbədə Osmanlı imperiyasını çökdürmək, onu tamamilə yox etmək arzusunda idilər. O dövr Azərbaycan aydınları içərisində ümumən türkü gözləyən təhlükələrlə bağlı aydın, konkret təsəvvürlərin formalaşması ilə yanaşı, bu

məsələdə fikir ayrılıqları da vardı. Bu dövrdə Osmanlı imperiyasında təəssüf ki, türkçülük amilindən uzaqlaşma meyilləri vardı».

O dövrdə sürətlə dəyişən hadisələrin Nəriman Nərimanovun siyasi fəaliyyətinə də güclü təsir göstərir. Əgər o dövrdə geopolitik vəziyyət dəyişilməsəydi, bəlkə də Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin yaradılması da sual altında qalacaqdı. O dövrdə Almaniya Osmanlı imperatorluğu ilə birlikdə Antantaya qarşı mübarizə aparırdı. Antantanın üzvü olan Fransa, İngiltərə və Rusiya kifayət qədər güc sahibləri idilər. Hətta Rusiya Qarsı, Ərzurumu, Bitlisi belə işğal etmişdi. Rusiyada bolşeviklərin hakimiyyət başına gəlməsindən sonra vəziyyət tamamilə dəyişdi. Almaniya Şərq cəbhəsində sürətlə irəlilədi, Türkiyə Almaniyanın tərəfdaşı kimi ona çatası payı istəyirdi. Brest-Litovsk müqaviləsində göstərilirdi ki, almanlar türklərin Bakıya girməsinin qarşısını alacaq. Amma Qafqaz İslam ordusunun ciddi səyi nəticəsində bu, baş tutmadı. 1920-ci ilin aprelində XI Qızıl Ordunun başında türk övladı Nəriman Nərimanov Bakıya gəlir, Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin süqutunda və hakimiyyətin bolşeviklərə, Moskvaya təslim edilməsində iştirak edir. Burada Nərimanovun rolundan daha çox o dövrün tarixi şəraiti, faktorlar nəzərə alınmalıdır. Nə qədər qərribə səslənsə də, o dövrdə təbii olaraq Azərbaycan ziyalıları türk millətinə xidmət üçün sanki hərəsi bir təşkilatda qərarlaşmışdılar. Nəriman Nərimanov bəlkə də taktiki cəhətdən düz fikirləşirdi, lakin strateji səhvi isə məhz onda idi ki, milli dövlətçiliyimizi Rusiyanın içərisində mövcudluqda görürdü. Hər halda, buna tərəddüd etmədən Nərimanovun faciəsi demək olar. Amma Nərimanov millətimizin düşməni olmayıb, o, bu faciəvi səhvini artıq İnkilabi Şuranın sədri olduqdan sonra rastlaşdığı təklənmə məqamında dərk etdi. Ayıldı ki, artıq ətrafında onu anlayacaq bir kəs belə yoxdur. Faciəvi gedişat Əliheydər Qarayevlə Nəriman Nərimanovun münasibətlərinin gərginləşməsi fonunda daha da ziddiyyətli xarakter aldı. Hər iki türk kökənli şəxsin münasibətlərini ətrafdakılar mümkün qədər daha da pozmağa çalışırdılar. Bu zaman Nərimanov artıq şübhəsiz, faciəviliyini aydın dərk edir.

Mustafa Kamal Atatürklə Nəriman Nərimanovun münasibətlərinə gəlincə, onların siyasətlərində ümumi çalarlar vardı. Şübhəsiz, bu şəxslərin arasında əlaqələndiricilər vardı. Bəlkə də Nərimanovun Ankara ilə Moskvanın yaxınlaşmasında böyük rolu olub. Şübhə yoxdur ki, Nərimanov müəyyən dövrdə Moskvanı Ankaraya dəstəkçi, Atatürkə yardımçı olmağa inandıra bilib. Hesab edirəm ki, Nərimanovun bu xidmətini nəzərdən qaçıрмаq olmaz.

Temperament tipi baxımından Nərimanovun daha çox melanxolik tipə yaxın olduğu, onun müəyyən addımlarda qətiyyətsizliyini müşahidə etmək mümkündür: Məsələn, o, Zəngəzurun taleyinin həllində bəlkə də daha ardıcıl iradə göstərsəydi, bu məsləhət üstünlük qazana bilərdi. Çünki Nərimanov o dövrdə bolşevizmin üzvü olan nüfuzlu fiqurlarından biri idi. Nərimanov məhz müəyyən məqamlarda qətiyyətsizliyi ucbatından Kremlə baş verən intriqaqlar zamanı güc nisbətini düzgün təyin edə bilmədi. O, Kremlə aparılan oyunların arxasında hansı güclü fiqurların olduğunu aydınlaşdırma, bunu aydın dərk edə bilmədi. Kənara çəkildi, bu zaman onun haradasa «lazımsızlığı» meydana çıxdı. Sanki Nərimanovu Kremlə aparmaqla onun əlini-qolunu bağladılar. Bəziləri

deyirlər ki, Nərimanov əxlaqlı siyasətçi idi. Təəssüf ki, o, fitri siyasətçi deyildi, haradasa praqmatizmdən çox romantizmə meyilli idi. O, bütövlükdə axına qarşı özünü qoymuşdu. Faktiki 1922-ci ildən bəri dövlətin rəhbəri Stalin idi. Leninin şüuru bu dövrdən başlayaraq artıq özündə deyildi. Nərimanov isə Leninə Stalindən şikayət məktubu yazırdı. Onun buraxdığı səhv aydındır . O dövrdə Kremlə olan qafqazlıların – Stalinin, Orconikidzenin, Mikoyanın və başqalarının yəhudi mənşəli kommunistlərə qarşı mübarizəsi başlamışdı.

Nərimanov zahirən bu «qafqazlılar dairəsi»nə daxil idi. Lakin burada da o, qərib idi: «Artıq müəyyən dövrdən sonra Nərimanovun bu qrupa «lazımsızlığı» meydana çıxmışdı. Hər halda, bu dövrdə onun dərin, psixi, ruhi sarsıntı keçirdiyini də təxmin etmək mümkündür. O, artıq düşdüyü durumun çıxılmazlığını gözəl anlayırdı. Onun səhvi ideoloji prinsiplərə ürəkdən inanması, onlara söykənməsində idi. Düzdür, o, axıra kimi peşman olmamışdı, yenə də sosializm ideyalarına inanırdı. Məlumdur ki, siyasi intriçalarda müəyyən bir mövqedə dayanmaq lazımdır. Nərimanov isə bu intriçalarda demək olar, yox idi.

Nərimanovun Mir Cəfər Bağırovla münasibətlərinə gəlincə Bağırovun tərcümeyi-halını araşdırarkən bir fakta rast gəldim. Bağırov Həştərxanda olarkən, yəni 1920-ci ildə iki dəfə nə iləsə əlaqədar Həştərxandan çıxıb. O, bu dövrdə anasının xəstə olmasını əsas gətirir ki, onu yoluxmağa gedibmiş. Amma sonra deyir ki, həştərxandan təlimat aldım, Uzaq Şərqi getdik. Nərimanov onunla Həştərxanda rastlaşıb və görüşüb. Məncə, Nərimanovun ADR rəhbərləri ilə əlaqələri varmış, Bağırov onların arasında əlaqələndirici olub. Çünki Bağırov məhkəməyə ifadəsində göstərir, artıq biz başa düşürdük ki, Azərbaycanın xilasını 11-ci Qızıl Ordudadır.

O zaman Azərbaycana gəlməyə hazırlaşan Nərimanov artıq soydaşlarımızdan özünün ətarfını toplayır, «kölgə hakimiyyətini» yaradırdı. Bağırovun Həştərxandan iki dəfə çıxması, yenidən ora qayıtması bu qənaətə gəlməyə imkan verir ki, Nərimanov 11-ci Qızıl Ordunun atacağı addımlar barədə Milli Hökuməti məlumatlandırır. Doğrudan da o, Azərbaycanda qansız-qadasız bir dövlət quruluşunun yaradılmasını istəyirdi, başqa niyyəti yox idi. Məhkəmədə sübut olundu ki, Bağırov Müsavat kəşfiyyatında işləyib.

N.Nərimanovla M.C.Bağırov arasında mehriban münasibətlərin olması haqqında çox faktlar mövcuddur. Bağırov N.Nərimanovu həmişə «Nəriman əmi» çağırarmış. Bağırovun inqilabdan sonra məsul vəzifələrdə işləməyində N.Nərimanov tərəfindən də köməklik olmuşdur. 1925-ci ildə Nəriman həkimin ölümü olduqca sirlərlə dolu idi. Belə ki, Bakıdan gələn «yarpaq dolması» adı ilə Orconikidze qonaqlıq verirdi. Nərimanov da bu qonaqlıqda iştirak edirdi. Nahardan sonra Nəriman həkim dispepsiya və diareya ilə qospitalizasiya olunur. Lakin ağır zəhərlənmədən N.Nərimanov dünyasını dəyişir. Can üstündə olarkən isə bu sözləri tez-tez təkrar edibmiş ki, məni Serqo zəhərlətdirdi. İllər ötür, Orconikidze belə bir stereotip formalaşdırır «Nərimanovşına» sözünü yayır və adını tarixdən silmək istəyirdi. 1927-ci ildə Əliheydər Qarayevin təhriki ilə Mərkəzi Nəzarət Komissiyasının rəhbəri Serqo Orconikidze M.C.Bağırovu «Nərimanovşına»da günahlandırıb Azərbaycan Dövlət Siyasi İdarəsinin sədri vəzifəsindən azad etmişdi. Beriyanın Stalinə yolladığı məktubla 1929-cu ildə

M.C.Bağirovu yenidən Azərbaycan Dövlət Siyasi İdarəsinin rəisi təyin etdirdi. Artıq Beriya-Bağirov birliyi Orconikidze-Qarayev-Əfəndiyev-Musabəyov birliyi ilə üz-üzə gəlmişdi. Burada Bağirov gözəl strateji addım atır. Belə ki, o öz mübarizəsini vəzifəyə gəlmək bahasına hər şeyi satmağa hazır olan dəlibaşlı kommunist idealistlərlə deyil, bu morionetkarları idarə edən və onların başında duran Azərbaycan xalqının birinci düşməni Serqo Orconikidzenin zərərsizləşdirmə planını Beriya ilə bərabər hazırlayırlar. İ.V.Stalinə M.C.Bağirovun göndərdiyi məktublardan birinin mətni: «Əziz İosif Vissarionoviç, Sizə bildirmək istəyirəm ki, ifşa edilmiş xalq düşmənlərinin, keçmiş rəhbər işçilərin verdikləri ifadələrdə göstərilir ki, Azərbaycanda Sizin apardığınız siyasi kursa qarşı işə Moskvadan Serqo Orconikidzenin başçılıq etdiyi mərkəz rəhbərlik edir». Bu məktubu 1956-cı ildə məhkəmədə Xruşşovun əlaltısı olan SSRİ-nin baş prokuroru Rudenko bu məktubu oxuyur və Bağirov belə bir məktubun mövcudluğunu inkar etmir. Orconikidze siyasi səhnə ilə vidalaşdıqdan sonra Bağirov məsələni daha kəskin qoyaraq Nərimanova ləkə vurmaq kampaniyasına son qoymaq məqsədilə Kremldə tarixi bir qərar qəbul elətdirir. Belə ki, ÜİK(b)P MK Siyasi Bürosu bu məsələyə baxmış, N.Nərimanova siyasi etimad göstərmək haqqında qərar qəbul etmişdi.

Ümumittifaq səviyyədə aparılan sinfi mübarizə, yeni jəmiyyət quruluşunun əsasını təşkil edəcəyi, yalnız Stalinin təxəyyülünün məhsulu ola bilərdi. SSRİ-nin tərkibində olan respublikalarından biri kimi bu proseslərin Azərbaycanda da getməsi labüd idi. Sibirin maddi sərvətlərindən bəhrələnmək üçün kütləvi şəkildə repressiyaya uğrayanların böyük əksəriyyətinin əməyindən Sibirin xammalının istismarında istifadə edirdilər («Qulaq» idarələrini yaradaraq – A.M.).

Yeri gəlmişkən bir faktı da nəzərdən qaçıрмаq lazım deyildir ki, bu repressiya Kremldən planlı sürətdə idarə olunurdu. O dövrdə Stalinin təkidi ilə ÜİK(b)P MK katibi A.A.Jdanov Azərbaycan KP MK-ya, şəxsən Mir Cəfər Bağirova göndərdiyi məktubda (bu məktub onun məhkəməsində oxunmuşdur) o, M.C.Bağirovu əksinqilabçı düşmənlərin, sosializm əleyhidarlarının tapılıb ifşa edilməsində qətiyyətsizlik göstərdiyinə görə günahlandırır. Sözsüz ki, bu xəbərdarlıq məktubu əsassız deyildi. Artıq Kremlə M.C.Bağirovun milli ruhlu Azərbaycanın bu və ya digər görkəmli ictimai-siyasi xadimlərini xilas etmək üçün birbaşa Sovet rəhbərlərinə göndərdiyi mürəjətlər və Kremlin Azərbaycan üzrə olan agentlərinin M.C.Bağirovdan xəbərsiz mərkəzə göndərdikləri məxfi siqnallar Bağirova qarşı yuxarıdakı xəbərdarlıq məktubunun əsasını formalaşdırırdı.

Təəjüblü deyildi ki, 1937-ci il martın 5-də – özünün ad günündə ÜİK(b) PMK plenumunda Stalinin son sözündə də bütün diqqət artıq, çağırış xarakteri daşıyan bu məsələyə yönəldilmişdi: «Zənnimjə, indi hamıya aydındır ki, hazırki ziyançılar və diversantlar, istər trokist, istərsə də buxarınji olan hansı bayraqla maskalanırsa-maskalansınlar artıq çoxdan bəri fəhlə hərəkatında siyasi jərəyan deyildirlər, onlar prinsipsiz və ideyasız professional ziyançılar, diversantlar, jəsuslar və qatillər bandasına çevrilmişlər. Aydındır ki, bu jənabları, fəhlə sinfinin düşmənləri kimi, vətənimizin xainləri kimi amansızcasına darmadağın etmək və kökünü kəsmək lazım gələjəkdir. Bu aydındır və yeni izahat tələb

etməyir». Zaman-zaman 1937-ji il məsələsi çox adamı düşündürüb. İstər-istəməz yaradıcı şəxslə zaman arasında tarixin əksər çağlarında konfliktlər olub. Çünki zamanın əhvalı çox hallarda çərçivəsindən kənara çıxmaq istəyən, onun qayda-qanunları ilə, əhvalı ilə uyğunlaşmaq istəməyən şəxsiyyətin ölçüsünə uyğun gəlmir. Şübhəsiz ki, hər yaradıcı insan belə vəziyyətlərdə özünəməxsus hərəkət edir.

Əgər şəxsin əhvalı, iradi vəziyyəti güclüdirsə, o, əsərlərində arzuladığı, yaratdığı müsbət qəhrəmanlar kimi olur. Yox, əgər yaradıcı şəxs zamanın axarına düşüb gedirsə, o zaman şübhəsiz onun mənəvi iflası başlanır.

Hər bir yaradıcının əhatə və təsir dairəsi onun səviyyəsinə görə müəyyənləşir: Əsasən bədii təfəkkürə meyilli insanlar başqalarından fərqlənirlər. Ümumiyyətlə, Qərb alimləri, psixanalitikləri yazıçıların digər təfəkkür sahiblərindən fərqli keyfiyyəti kimi əsas onların bədiiliyə meylini xarakterizə edirlər. Cəmiyyət, ictimaiyyət arasında müəyyən yazıçılar daha çox rəğbət qazanır, müəyyən yazıçılar isə cəmiyyətdə üstün mövqeyə malik ola bilmir. Yazıçılar da var ki, onların əhatə, təsir dairəsi məhz yaradıcılıq səviyyəsinə görə dar olur. Ümumiyyətlə, yazıçının ən əsas keyfiyyəti, xüsusiyyəti onun nə dərəcədə azad olmasına bağlıdır. Fikir müstəqilliyinə yetən yazıçı şübhəsiz, bu cəhətini həm də fitri keyfiyyətinin təsdiqi kimi cəmiyyətə təqdim edir».

Sovet dövründə, xüsusən də 30-cu illər repressiyası zamanı yazıçıların müstəqilliyinə hər mənada qadağalar qoyulmasının, onların yaradıcılarına, hər şeydən əvvəl isə psixikalarına olduqca mənfi təsir etdib. Yaradıcı insanın düşüncəsini buxovlamaq olmaz: Otuzuncu illərdə ədəbiyyata olan hər mənada basqılar yaradıcı insanların idrakının buxovlanması məqsədini güdüdü. Yazıçının nəzarət altında saxlanması şübhəsiz, onun idrakı bədii keyfiyyətlərini istədiyi kimi, azad şəkildə ifadə etməsinə ciddi əngəl törədirdi. Bu, hər şeydən əvvəl yaradıcı insanların fikir müstəqilliyinin əllərindən alınması demək idi.

30-cu illərdə Azərbaycan ədəbiyyatının, mədəniyyətinin görkəmli simaları məhv edildi. İmperiya yaradıcı insanların hamısını sıradan çıxarırdı, amma Üzeyir Hacıbəyovu, Səməd Vurğunu saxlayırdı. Bu, əslində həmin fərdlərin yaradıcılığının imperiya yönündə köklənməsi üçün onların qarşısında amansız şərtlər qoyurdu. Bu tipli yüksək bədii-yaradıcı keyfiyyətləri özündə daşıyan insanların müəyyən dövrdən sonra stress, psixoloji gərginliklər ucbatından rastlaşdıqları xəstəliklər ictimaiyyətə məlumdur. Hər kəs kimi yazıçı da insandır. Bir insanın hər hansı formada sarsıntılara cavab vermək reaksiyası necə mövcuddursa, bədii yaradıcılığa meyilli insanlarda da bu var. Fiziologiya elmində siqnallar sistemi var. Məsələn, mənfi emosiya bir siqnaldır. Mərkəzi sinir sisteminə ekstrapiramid yollar istiqamətində bu siqnal ötürülür. Mərkəzi sinir sistemində insanın artıq xarakterik temperamentinə uyğun olan psixoinersional gərginlikdən asılı olaraq müəyyən qarşılıqlı münasibət – siqnal reaksiyası formalaşır. Bir də görürsən insan xaricdən ona ardıcıl şəkildə təsir edən siqnallara vaxtında cavab verə bilmir, nəticəə nevrozluq yaranır. Yaradıcı şəxsiyyət o həddə çata bilər ki, onda suisid-intihar baş versin. Bu mənada sovet marksist filosofu Heydər Hüseynovun ölümü buna bariz nümunədir.. Heydər Hüseynov öz dövrünün konyukturasının girovuna çevrilmişdi. Ancaq o bu girovluqdan çıxmaq üçüncühd edirdi. Genoloji olaraq ütgərglmğ informasiyalar

onu bu girovdan cixmağa məhkum etmişdi. Dünənə qədər o, bu sistemə qulluq edirdi. H.Hüseynov imperiyanın yaratdığı fikir zindanının hücrəsində müqavimət göstərmək imkanında deyildi. O, bu zindandan çıxmağa cəhd etdi. Çünki bu cür yaşamağı qəbul etmirdi. Sonda yeganə çıxış yolunu isə özünəqəsdə gördü».

Ona görədə suisidə meyllilər arasında bədii təfəkkürə malik insanlar daha cox rast gəlinir. Nəyə görə Heydər Hüseynovla xoş münasibətlərdə olan M.C.Bağirov ona qarşı münasibətini dəyişdirərək bərişmaz mövqe tutdu. Belə ki, M.C.Bağirov 1950-ji ildə «Mürüdim və Şamil hərəkətinin xüsusiyyətləri barədə» kitabında yazırdı: «Heydər Hüseynov Şamil hərəkətinin azadlıq və progressiv addım kimi qiymətləndirir. Bu qiymət antimarksist nəzəri və siyasi baxışından səhv, tarixi həqiqət və tarixi materializimə ziddir. Müridizm İslamda daha savaşıqan və reaksiyon istiqamət olmuşdur və xalq kütlələrinə qarşı zülm aləti kimi istifadə olunmuşdur və işğalçı türk ordusu, ingilis müstəlməkçiliyinin maraqlarına qulluq etmişdir. Rusiyadan ayırmağa çalışmış və Qafqaz xalqları arasında rus xalqına qarşı nifrət hissi oyatmışdır. Ona görə Şamil hərəkəti sırf reaksiyon xüsusiyyəti daşımış, inqilabi hərəkətin maraqlarına zidiyyət təşkil etmişdir, Dağıstanda zəhmətkeş qüvvələrin sinifi özünüdərək prosesinə ləngediji təsir göstərmişdir». Sözsüz ki, oxujuda yuxarıdakı fikirlər Bağirov tərəfindən irəli sürülən arqumentin imperiya konyukturasına köklənmiş təsəvvürünü yaradır. Çox güman ki, Bağirov da bu sözləri yazarkən əsassız olduğunu bilirdi. Lakin o, məjbur idi, belə ki, II Dünya müharibəsində sonra 1945-ji ilin sentyabrında Cənubi Koreyaya ABŞ qoşunları girdi. SSRİ, ABŞ və Böyük Britaniya dövlətləri xarici işlər nazirlərinin Moskva müşavirəsinin (1945, dekabr) qərarına əsasən Koreya müvəqqəti olaraq 38-ji paralleldən Şimala Sovet Cənuba ABŞ zonalarına bölündü. Sovet zonasında Şimali Koreya xalq demokratik respublikası yaradıldı. Jənubda isə Jənubi Koreya respublikası yaradıldı. 1949-ju il oktyabrın 12-də birinci olaraq SSRİ KXDR-lə diplomatik münasibətlər yaratdı, iqtisadi – mədəni əməkdaşlıq haqqında müqavilə imzaladı. Lakin özünün atom silahını əldə etmiş Stalin əvvəljdən 1945-ji ildəki Moskva müşavirəsindəki razılaşıdırılmış bəndləri pozaraq Şimali Koreyada yeni bir dövlət quruluşunun yaranmasına şərait yaradı. Bu da beynəlxalq ictimaiyyət tərəfdən və xüsusən ABŞ tərəfindən kəskin qarşılandı.

ABŞ Birləşmiş Millətlər Təşkilatında SSRİ-nin bu addımına qarşı xüsusi bir qətnamə qəbul etdirdi. Belə ki, 1950-ji il iyunun 25-də 16 dövlətin silahlı qüvvələri BMT qoşunlarının adı altında Cənubi Koreyadan Şimali Koreyaya doğru hüjuma başladı. BMT bayrağı altında olan qoşunların say tərkibinə görə isə ABŞ-dan sonra Türkiyə hərbi qüvvələri II sırada idi. Artıq Koreya cəbhəsində Sovet qoşunları ilə BMT ordusu adı altında türk əsgəri üz-üzə gəlmişdi!

Belə bir məqamda Heydər Hüseynovun türk və islam milliyətçiliyi mövqeyindən kitab yazması və onun Stalin mükafatına layiq görülməyi çox qəribə görünürdü. Hadisələrin əsas mahiyyəti heç də göründüyü kimi deyildi. Artıq Cənubi Azərbaycan siyasi hərəkətlər zamanı M.C.Bağirovun mövqeyi Kremlə əyləşənlərə yaxşı bəlli idi. Onun Stalinə göndərdiyi milli ruhlu məktublarını artıq kitabda göstərmişik. Ona görə də M.J.Bağirov hər dəfə Moskvaya səfəri zamanı siyasi büronun üzvləri ilə ünsiyyətində və o jümlədən də yazdığı «Azərbaycan ziyalılarının növbəti vəzifələri» haqqında kitabında da

İran Azərbaycanı məsələsini qaldırırdı. 1945-ji ildə başa çatdırma bilmədiyi Jənubi Azərbaycandakı siyasi prosesləri yenidən bərpa etdirmək istəyirdi. Sözsüz ki, buna erməni – daşnak siyasi klanı laqeyd qala bilməzdi. Hər vasitə ilə onu Stalinin gözündən salmaq üçün müxtəlif kartlardan istifadə etməyə çalışırdılar. Bu baxımdan Heydər Hüseynovun birdən-birə «Mürüdzimi təbliq edən» əsərinin ölkənin ali dövlət mükafatına layiq görülməyi əslində M.C.Bağirovun əleyhinə hazırlanmış planın gizli tərəfi idi. Ona görə də tükü tükədən seçən M.C.Bağirov küləyin hardan gəldiyini gözəl duymuşdu. O əslində bütün Azərbaycana qarşı yönəldilmiş bu maneənin özünə məxsus məharətlə dəf etdi. Anjaq çox təssüf ki, bu oyunun qurbanı Azərbaycanın böyük filosofu, ictimai-siyasi xadimi Heydər Hüseynov oldu.

Heydər Hüseynov bu təzyiqlərə tab gətirə bilmədi. Üzdəniraq yüz sifət ziyalıların, məddahların, boşqab dibi yalayanların təhqirinə dözə bilmədi. Nəticədə bir dəfə vena damarını kəsdi, akademik Topçubaşov onu ölümdən xilas etdi. Xəstəxanadan çıxdıqdan bir neçə gün sonra isə Heydər Hüseynovu özünü asmış vəziyyətdə tapdılar. Ona görə də M.C.Bağirovun hərtərəfli jəhətlərini bilmək, onun şəxsiyyətinin qiymətləndirilməsində bizim üçün əsas ola bilər.

Azərbaycan oğulları isə Sovet ordusu daxilində faşist Almaniyasına qarşı vuruşurdular. Azərbaycanlıların əksəriyyəti rus dilini bilmirdi. Döyüş zamanı rus dilində verilən hər hansı bir əmri başa düşmürdülər. Bu da rus zabitləri tərəfindən, hərbi nizamnaməni pozduqlarına görə onları hərbi tribunala verməklərinə səbəb olurdu. Bəzən isə rus generalları yerindəcə azərbaycanlıları güllələyirdilər. Bu xəbəri M.C.Bağirova çatdırırlar və o dərhal hadisələrin daha çox cərəyan etdiyi cənub cəbhə bölgəsinə gəlir. O, adəti üzrə azərbaycanlılara deyir: «Ay mənim qartallarım, Azərbaycanımın erkək oğulları, salam!» Sözsüz ki, Bağirovu görən azərbaycanlılar fərəhlənir, qürrələnir və ruh yüksəkliyi tapırlar. Həm də öz dərdlərini ona danışirlar. Onlar Bağirova səhra komandiri Evgeni Kovalyovun özbaşnalığından, rus dilini bilməyən azərbaycanlıları dezertir adı ilə güllələdiyini bildirirlər. Bağirov həmin komandiri çağırtdırır və azərbaycanlıların gözü qarşısında öz mauzer tapançası ilə onun alnının ortasından vurur. Bu xəbəri Stalinə çatdırırlar. Bağirov Stalinin çağırışını gözləməyərək birbaşa Kremlə gedir. O, görüş nəticəsində artıq döyüş bölgələrinə göndərilən azərbaycanlı əsgərlərin əksəriyyəti 416, 77, 223-jü döyüş hissələrində olur, birgə vuruşurdular. Qeyd edək ki, 1941 – 1943-jü illərdə 1920 – 1925-ji ildə doğulanların hamısını hərbi səfərbərliyə alınıb, döyüş bölgələrinə göndərilirdi.

Sonradan 416-jı diviziya Taqanrok şəhərin azad etdiyinə görə 416-cı Taqanrok diviziyası adlanır.

Bununla paralel isə Almaniyada əsir düşmüş azərbaycanlıları yəhudi hesab edərək məhv edirdilər. M.Ə.Rəsulzadə Şərq naziri F.Rozenberq ilə görüşür və azərbaycanlıların yəhudi olmadığını bildirir. Rozenberq isə «bəs niyə onlar sünnət olunublar?» sualı qarşısında Rəsulzadə yəhudilərlə azərbaycanlıların adətinin fərqi izah edir. Bundan sonra gestapo işçiləri müsəlmanla əsasən Qafqaz yəhudilərini fərqləndirmək üçün Rəsulzadənin

onlara verdiyi izahatdan istifadə edirlər. Almanlar daha irəli gedərək, Azərbaycan legionu yaratmağa nail olurlar. 30 min Azərbaycan əsgərini özündə birləşdirən, qəzeti və təbliğ vasitələri olan legionu general Ə.Düdənginski rəhbərlik edirdi. Legionda danışq dili Azərbaycan dili idi. Bu hadisələrin paralelliyi təsadüfidirmi, yoxsa SSRİ-nin baş prokuroru Rudenkönun irəli sürdüyü ittihamdan irəli gəlir. O, Bağirovun və o cümlədən Beriyanın müsavətlə əlaqəsini göstərirdi. Bunu tarixçilərin araşdırmalarına buraxırıq. Yalnız onu qeyd etmək istəyirəm ki, hər iki Azərbaycan oğlunun xilasedici rolu danılmazdır. İkinci bir fakt isə 1943-cü ildə almanların Azərbaycan legionunun üzvlərini Zaqatala ətrafına gizli surətdə desant buraxmasıdır. Onların əsas işi almanlar haqqında müsbət təbliğat aparmaqdan ibarət idi. Desantçılardan əksəriyyəti sovet çekistləri tərəfindən tutulurdu.

Müharibənin ilk illərində Türkiyənin Hitler Almaniyası ilə xoş münasibətləri formallaşmışdı. Bu münasibətlər 1942-ci ilin yayına qədər daha sıx idi. Türkiyənin siyasi rəhbərliyi İtaliyanın Almaniyağa yaxınlaşdığını görəndə anladı ki, Osmanlı imperatorluğunun məqrib ərazisini işğal etmiş İtalyan ordusunun növbəti hədəfi uzaq gələjəkdə Türkiyə torpaqları olacaqdır. Ona görə də türklər Almaniya ilə bərabər SSRİ-yə qarşı müharibə elan edirlər. Ancaq 1942-ci ilin yazında Mikoyan məharətlə Stalinin qarşısında məruzə ilə çıxış edir. Azərbaycanlıların türk olduğunu qeyd edərək, Almaniyağa mövjud olan Azərbaycan legionlarını əsas götürüb və cənub sərhədlərində türklərin yerləşməsini gələjəkdə Bakı neftini itirmək təhlükəsinə şərait yaratdığını göstərirdi. Nəticədə Azərbaycandan Azərbaycanlıların «Deportasiya» məsələsini siyasi büroya çıxarılır. Beriyanın başqa siyasi büronun bütün üzvləri bu departasiyaya razılıq verirlər. Beriyanın öz çıxışında «bu işi» M.C.Bağirovun razılığı olmadan həll etmək olmaz deyərək siyasi büronun iclasında ümumi fikrə gəlməyə şərait yaratmır. İclasdan sonra M.C.Bağirova zəng edərək dərhal bir neçə tədbirləri həyata keçirməyi məsləhət görür. O vaxtlar Azərbaycan torpaq xalq komissarı olmuş Cəfər Cəfərov öz xatirələrində qeyd edirdi: M.C.Bağirov mənə telefon açaraq yanına çağırırdı. Kabinetə daxil olduqda Respublika rəhbərliyinin böyük əksəriyyəti onun ətrafına toplaşmışdı. O mənə dedi: «Yaxın gəl. Bir neçə günə Azərbaycanlı komsomol təşkilat rəhbərlərinin yerli orqanlarının və xüsusən 50 yaşa qədər partiya təsərrüfat rəhbərlərinin kütləvi şəkildə müharibəyə getmək barədə Stalinə teleqramını təşkil edirsən». Mən otağı tərk etdikdə M.J.Bağirov kabinetdə olan digər rəhbər yoldaşlara öz tapşırıqlarını verirdi».

Görünür ki, M.C.Bağirov bu qəbildən olan ictimai-siyasi addımlarıyla və L.P. Beriyanın köməkliyi ilə 1942-ci ildə Azərbaycanlıların deportasiyasının qarşısını alır. Ola bilsin ki, 1942-ci ilin sonunda Türkiyənin Almaniya ilə münasibətlərinin kəskinləşməsi də deportasiya məsələsini 1947-ci ilə qədər gündəlikdən çıxartdı.

II hissə

Psixi-ruhi vəziyyətin genoloji olaraq mərkəzi sinir sisteminin fəaliyyətindən asılılığı

Liderlərin *psixi-ruhi vəziyyətinin genoloji olaraq mərkəzi*

sinir sistemi ilə əlaqəsini üyrənən zaman insanın baş beyin mərkəzinin, beyin qabığının fiziologiyası, genetikanın bu istiqamətlərdə rolu, antropoloji quruluşların insan taleyində rolu, psixoanalitik tədqiqatlar, spektral şəkildə analizlər aparılmalıdır. Oxucunu bu istiqamətdə dərinliklərə sövq edərək araşdırmalarımıza başlayaq.

Hələ qədim zamanlardan mürəkkəb psixoloji prosesləri baş beyin mərkəzinin və beyin qabığının müəyyən hissələrinin funksiyaları ilə əlaqələndirirdilər. Orta əsrlərdə filosof və naturalistlər bütün psixi “qabiliyyətləri” 3 beyin mədəciklərində lokalizə olunduğunu birdirirlər. XIX əsrin əvvəllərində tanınmış anatom F.Qoll baş beyin və onurğa beynin ağ və boz maddələr arasındakı fərqi izah edərkən belə bir fikir irəli sürərək qeyd edirdi ki, beynin hissələri intim surətdə insanın «qabiliyyətləri» ilə bilavasitə bağlıdır və bu hissələr inkişaf edərək, kəllə qutusunda şişərək, müəyyən ölçülərə malik olmalarına baxmayaraq, fərdlərin arasında qabiliyyət fərqləri ilə təzahür edir. Sonralar isə «psixoloji qabiliyyətlər» tezliklə unuduldu. Onun ideyalarına başqa cür yanaşaraq beynin funksional pozğunluqları üzə çıxartmağa başladılar. Belə nəzartələr zamanı üzə çıxdı ki, məsələn, beynin dayaq-hərəkət zonasında və ya mərkəz şırımında patoloji dəyişikliklər baş verərsə, həmin zona sol tərəfdəki ön beyin yarımkürələrinin qabıq nahiyəsində yerləşirsə, sağ tərəfin iflici baş verir. Bu zonadan bir qədər arxada patoloji dəyişiklik baş verərsə, əks tərəfdə hissiyyat olmayacaqdır. Lakin psixi proseslərin pozğunluğu haqqında əsaslı surətdə 1881-ci ildə gənc fransız anatomu P.Brok uzun illər kobud ekspressiv danışmaq (pəltəkləmə və kəkələmə) pozğunluğuna malik insan beyninin hansı nahiyəsində patoloji dəyişikliklə əlaqəsini üzə çıxardı və Brok aşkar etdi ki, beynin sol yarımkürəsinin alın nahiyəsinin arxa üçdə bir hissəsində danışmaq motor mərkəzi yerləşir və burada baş verən patoloji proseslərin nəticəsini danışmada olan pozğunluğu afaziya adlandırdı. 1873-cü ildə alman psixiatri K.Vernike sol yarımkürənin gicgah nahiyəsinin arxa üçdə bir hissəsində baş verən patoloji dəyişikliklər zamanı nisbətən ekspressiv danışığı saxlamaqla bərabər xəstənin sözləri başa düşməməsi xüsusiyyətlərini üzə çıxardı və bu

mərkəzi danışıqın və sözlərin obrazlı tibb alimləri bütün orqanların və psixi funksiyaların koordinasiya edən baş beyin mərkəzləri haqqında yeni tapıntılar üzə çıxardı. Əsasən həyati orqanların mərkəzləri uzunsov beyində və ümumiyyətlə 12 cüt sinir aşkar edildi. O cümlədən assoaistiv sinir mərkəzləri və vegetativ sinir sistemi aşkar edildi. Ümumilikdə bütün beyin zonalarının lokalizə olunmuş funksiyalarına artıq maraqlı baş beyin kötüyünün «baş düşmə» mərkəzinin (sol beyin yarımkürəsinin aşağı nahiyəsində), «yazı mərkəzinin» (sol beyin yarımkürəsini alın nahiyəsinin arxa hissəsində), «hesab mərkəzi», «oxu mərkəzi», «arientasiya mərkəzi», «səhv etmə» mərkəzi, əhval-ruhiyyə mərkəzi və s. mərkəzləri kəşf edildi. 1934-cü ildə alman psixiatri Kleysi beyində bu mərkəzlərin xəritəsini tərtib etdi. Bu xəritə (kitabın üst qabığında) göstərilmişdir. Lakin illər ötdükcə Brok və onun davamçılarının opponenti Xyulinqs Cekson öz nəzəriyyəsini irəli sürərək mürəkkəb psixoloji prosesləri beyin lokan nahiyələrinin funksiyası kimi deyil, onların quruluş səviyyəsi ilə əlaqələndirirdi. İlk əvvəllər bu nəzəriyyə mürəkkəb olduğundan anlaşılmaq nəzərə çarpırdı. Lakin sonralar Monakov (1914), Xedom (1928) və Qoldenşteyn (1927, 1934, 1948) Ceksonun nəzəriyyələrini inkişaf etdirərək yeni bir məktəbin əsasını qoydular. Belə ki, bu müəlliflər bəzi funksiyaların (hərəkət, görmə, eşitmə və s.) beynin müəyyən çərçivələrində lokalizə olunmasını inkar etməməklə bərabər bəzi mürəkkəb psixoloji proseslərin bu lokalizasiyaya nəzəri baxışlarla izah edilə bilməməsini göstərirdilər. Belə ki, onların apardıqları araşdırmalardan aydın oldu ki, beyin hüceyrələri bir-biri ilə əlaqəli olduğundan akson və dendritlər vasitəsi ilə beyin yarımkürələrində olan psixi funksiyaların lokalizə nahiyələri baş beyin şöbələri ilə bilavasitə əlaqəsi olduğunu sübut etdilər. Məsələn, aşkar edildi ki, beyin şöbələrində mərkəzləri yerləşmiş 12 cür sinir var. 1. Qorxu siniri (N.Olfactorius), 2. Görmə siniri (N.Opticus), 3. Gözün hərəkət siniri (N.Oculomotorius), 4. Blokabənzər sinir (N.Trocularis), 5. Uzaqlaşdırıcı sinir (N.Abducens), 6. Üçlü sinir 7) eşitmə siniri (n.cochlearis), 8) dəhliz siniri (n.vestibularis), 9. Dil-udlaq siniri (n.Clossophoryngeus), 10. Azan siniri (N.Vagus), 11. Əlavə (villiz) sinir (N.Asstessorius), 12. Dilaltı sinir (N.Hypoglossus) beyin şöbələrində yerləşmiş nüvələri hissi və hərəkəti olmaları ilə bərabər beyin yarımkürələrinin qabıq nahiyəsinin lokalizə olunmuş zonaları ilə beyin hüceyrələrinin aksionları vasitəsi ilə əlaqədardır.

Psixi funksiyaların baş beyin qabığının müəyyən nahiyələrdə lokallaşması ilə əlaqədar aparılan tədqiqatlar sübut etdi ki, həqiqətən bu zonalarda lokal patoloji dəyişikliklər bu və ya digər psixi funksiyaların pozğunluğuna səbəb olur (danışmaq, yazı, oxu, praksis, səhv etmə mərkəzi, qnozis və s. mərkəzlər). Lakin yüksək psixi proseslərin pozğunluğu zamanı kompleks şəkildə beyin zonaları ilə əlaqədar olduğundan, məsələn, üçlü sinirin qasser düyünündə patoloji dəyişiklik baş verərsə, üçlü sinirin beyin qabığında sinir ucluğu vardır və bu siniri koordinasiya edən beyin zonası vardır. Yəni simptom üzə çıxdıqda bunun əsasında xəstədə baş verən ruhi və psixi pozğunluqları beyin zonaları ilə bərabər sinirin beynin başqa şöbələrində olan ucluqlarında da baş verə biləcək patologiyalarla da əlaqələndirmək lazımdır. Ümumiyyətlə, simptomların klassifikasiyası beyində psixi proseslərin orqanizə olunmasının analizini

aparmağın birinci şərtidir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, hər hansı psixi fəaliyyət mürəkkəb funksional sistemdir və bu funksiyayı beynin kompleks şəkildə işləyən sistemi həyata keçirir. Bu ona işarədir, bu funksiyayı həyata keçirən aparatdır və mərkəzlər sistemindən biri zədələnsə, bu an psixi proseslərin funksional pozğunluğu baş verir. Bu ona işarədir, hər bir mərkəz özünə aid olan funksiyayı yerinə yetirməklə bərabər başqa beyin qabığı zonaları və Mərkəzləri ilə əlaqədardır və hər bir funksiyayı icra edən beyin qabığının lokal nahiyələri birlikdə kompleks formada insanın psixi-ruhi vəziyyətinə nəzarət edir. Bu lokal nahiyələrində baş vermiş pozğunluq ümumi insanın psixi-ruhi vəziyyətində dəyişikliyə səbəb olur. Burada bir fakta da diqqət yetirmək lazımdır. Məsələn, musiqi və danışiq eşitmə mərkəzi ilk baxışdan bu iki variantı həyata keçirən psixi proses kimi başa düşülə bilər. Lakin uzun müddət aparılan tədqiqatlar nəticəsində aydın olmuşdur ki, sol beyin yarımkürəsinin gicgah nahiyəsində baş vermiş ocaqlı pozğunluq zamanı hətta xəstənin yaxınlığında danışılan söhbətləri başa düşmək imkanlarında məhrum olur, ancaq buna baxmayaraq həmin şəxs musiqini eşidir və anlayır, məsələn o, danışiq səslərini ayırd etməkdən məhrum olur. Lakin buna baxmayaraq, həmin bəstəkar möhtəşəm musiqi əsərlərini bəstələyir. Buradan belə bir məntiq çıxır ki, eşitmə mərkəzi – danışiq eşitmə və musiqi eşitmə zonalarına bölünür. Bununla belə neyropsixoloqlara məlumdur ki, ayrı-ayrı funksiyalar daşıyan psixoloji proseslər, məsələn, fəzada fentasiya mərkəzi ilə mürəkkəb məntiqi qrammatik strukturlar və hesab başa düşmək mərkəzi arasında üzvi surətdə bağlılıqlardır. Belə ki, sol beyin yarımkürəsinin gicgah arxası ənsə payı hissəsində baş vermiş patologiyada bu funksiyalar bir yerdə pozulur və bu şəxslər hesab apara bilmir və mürəkkəb məntiqi-qrammatik strukturları başa düşə bilmirlər.

Bütün bunlar insan beyninin mürəkkəb funksional sistemlərindən təşkil olduğunu göstərir. Buradan belə bir problemi həll etmək zərurəti ortaya çıxır, insan beyni əsas hansı funksional sistemlərdən təşkil olunub və bu funksional sistemlər insanın psixi fəaliyyətlərində hansı rol oynayır. Müəyyən funksiyalar daşıyan beyin qabığının zonalarını ümumilikdə şərti olaraq birləşdirərək üç bloka bölmək olar.

I – ruh yüksəkliyi;

II – kənardan, mühitdən informasiya almaq, informasiyanı analiz edən və qoruyan blok;

III – psixi fəaliyyəti rəulə, nəzarət və proqramlaşdıran blok.

Bu bloklardan hər biri ierarxik quruluşa malikdir. Bu, bir-birinin üzərində yerləşmiş 3 tipli qabıq zonalardan ibarətdir. I-li zonalar (proeksion) buraya insanın priferik orqanlarından impuls gəlir və buradan da priferik orqanlara impulslar qayıdır. II-li zonalar (proeksion-assosiativ) burada alınan informasiyanın emalı və bu informasiyalara uyğun adekvat proqramların hazırlanması, III-lü zonalar. Burada mürəkkəb (baryer zonası) psixi fəaliyyətlərə bir qədər ləng cavab verən beynin böyük yarımkürələrinin qabığının ümumi zonaların birgə cavab reaksiyası başa düşülür. İndi hər bir blokun quruluşu funksional xüsusiyyətləri ilə ayrı-ayrılıqda tanış olaq.

1. Ruh yüksəkliyi və tonusun reqlyasiya mərkəzi: psixi proseslərin normal fəaliyyəti üçün ilk şərt Şəxsin ruh yüksəkliyinin olmasıdır. Məlumdur

ki, insan yalnız ruh yüksəkliyi zamanı informasiyanı emal edərək həzm edir. Yaddaş mərkəzində informasiyanı yerləşdirir, öz fəaliyyətini proqramlaşdırır, psixi proseslər axınına nəzarəti həyata keçirir, səhvlərini korreksiya edir və öz fəaliyyətinin istiqamətini əlində saxlamağa optimal şərait yaradır.

Yuxu zamanı insan psixi proseslərini reqlyasiya edə bilmir. Püskürmüş xatirələr və assosiativ düşünmə qeyri orqanizə olduğundan psixi fəaliyyətləri idarə etmək qeyri-mümkündür. Ona görə TOPOSKOP vasitəsi ilə aydın oldu ki, insan oyaq vaxtı ruh yüksəkliyi zamanı beyin qabığının yüz mərkəzində eyni vaxtda impulsiv cərəyan əmələ gəlir və «parlaq» ləkə forması şəklini alır. Bütün bunlar onu göstərir ki, beyin qabığının tonusu optimal şəraitdə psixi proseslərin fəaliyyətini tənzim edir. Buradan belə bir məntiq üzə çıxır ki, beyin qabığının optimal tonusunu beyinin hansı apaatları tənzim edir? Beynin hansı sahələri beyin qabığının tonusunu reqlyasiya edir və dəyişdirir.

Bu barədə olan əsas kəşflərdən biri o oldu ki, beyin qabığının tonusunu reqlyasiya edən beyin aparatları heç də beyin qabığının özündə deyil, beyin qabığının nahiyələrində yerləşir və bu aparatlar beyin qabığı ilə ikili münasibətdə olur. Belə ki, bu aparatlar həm beyin qabığının tonusunun əmələ gəlməsində iştirak edir, həm də beyin qabığının müəyyən zonası bu aparatlarla reqlyasiya olunur. Görkəmli alimlər Moqun və Moyudi kəşf etdilər beyin kötüyünün şöbələrində (onurğa beyni, uzunsov beyin) xüsusi sinir birləşməsi mövcuddur və bu birləşmə öz-özlüyündə morfoloji quruluşuna görə funksional xüsusiyyətlərinə görə beyin qabığının vəziyyətini reqlyasiya etməyə təhkim olunub. Deməli, beyin qabığının tonusunun dəyişməyə və ya insanı ruh yüksəkliyi ilə təmin etməyə bu şöbələrdə yerləşən sinir birləşməsi həyata keçirir. Bu birləşməni təşkil edən sinir hüceyrələrinin çıxıntılarının tor kimi forma almasına görə torlu cisim, yaxud bu tora retukulyar formasiya adlandırıldı. Retukulyar formasiyanı təşkil edən bu torun sinir naqilləri vasitəsilə qıcıqlanma nəticəsində əmələ gələn impulslar izolyasiya olunmuş şəkildə, qradual, yəni öz təsir səviyyəsini tədricən dəyişərək bütün sinir aparatlarının vəziyyətini modulyasiya edir. Belə ki, retukulyar formasiyanı təşkil edən sinir liflərindən biri beyin kötüyünün yuxarılarına doğru istiqamət alır, beynin mürəkkəb sinir birləşmələri olan «görmə qabarında», «quyruqlu cisim»də «qədim qabıq»da və beynin yeni qabığını əvvəllər qeyd etdiyim psixi prosesləri reqlyasiya edən zonalarında və mərkəzlərində qurtarır. Bu, yuxarı istiqamət almış retukulyar formasiyanın sinir lifinə yuxarı qalxan retukulyar sistem deyilir. Bu liflər beyin qabığının aktivliyini artırır və reqlyasiya edilir. Retukulyar formasiyanın digər lifləri əks istiqamət alıb daha yüksək sinir birləşmələrindən başlayaraq yeni və qədim beyin qabığından başlayaraq «quyruqlu cisim», görmə qabarının nüvəsindən başlayaraq aşağı enərək aralıq beyindən keçərək, orta beyin strukturlarına istiqamət alıb, hipotalamus, beyin kötüyü istiqamətinə doğru gedir. Bu yola retukulyar sistemin enən hissəsi deyilir. İnsan informasiyanı alır və bu informasiyanın müqabilində davranış xüsusiyyətlərini proqramlaşdırır və retukulyar sistemin enən hissəsi bu proqramı nəzarət altında saxlayır. Belə ki, proqramlaşdırmaq üçün şərait yaranan ruh yüksəkliyinin olmasının mobilyasiya və modifikasiyanı reqlyasiya edir.

Retukulyar formasiyanın hər iki qoşu şaquli istiqamətdə yerləşərək funksional sistemlərini həyata keçirir və özünü idarəetmə prinsipini işləyərək reflektor dairə əmələ gətirərək, beyin qabığının tonusunu dəyişməyini requlyasiya edir. Bu aparatın iş prinsipi ətraf mühitin insanın həyatda fəaliyyət aktivliyi ilə birbaşa bağlıdır. Retukulyar formasiyanın daxilində olan nüvələrin bir hissəsi aktivləşməni stimulyasiya edirsə, redukulyar formasiyanın nüvələrinin başqa bir hissəsi tormozlanma stimulyasiya edir. Belə ki, məsələn, böyük neyro-cərrah N.N.Burdenko baş beyində cərrahi əməliyyat zamanı beyin üçüncü mədəciyinin divarını qıcıqlandıraraq beyin qabığının aktivliyini ləngidərək süni surətdə yuxu əmələ gətirirdi.

Retukulyar formasiyanın və beyinin yuxarı kötüyünün ruh yüksəkliyini requlyasiya etməsi barədə heç bir şübhə ola bilməz. Çünki bu barədə böyük tədqiqatlar aparmış çoxsaylı alimlər dəstəsi mövcuddur (Juve, 1981; Ernandes-Peon, 1965, 1969; S.P.Narikaşvili; Zaqer Naut; Forliç). Həmçinin təsdiq edildi ki, redukulyar formasiyanın bəzi nüvələri aktivləşdirici təsir göstərdiyi halda, bəzi nüvələr isə tormozlaşdırıcı təsir göstərərək beyin qabığına impulsiv təsir edir. Bu tormozlayıcı təsirlərdən biri də yuxunun əmələ gəlməsidir. Bu zaman beyin qabığının elektrik aktivliyi azalır və retukulyar formasiyanın tormozlayıcı təsirindən yuxu əmələ gəlir. Bütün yuxarıda qeyd etdiyimiz fikirləri bir daha dərin araşdırmaqla bizə aydın olur ki, insanın baş beyin zonalarının, şöbələrinin, blok birləşmələrinin pozğunluqları zamanı insanın davranışında, təfəkküründə, ümumiyyətlə bütün psixi proseslərində nə qədər dəyişiklik baş verə bilər. Məlumdur ki, sinir sistemi həmişə müəyyən aktivlik dərəcəsində olur və hər hansı fəaliyyət növü ilə məşğul olmağın özü də müəyyən tonusa malik olması ilə bağlıdır.

Bəs, bu aktivləşmənin enerjisi haradan alınır? Əsasən iki aktivləşmə mənbəyini göstərmək mümkündür. Birincisi, mənbəyin maddələr mübadiləsi zamanı əmələ gələn Qomestazanın instinktiv proseslərin əsasına söykənən bir enerji mənbəyidir. Maddələr mübadiləsi tənəffüs və həzm başlayaraq, karbohidrat və zülal mübadiləsi, daxili sekresiya vəzlərində baş verən proseslər və s. əsasən hipotalamusdan requlyasiya olunur. Hipotalamusla uzunsov beyinin retukulyar formasiyası (bulbar) və orta beyin retukulyar formasiyası (mesenifalpo-hipotalamik hissə) aktivləşmənin daha mürəkkəb forması anadangəlmə instinktiv sistemlərlə əlaqədardır. Başqa sözlə, qeyri-şərti reflekslərlə bağlıdır. Həm vital və ya sadə aktivləşmə, həm də instinktiv aktivləşmənin əsasında maddələr mübadiləsi durur, lakin onları bir-birindən fərqləndirən, birincisi, primitivdən fərqli olaraq mürəkkəb orqanizmə olunması, ikincisi, əgər birinci forma primitiv xüsusiyyətlərlə, məsələn, aclıq hissənin gəlməsi, oksigen aclığını dəf etmək üçün tənəffüsün sürətlənməsi və s. Mürəkkəb mübadilədə isə cinsi və qida tələbatını ödəyən sistemlərin qıcıqlanmasını işə salan sistemdir. Sözsüz ki, bu tələbatların ödənməsi üçün spesifik aktivləşmə və qida, cinsi tələbatların ödənməsi bioaktivləşməsi daha yüksək sistemlərlə həyata keçirilir. Belə ki, mezensefol, diensefal və limbik sistemlərlə spesifik aktivləşmə həyata keçirilir. Olds, Mak-Lin, N.Miller tədqiqatları zamanı aydın olmuşdur ki, beyin kötüyündə və qədim beyin qabığında retukulyar formasiyanın yüksək spesifik nüvəsi mövcuddur ki, bu

nüvənin qıcıqlanması ya aktivləşməyə səbəb olur, ya da instinktiv davranış xüsusiyyətləri müəyyən formaları blokladır. Aktivləşmənin ikinci mənbəyi orqanizmə xaricdən təsir edən qıcıqların əsasında yaranaraq orientir refleksini yaradır. İnsan informasiya dünyasında yaşayır və bu ehtiyacın ödənilməsi maddələr mübadiləsinə lazım olan ehtiyaclardan az olmur. Məlumdur ki, insan informasiya axınından məhrum olduğu zaman dərin ruh düşkünlüyünə qapılır. Onu bu vəziyyətdən yeni informasiyanın alınması çıxara bilər. Belə ki, normal insan xarici mühitlə əlaqəni kəsdikdə, (seksor depravasiya) bu zaman həmin şəxsə psixi pozğunluqlar baş verir (halyusinasiya və s.). Retukulyar formasıyada xüsusi mexanizm mövcuddur ki, aktivasiyanın tonik formasını təmin edir, bunun mənbəyi isə duyğu üzvlərindən (görmə, eşitmə, taktil, lamisə) gələn qıcıqlardır. Mikroelektrod tədqiqatları göstərir ki, görmə qabarıq qeyri-spesifik nüvəsi, quyruqlu cismin və qippokamla funksional cəhətdən aktivasiyanın tonik forması ilə birbaşa əlaqədardır. Beləliklə, oyanma və aktivləşmənin beynin redukulyar formasıyasi ilə əlaqəsi tam təsdiq edildi. Tonik aktivləşməni redukulyar formasıyanın aşağı nahiyyəsi, instinktik aktivləşmə isə retukulyar formasıyanın yuxarı nahiyyəsində yerləşən nüvələr vasitəsi ilə həyata keçirilir. Qeyri-spesifik talamik sistemləri ilə həyata keçirilir. Qeyri-spesifik dedikdə o başa düşülür ki, baş beyin qabığı spesifik xüsusiyyətləri olan sensor və hərəkət funksiyalarını requlyasiya etməklə bərabər, qeyri-spesifik xüsusiyyətlərdən olan beyin qabığının müəyyən nahiyyələri qıcıqlandıqda beyin kötüyündə yerləşən sinir birləşməsi olan retukulyar formasıyanı işə salaraq bu aparat vasitəsi ilə aktivləşməni və tormozlanmanı həyata keçirir.

Retukulyar sistemin qalxan və enən lifləri əsaslı surətdə sinir toru əmələ gətirərək aktivləşdirici və tormozlaşdırıcı təsir göstərsə, beyin qabığının spesifik xüsusiyyətləri olan sensor və hərəkət aparatlarının tonusunu artıran və azaldan əsasən birincili bir az miqdarda ikincili beyin qabığının zonalarından idarə olunur. Qeyri-spesifik xüsusiyyətləri və ya retukulyar formasıya kötüyünə əsasən təsir beyin qabığının alın nahiyyəsindədir. Enən liflər əsasən beyin qabığının prefrontal (orbital və medial) nahiyyəsindən görmə qabığının nüvələrini aşağı kötük boyunca aşağı istiqamət alır. II blok olan informasiyanın alınması, emalı və qorunması beyin qabığının (neokorteks) xarici səthlərində arxa hissəsini tutur və görmə (ənsə), eşitmə (gicgah) ümumi hissiyyat şöbələrini özündə birləşdirir. Histoloji quruluşuna görə bu şöbə qabıqaltı və beyin qabığı neyronlardan təşkil edilib. Bu neyronların işi I bloku təşkil edən neyronlar kimi qradual dəyişikliyə məruz qalmayıb, sadəcə olaraq impulsu qəbul edərək başqa neyronlara ötürür. Bu bloku təşkil edən aparatların xüsusiyyətlərindən biri funksional cəhətdən qıcığı xaricdən alır, priferiyadan qıcıq gəldiyinə görə eksteroseptiv qıcıqlanma deyilir. Bu, bloku təşkil edən hüceyrələrə multimodal xüsusiyyətli neyronlar daxildir. Bu cür neyronlar beyin qabığı hüceyrələrinin 4-5 %-ni təşkil edir. Bu blokun əsasını ilkin və ya proeksion beyin qabığı zonalarının yüksək inkişaf etmiş neyronlar təşkil edir. Neyronlar funksiyalarına görə 5 səhifəyə bölünürlər. Yuxarıda qeyd etdiyimiz multi-modulyar qabıq neyronlara IV afferant səhifəsi neyronları deyilir. II, III səhifə qabıq neyronları isə xırda aksonlara (çıxıntılara) malik olaraq assosiativ neyronlar adlandırsaq

nəzərə çarpacaq dərəcədə də multimodal xüsusiyyətlərə malik olmayaraq, sadəcə olaraq impuls ötürücü rolu oynayır.

Belə nəticəyə gəlirik ki, *II blok informasiyanı alaraq, emal edərək və qoruyaraq özündə beyin yarım kürələrinin beyin qabığına görmə (ənsə), eşitmə (gicgah), hissiyyat (kölgəli maddə) zonaları ilə bərabər qabıqaltı strukturlarda özündə birləşdirir.* Bu blokun aparatları ierarxik quruluşa malik olaraq üç zonaya bölünür: **1. İlkin (proeksion) zona.** Hansı ki, informasiyanı qəbul edir və onu xırda elementlərə bölür. **2. Proeksion-assosiativ zona.** Bu zona alınan informasiyanı kodlaşdıraraq sintez edir, emal olunmuş informasiya hissələrini funksional orqanizə edərək somatotopik proyeksiya edir.

Əsasən bu sintez II və III səhifələrdə gedir. Yəni informasiya xarici mühitdən alınır, priferiyada mərkəzi sinir sisteminin IV səhifə afferent neyronlarından proyeksiya olunaraq qıcıq impulsu IV səhifə neyronlarının multi-modulyar dəyişikliyinə şərait yaradaraq ikincili proyeksion assosiativ zonaya ötürülən multi-modulyar hüceyrələrinin impulsiv dalğaları kodlaşdırılaraq sintez edilir və yaddaşa keçir. Bu mexanizmin biokimyəvi və biofiziki açılışı aşağıdakı kimidir. Bütün bu proseslərin başında hüceyrənin və ya neyronun nüvəciyində yerləşən DNK-RNK turşularıdır. O yaddaşı və genetik kodu və s. unikal mahiyyətləri özündə birləşdirir. Belə ki, xaricdən informasiya alınaraq IV səhifə neyronlarında multi-modulyar dəyişiklik törətdikdən sonra impuls aşağı səhifələrin neyronlarına ötürülür və bu neyronların nüvəsindəki RNK-DNK səviyyəsi və ölçüsü dəyişir. İmpulsiv stimulyasiya nəticəsində RNK-nın miqdarı artdığından onu əhatə edən «zar» dağılır. Dağılmış «zar» hissəcikləri müəyyən iş buraxaraq neyron nüvəciyi membranında müəyyən relyefə malik çöküntü yaradır. Neyrofizioloji cəhətdən bu relyefə alınmış informasiyanı kodlaşdırılmış yaddaş adlandırılır. Yaddaşın yaranması ilə bərabər alimləri maraqlandıran əsas cəhətlərdən biri də insanın həyatda rastlaşdığı hadisələrin və ya xarici mühitdən aldığı informasiyanın bir neçə zəmandan sonra yaddan çıxarması mexanizminin nəylə bağlılığıdır. Bu problemə bir neçə baxışlar mövcuddur. Ən birincisi, sadə və klassik belə bir hipoteza irəli sürdü ki, bəs, zaman keçdikcə yaranmış izlər müəyyən qıcığın təsirindən silinir. Günümüzün yenilikləri ilə bu hipotezəni müasirləşdirsək, belə bir nəticəyə gələrik. RNK strukturunu təşkil edən amin turşusu zəncirlərini əhatə edən ionlar («zar») xaricdən gələn impulsların bioelektrik cərəyanı ionların maqnit sahəsi dairələrinə təsir edərək RNK-nı təşkil edən kimyəvi elementlərin, yəni «matris» qanununa görə cazibə qanununa görə parçalanmış RNK-dən kimyəvi elementlərin bir hissəsi bəsit hala, bir hissəsi isə DNK-da olan genetik koda görə yeni RNK-a zəncirinin təşkilinə istiqamətlənir. Bəsit elementlər isə nüvəcik membranına çökərək, çökdüyü nahiyədə öz relyefini cızır. Bu göstərdiyimiz yaddaşın əmələ gəlməsidir. Nüvəcik membranı üç qatlı lipid birləşmələrindən təşkil olunub. Nüvəcik membranında həmçinin fenestrlər və məsamələr mövcuddur. Nüvəcik maddələr mübadiləsi bu fenestrlər və diffuziya yolu ilə baş verir. Belə maddələr mübadiləsi zamanı membrana çökmüş yaddaş elementlərinin müəyyən bir hissəsi cəzətmə qanununa görə nüvəcikdən xaricə çıxır və çöküntünün relyefi dəyişərək azalır. Bax, bu yaddan çıxmanın əsasını qoyur.

Göstərdiyimiz fikirlər yaddan çıxmağa yanaşmanın bir istiqamətidir. Mən bu fikrimi onunla təsdiq edə bilərəm ki, elektron mikroskopu ilə aparılan tədqiqatlar zamanı nüvəcikdə müəyyən vezikulların partlaması və çökməsi, bir müddət keçdikdən sonra isə bu çöküntülərin silinməsinin müşahidəsi ilə əlaqələndirə bilərəm. Burada ortalığa belə bir sual çıxır: yaddan çıxmış hər hansı bir hadisənin yenidən yada düşməsinə nə ilə əlaqələndirmək olar? Bunun izahı olduqca sadədir. Nüvəcikdə baş verən maddələr mübadiləsi zamanı bəsit formada və ion vəziyyətində olan elementlərdən bəziləri nüvəcikdə yaddaş kodlarını təşkil edən elementlərin elektronları ilə rabitəyə girərək onlarla birləşir. Bax, bu zaman ola bilər ki, relyefini dəyişmiş, kodlaşdırılmış yaddaş çöküntüsü öz əvvəlki relyefini bərpa edir. Bax bu zaman yaddan çıxan səhnə ani olaraq insanın yadına düşür. Sözsüz ki, yuxarıda qeyd edilən hallar bütün canlı insanlara təhkim oluna bilməz. Ona görə ki, hər bir şəxsə fərdi yanaşılmalıdır. Belə ki, insanın yaddaşı yaxşı da ola bilər, pis də ola bilər, bu insanın sinir sisteminin vəziyyətindən asılıdır. Sözsüz ki, burada patologiyalar nəzərə alınmır, ona görə ki, müəyyən stresslərdən sonra insanın baş beyin qabığının multi-modulyar səhifəsinə istiqamətlənmiş güclü qıcıq bombardmanından sonra, orqanizm öz «qızıl qanunları»nı işə salaraq, müdafiə reaksiyası kimi tormozlanma reaksiyasını işə salır. Bu tormozlanma ani olaraq sinir neyronlarının «osmotik təzyiği»ni dəyişərək kimyəvi elementlər rabitəsini qırır, yaddaş çöküntü relyefində dəyişikliyə səbəb olur. Bax, ruhi xəstələrdə olan amniziya halını bununla izah etmək olar. Sözsüz ki, bu cür patologiyalar tək stressdən deyil, ağır zərbələrdən, qansızmadan, şişlərdən beyin şöbələrində baş verə biləcək dəyişikliklərdən, retikulyar formasiya struktur pozğunluqlarında, hipotalamus, limbik sistemdən və s. patologiyaları zamanı yaddaş sistemi pozula bilər. Artıq biz buradan III Blok olan mürəkkəb fəaliyyətlərin rekviziyasına nəzarət və proqramlaşdırılması bölməsinə keçərək mərkəzi sinir sisteminin bu funksiyasının izahını verməyə çalışacağıq. İnformasiyanın alınması, emalı, yəni kodlaşdırılması və yaddaş bölməsinə salınması və ya saxlanması insanın psixi fəaliyyətinin I mərhələsini təşkil edir. II mərhələ isə insanın aktiv, şüurlu psixi fəaliyyətinin təşkil olunmasıdır. Bu funksiyaları rekviziyaya proqramlaşdırma və nəzarət mərkəzlərini özündə cəmləşdirən III Blok icra edir. III Blokun funksional aparatları və ya mərkəzləri, zonaları böyük yarımkürələrin ön hissəsində alın (frontal) şöbəsində nisbi götürüldükdə mərkəzi şırımdan irəlidə yerləşir. İnsan xarici mühitdən aldığı siqnallara reaksiya verməklə bərabər, o, fəaliyyət planını proqramlaşdırır və bu proqramların həyata keçirilməsinə uyğun davranışını da nizamlayır və ən nəhayət şüurlu fəaliyyətini kontrol etməklə bərabər, buraxdığı səhvlərini nəzarət etmək funksiyalarını III Blok özündə birləşdirir. Bu blokun giriş qapıları beyin qapağının dayaq hərəkət mərkəzi yerləşən zonadır. Beçin gicant hüceyrələrindən təşkil olunmuş beyin qabığının V səhifəsindən başlayan sinir lifləri onurğa beyninin hərəkət nüvələrində, oradan da əzələlərə qədər uzanaraq böyük piramid yolların bir hissəsini təşkil edir. Qabığın bu zonaları topoqrafik cəhətdən elə quruluşa malikdir ki, yuxarı səhifələrdən çıxan sinir lifləri əgər sol beyin yarımkürəsindən çıxıbsa, sağ tərəfin aşağı ətraf ayaqlarında inervasiya edir. Bu zonaları beyin qabığının orta nahiyəsindən çıxan liflər yuxarı ətrafları,

aşağı nahiyələrindən çıxan liflər üz, dodaq və dilin əzələlərini inervasiya edərək bu əzələlərin hərəkətlərinə təsir edir. Bu zonalarda hərəkət funksiyalarını həyata keçirmək üçün onlara impuls lazımdır. Bu impulsu ekstrapramid sistemin lifləri həyata keçirir. N.A.Bernşteyn öz tədqiqatlarında bu zonaları işə salan impulsun yuxarı beyin səhifəsində yerləşən bozvarı maddələrdən birbaşa gəldiyini təsdiq etdi. Mərkəzi qabıq nahiyəsi proyeksiya zona rolunu oynayır. Belə ki, bu nahiyə və ya bu zona beyin qabığının icraedici aparatlar sistemini özündə birləşdirir. Bu aparatlar sistemi dayaq-hərəkət sistemini inervasiya etməklə bu zonaların üzərində ierarxik zonalar mövcuddur. Hansı ki, proyeksiya zonasının işini proqramlaşdırır. Formasiyanın funksional cəhətdən işinə baryer qoyaraq tormozlayıcı (modulyasiya) edən impulsu yollayır. Beynin alın payının insanın ruh yüksəkliyində, tonusunda aktivliyinin rekviziyasında oynadığı rol artıq təsdiq olunmuşdur. Alın payı ontogenez baxımdan ən gec inkişaf edən nahiyədir (4-8 arasında təsadüf edir). Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, beyin qabığının alın payının retikulyar formasiya ilə əlaqəsi olduğu kimi, beyin yarımkürələrinin hissələri ilə II Bloku təşkil edən (görmə qabarı, gicgah payı, arxa pay, kölgəli şöbələrlə) və qabığın limbik şöbələri ilə də rəbitəsi vardır. Bu kəşflərin tapılmasında (Pribram, Roze, Panuda, Kupers) tədqiqatları vardır. Beləliklə, beyin qabığının prefrontal payın üçüncülü zonası bütün qabıq zonaları ilə əlaqəsi üzə çıxır.

Alın nahiyəsinin işini dəqiqləşdirmək üçün hələ 1935-ci ildən Djenobsena belə bir təcrübə aparır. Alın nahiyəsinin qabığı çıxarılmış meymun sadə davranış qaydaları icra etmək imkanını itirmir. Lakin xarici mühitdən gələn siqnalları sintez qabiliyyətini itirir. Və bu da canlının yaddaşının itirilməsinə, orientasiyasına, yeməyi tanımasına və s.-nin yaddan çıxarılmasına gətirib çıxarır. Bu fakt insanın alın payının işini başa düşmək üçün əhəmiyyətlidir. Çünki insan üzərində bu eksperimentləri aparmaq mümkün deyil. Bu problemə bir çox alimlərin baxışları olub, lakin tam mexanizm açılmayıb. Ona görə ki, III Blok plan və proqramlaşdırma ilə məşğuldur. Yaddaş isə II Bloka aiddir. Alın payı çıxarılmış canlının yaddaşının itməsi bir qədər qərübə görsənir. Ona görə ki, alın payında III Blok yerləşmir. Bu problemə aydınlıq gətirmək üçün öz hipotezəmə irəli sürürəm. İnformasiya II Bloku təşkil edən beyin qabığı zonalarının IV afferent səhifəsində olan multi-modulyar neyronlara gələrək emal olunduqdan sonra II və III səhifədə yerləşən qranulyar neyronlara da yaddaş relyefi yaratmaqla III Blokun zonaları və səhifələri ilə əlaqədə olan sinir lifləri II Blokun II ilə III səhifələrində cızılan relyevin III Blokun lifləri retikulyar formasiyadan aldığı aktivləşdirici impulsun dalğalı trayektoriyasını alın payının məntəqələrinə daşıyır. Retikulyar formasiya impulsunu alın payına yollayır və liflər dalğa buraxaraq alın payının aparatlarından alınmış informasiyanın davranış xüsusiyyətləri cızılır. Ona görə də çox informasiyaya malik şəxslərdə trayektoriyaların cızılması püxtələşdiyindən davranış xüsusiyyətləri də təkmilləşir. İntellektual insan daha tədbirli olur. Əgər II bloku təşkil edən afferent sistem, yəni IV afferent səhifəsinin sulti-modulyar hüceyrələri informasiyanı alır, II və III səhifələrdə yaddaşa salırdı. III Blokun təşkilində yeri olan afferent sistem mövcuddur. Bu sistemin lifləri həm qıcığı orqanizmin aşağı və yuxarı ətraflarından alaraq impulsiv formada qıcığı II bloku təşkil edən

IV afferent səhifəsinə yollayaraq burada qıcığın emalı gedərək, əgər qıcıq informasiya xarakterlidirsə sintez edilərək kodlaşdırılır. Əgər dayaq-hərəkət fiziki və mexaniki proseslərlə əlaqəlidirsə, bu qıcıq emal edilməyərək beyin qabığının mərkəzi nahiyəsində və bu zonanın V səhifəsinin Beqinpriamid hüceyrələrinə ötürülərək cavab reaksiyası yenidən həmin efferent sistemi ilə periferiyaya hərəkət, mexaniki, fiziki dəyişikliklər impulsları yollayır. Beyin qabığının mərkəzi şırımından enən mərkəzi zonalar dayaq-hərəkət sistemini reqlyasiya edirsə, beyin qabığının alın nahiyəsi və zonaları mürəkkəb psixoloji prosesləri reqlyasiya edir. Lakin prefrontal və alın nahiyəsinin qabıq nahiyəsində priamid hüceyrələr yoxdur. Priamid hüceyrələri olmayan alın nahiyəsi qabığı II və III səhifələrində çoxlu sayda xırda hüceyrələrdə və ya qranul hüceyrələrlə zəngindir. Buna görə də bu nahiyəyə qranulyar alın nahiyəsi deyilir. Beyinin əsasən bu hissəsi mürəkkəb psixoloji prosesləri, insanın davranışını kontrol edir. Əvvəllər qeyd etdiyim kimi II və III səhifələri təşkil edən xırda qranulyar hüceyrələr assosiativ funksiya daşıyır. Prefrontal nahiyə aşağı şöbələrlə (medial, ventral nüvələrlə, görmə qabarı yastığı ilə və s.) həm də retikulyar formasiyanın ona uyğun nahiyələri ilə və beyin qabığı klnveksial şöbələri ilə zəngin rabitə sinir lifləri şəbəkələri var. İki tərəfli rabitə nəticəsində prefrontal nahiyə olduqca əlverişli yerdə olduğundan təkrarən mürəkkəb afferentasiyanın emal etmək imkanını qazanır. Əsas məna odur ki, alın payının beyinin işində faizi əsasən alın payının medial və bazal şöbələrini retikulyar formasiya ilə qalxan və enən rabitə şəbəkəsinin olması ilə əlaqəsi ilədir. Medial və Bazal şöbələr I funksional Blokdan, yəni retikulyar formasiyadan impuls alaraq, həmçinin retikulyar formasiyanın özünə yenidən intensiv təsir edərək onu modulyasiyaya uğradır. Belə ki, elektrofizioloji eksperimentlər nəticəsində aydın oldu ki, retikulyar formasiyadan alınan impuls nəticəsində beyin qabığının alın nahiyəsini və onun Medial və Bazal şöbələri aktivləşdirir və müəyyən psixi pozğunluq zamanı bu aktivləşmiş alın nahiyəsi retikulyar formasiyanın funksional cəhətdən işinə baryer qoyaraq tormozlayıcı impuls yollayır. Beləliklə, beyinin alın nahiyəsinin insanın ruh yüksəkliyində, tonusunda aktivliyinin reqlyasiyasında oynadığı rol bununla da təsdiq olundu.

III hissə.

Postpsixotraumatik dövr və xarakterin formalaşması

Şəxsiyyətin ən xarakterik cəhətlərindən biri onun fərdiyyətidir. Şəxsiyyətin fərdiyyəti dedikdə insanın psixoloji xüsusiyyətlərinin təkrarolunmaz uzlaşması başa düşülür. Burada xarakter, temperament, psixi proseslərin cərəyan etmə xüsusiyyətləri, üstünlük təşkil edən hisslərin və fəaliyyət motivlərinin məcmuyu, formalaşmış qabiliyyətlər daxildir. Göstərilən psixoloji xüsusiyyətlərin eyni ilə uzlaşdığı iki adam yoxdur – insan şəxsiyyət özfərdiyyəti etibarını ilə təkrarolunmazdır. Bu şərait, məsələn, yaxın adamı itirmək kədərini bir çox cəhətdən izah edir: onunla birlikdə başqa adamlarda bərpa olunmayan və təkrar edilməyən mürəkkəb insani keyfiyyət və əlamətləri bizim həyatımızdan əvəzsiz olaraq gedir. Buna görə də şəxsiyyət, hər şeydən əvvəl, özünün cəmiyyətin həyatında fəal iştirak etmək, tərbiyə və təlim nəticəsində əmələ gələn bütün ləyaqəti və nöqsanları, güclü və zəif cəhətləri ilə birlikdə canlı konkret adamdır. Son zamanlar ingilis genetikləri tərəfindən elmdə yeni bir sensasiyaya səbəb olan eyni genetik koda malik olan 7 ədəd qoyun almışlar. Bu hadisə həqiqətən də genetik elmində bir dönüşdür. Sözsüz ki, bu eksperimenti insanlar üzərində aparmaq mənəvi cəhətdən uzlaşmadığından bu bərdə fikir söyləmək cəsarət tələb edir. Biz Eynşteyn dühasını qəbul edirik, əgər bu genetik kodla eynən xarici görkəminə görə bu alimə oxşar fərd yaranmağı nəzəri cəhətdən mümkündür. Lakin bu fərdin elmi cəhətdən Eynşteynin zəka zirvəsinə çatmağı, tam məsuliyyətlə deyə bilərəm ki, mümkün deyildir. Ona görə ki, hər bir yaranmış fərdin Allah-təala tərəfindən ömür yolu vardır və bu yola hər bir fərd və ya heç bir genetik üsyan edə bilməzlər. Məsələn, bu fərd öz ömrünün yolunda qəzaya uğraya bilər, dənizdə bata bilər, zəhərlənə bilər və s. Yəni bu heç də Eynşteynin ömür yolunun təkrarı ola bilməz. Şəxsiyyətin ictimai həyatda tutduğu yer ciddi surətdə birmənalı şəkildə müəyyən oluna bilməz. İnsan müxtəlif sosial qruplara daxil olaraq, onlarda çox vaxt eyni olmayan funksiyalar daşıyır, onlarda tez-tez oxşar

olmayan rollar oynayır. Xidmət şəraitində olduqca ciddi tələbkar və qaraqabaq olan insan, uzaq turist yürüşü və ya sevdiyi balıq ovu şəraitində çox vaxt məsxərəçiyə və zarafatçıya çevrilərək, dəstənin canı olur. Yəni eyni bir adam müxtəlif şəraitdə məzmun etibarını ilə bir-birinə zidd olan rollar oynayır. Həmişə belə olmur. Çox vaxt insan müxtəlif şəraitlərdə oxşar keyfiyyətlər nümayiş etdirir və onun ailədə, xidmət zamanı, ictimai işdə, idman yarışında və s. öz üzərində götürdüyü rollar bir-biri ilə əhəmiyyətli dərəcədə səsləşir. I cür şəxsiyyət kateqoriyası həmin şəxsin ziddiyyətliyinə bir işarədir. II cür şəxsiyyət isə I cürdən fərqli olaraq həmin şəxsin bütövlüyünün göstəricisidir.

Şəxsiyyətlərin kateqoriyalarına bariz nümunə göstərərək Stalinlə Hitlerin şəxsiyyət fərqlərini sübut edə bilərik. 1938-ci il 29-30 sentyabr Münhen şəhərində saat 12-də Almaniyadan Adolf Hitler, Böyük Britaniyadan Çemberlen, İtaliyadan Mussolini, Fransadan Daladye arasında ölkə rəhbərlərinin razılaşma aktı bağlanılır. Gündəlikdə Çexoslovakiyanın taleyinin həll olunması məsələsi dururdu. Hitler tam əmin idi ki, Böyük Britaniya və Fransa rəhbərləri Çexoslovakiyanı ona qurban verəcəklər. Axşam Berlin idman sarayında Hitler yeni iddialarla çıxış edərək deyirdi: «Əgər 1 oktyabra qədər Sudet vilayəti Almaniyaya qaytarılmazsa, mən Hitler, ilk əsgər olaraq Çexoslovakiyaya qarşı vuruşacağam». Hitler yeni aqressiya aktına başlarkən beynəlxalq ictimaiyyətin fikrini çaşdıraraq qeyd edirdi: «Əgər Sudet alman məsələsi həll olunarsa, bizim heç bir ərazi iddiamız olmayacaqdır». Ancaq bir neçə dəqiqədən sonra nasional-sosializmin fəlsəfəsini təşkil edən arıçiliyi dünyaya yayacağına and içirdi. Çexoslovakiyanın taleyi özünün nümayəndələrinin iştirakı olmadan həll olundu. Çexoslovakiya nümayəndələri iclas zalına buraxılmadı, yalnız Münhen konfransının nəticələrini öyrənmək mümkün oldu. Münhendən qayıtdıqdan sonra Çemberlen öz çıxışlarında qeyd edirdi: «Artıq bundan sonra Dünyada əbədi sülh bərqərar olacaqdır». Çörçill isə Münhen razılaşmasının nəticələrini tamam başqa cür analiz edərək çaşqın bir vəziyyətdə və ürək ağrısı ilə qeyd edirdi. İngiltərə müharibə ilə alçalmağı seçməli idi. Ölkənin nazirləri isə alçalmağı seçdilər, ancaq sonra isə yenə də müharibə ilə üzləşməli olacaqlar. Onlar sabun köpüyü kimi amorf bir şəxsin toruna düşdüklerini başa düşəcək və çıxılmaz vəziyyətdə qalacaqlar.

Göründüyü kimi, ilk baxışdan oxucuya elə gələ bilər ki, siyasətdir, müəyyən nəticə əldə etmək üçün manevrlər edilir. Lakin burada bir nüansa nəzər yetirsək, hər şey aydın olar. Hitler Münhen olimpiya mərkəzində çıxış edir. Sudet vilayətinin əldə edilməsi ilə bütün ideyalarından əl çəkdiyini bildirir, lakin həmin an yenidən yeni iddialar irəli sürür. Bax, paradoks burdadır. Budur amorf şəxsiyyətin bariz nümunəsi. Adətən təmkinli siyasətçi bu cür şəraitdə Hitler kimi çıxış etməzdi. Lakin A.Hitlerin özünə məxsusluğu ondadır ki, ehtiraslı çıxışları ilə hipnotik maqnit seli ilə kütlənin beyninin maqnit sahəsində konsentrasiya edib induksiyləməyə bacarığına malik idi. Freyding dili ilə desək, kütlə cəm formasında birləşdikdə məntiqi fikir əldə etmək mümkün olmur. Təhtəlsüura bir qədər sonra qayıdılacaqdır. Bu bütövlüyü başqa bir səhnədə görmək olar. II Dünya müharibəsində Sovet İttifaqı Dünya koalisiya səhnəsində güclü bir qütb kimi Şərqi Avropa, Cənub Şərqi Asiya dövlətlərini öz təsir dairəsinə çəkdi. Bu vaxtlar Çində artıq Çan-Kay-Şi hökumətini kommunist

Mao-Tsze-Dun əvəz etdi. Çin Xalq Respublikası öz əhalisinin sayına görə birinci, ərazisinin miqyasına görə isə üçüncü yeri tuturdu. Bu kommunist cəbhəsində böyük bir qüvvə demək idi. Lakin müasir müharibələrin məntiqi Çinin silahlı qüvvələr baxımından öncül yerlərdə məqam tutmağa imkan vermirdi. Amerikan yəhudi alimlərinin Eynşteyn başda olmaqla (Hitler hakimiyyətə gəldikdən sonra Almaniyadan Amerikaya emiqrasiya etmişdi) 1945-ci il atom bombasının Naqasaki, Xirosima şəhərində sınaqdan çıxarılandan sonra 1949-cu ildə Kurçatovun başçılıq etdiyi laboratoriya atom silahını yaratmağa müyəssər oldu. Çin rəhbəri bu silahın yaranma texnologiyasını onlara vermək barədə Stalindən xahiş etmişdi. Lakin Stalin bu məsələyə ciddi yanaşmırdı. Mao-Tsze-Dun ölkədaxili siyasi kursu Ümumdünya kommunizmin mərkəzi elan etdi. Stalin bunun müqabilində Mao-Tsze-Dunu Kremlə Moskvaya dəvət etdi. Çin rəhbəri Moskvaya gəldi. Lakin Stalin Mao-Tsze-Dunu 2 gün Kremlin gözləmə otağında gözlətdirir və sonra qəbul edir, kəskin sərt danışığıla onu qınayır. Bu hadisədən sonra Mao-Tsze-Dun öz iddialarından əl çəkdi. İ.V.Stalin bu hadisədən sonra atom silahını Çinə verdi. Stalinin ölümündən sonra Mao-Tsze-Dun öz iddialarını yenidən beynəlxalq arenaya çıxardı. Xruşşov artıq SSRİ-də Kommunist Partiyasının I katibi səlahiyyətlərini ələ keçirmişdi. Partiyanın XX qurultayında Stalin hakimiyyətini şəxsiyyətə pərəstiş dövrü adlandırıldı. Xruşşov özünü dünya kommunistlərinin lideri elan edir. Çin rəhbəri isə bunu qəbul etmir və Xruşşovla razılaşmırdı. Xruşşov Mao-Tsze-Dunu siyasi səhnədən sıxışdırıb çıxarmaq planını DTK-ya tapşırır. Çinin energetika naziri Sya-Li-Nin Moskvaya rəsmi səfərdə olduğu müddətdə ona Xruşşovun onunla görüşmək istədiyini söyləyirlər. O, bu görüşə gəldikdə onu aparan və müşayiət edən avtomobillərin Kremlə deyil, Moskvaətrafı istiqamətdə getməsinin səbəbini soruşduqda «Xruşşovun bağ evinə gedirik» cavabını verirlər. Xruşşov çox mehribanlıqla Sya-Li-Nini qarşılayır. Standart rəsmi söhbətdən sonra Sya-Li-Ninlə xüsusi izolyasiya olunmuş otağa keçib, onunla konfedensial söhbətini başlamaq istədiyini bildirir. Əvvəlcə Xruşşov planı açıb ona söyləyir və deyir ki, bizim komitə işçiləri artıq bu tədbiri Çində həyata keçirmək üzrədirlər. Bütün qüvvələr Pekində səfərbərliyə alınıb. Mao-Tsze-Dunun Çin rəhbərliyində qalması bir tükəndən asılıdır. Biz belə fikirləşmişik ki, Siz Çin Kommunist Partiya Komitəsinin I katibi vəzifəsinə ən layiqli şəxssiniz. Sya-Li-Nin bu xəbərdən şok vəziyyətinə düşərək inadkarlıqla etiraz edir. Xruşşov tez taktikanı dəyişərək, Sya-Li-Nini qorxuzmağa başlayır. Siz bu işə razılıq verməyənsiz belə, bu plana qoşulan Çinin hakimiyyətdə məsul vəzifədə olan adamlarımız vardır və plan həyata keçmək üzrədir. Lakin biz bu planı həyata keçirdikdən sonra Sizin taleyiniz acınacaqlı olacaqdır. Uzun vaxt aparan danışıqlardan sonra Sya-Li-Nin razılıq verir. Sya-Li-Nin Moskvanı tərk edib Çinə qayıdır. Təyyarə Çin sərhədini keçərkən haav hücumundan müdafiə eskadrilyası təyyarəni yerə enməyə məcbur edir. Təyyarə yerə endikdən sonra energetika naziri bunun nə ilə əlaqədar olduğunu soruşduqda onu Mao-Tsze-Dunun yanına gətirirlər. Onun birinci sualı bu olur ki, Moskvaya nə ilə əlaqədar getmişdik. Nazir cavab verir ki, Çində enerji bölməsinin inkişafı ilə əlaqədar görüş keçirilib və Müqavilə bağlanıb. Mao-Tsze-Dun sual verərək soruşur: «Xruşşovla görüşün olubmu?» «Bəli, olub, onunla görüş zamanı energetikanın inkişafında Çin və SSRİ

əməkdaşlıq münasibətləri araşdırılmışdır. Bu an Mao-Tsze-Dun onun Xruşşovla bütün görüş zamanı danışılan söhbətin lent yazısını səsləndirir. Mao-Tsze-Dun bu lent yazısını Çin Xarici Kəşfiyyatının vasitəçiliyi ilə əldə olduğunu bildirir və söhbət gedən izolyasiya olunmuş otaqda Xruşşovun stolunun altında qulaqasma aparatının olduğunu bildirir. Nəticədə Mao-Tsze-Dun bütün dünya mətbuat orqanlarına bu informasiyanı yayaraq tamamilə SSRİ ilə münasibətlərini pozmuş olur. Xruşşov Stalin kimi Mao-Tsze-Dun yerində otuzdura bilmir və həqiqətən də diktator kimi Xruşşov özünü doğrulda bilmir. Bu da onun 1964-cü ildə hakimiyyətdən uzaqlaşmağı ilə nəticələnir. Buradan da oxucuya elə gələ bilər ki, Stalin öz şəxsiyyətinə pərəstişi ümumi dövlət maraqlarından irəli tutur. Bu, tamamilə doğrudur. Bu həmin şəxsin psixi-ruhi vəziyyətində gərginliyə bir işarədir. Sovet xalqının ziyalıları, o cümlədən də Azərbaycan xalqının düşünən beyinləri gərginliyə 1937-ci il repressiyasının qurbanı olmuşlar. Yeni cəmiyyət quran Stalin hökuməti milyonlarla insanın məhvinə fitva verdi. Buradan fikir formalaşır ki, ruhi cəhətdən problem olan bir lideri inandıra bilmək keyfiyyəti necə ola bilər. Bunların tiranlığa, qəddarlığa, yaxud zülmkarlığa meyli nədən irəli gəlir. Axı, Hitler 7 milyon yəhudinin ölümünə, 50 milyon insanın məhvinə səbəbkardır. Bunların cavabını tapmaq dərin araşdırmalara sövq edir.

1943-cü ildə Tehranda antihitler koalisiyasının rəhbərlərinin görüşü Diplomatiya tarixində ən əhəmiyyətli hadisələrdən sayılır. Bu görüşün iştirakçıları isə İ.V.Stalin, F.D.Ruzvelt, U.Çörçill idi. Bu böyük üçlüyün hər bir üzvünün tarixə, dünyaya və dünyanın gələcəyinə öz baxışları vardı. Müharibənin məntiqi onları ümumi düşməne qarşı birləşdirmişdi. Mübahisələr «O Verlord» planının həyata keçməsi və La-Manş boğazından hərbi qüvvələrin Qərbi Avropaya dislokasiyası və İkinci cəbhənin açılması üzərində gedirdi. Lakin Çörçill Stalinlə heç cür ümumi fikrə gələ bilmirdi. Çörçill İkinci cəbhənin məhz Qərbi Avropadan deyil, Balkanlardan açılmasının tərəfdarı idi və məqsədi Rumıniyanı alaraq Cənubi Şərqi Avropada Amerika-İngilis əsgərləri saxlamaqla Yuqoslaviya partizanlarını hərbi sursatla təmin etmək, Türkiyəni müharibəyə qoşmaq, strateji planda isə Qırmızı Ordunu Mərkəzi Avropaya buraxmamaq, Avstriya, Rumıniya və Macarıstanı İngilis-Amerika sektoruna daxil etmək dururdu. Stalin Çörçillin bu hiyləsini başa düşürdü. Konfransda tərəflər İkinci cəbhənin Normandiyadan açılması vaxtını müəyyən edə bilmirdilər. İngiltərə ordusunun baş komandanı Allan Bruk döyüşlərin Balkanlardan başlamasını təkid edirdi. Amerika nümayəndələri neytral mövqe tuturdular. Maraqlı bir səhnə yaranmışdı. Dünyanın gələcək taleyini həll edən dövlətlər və onların rəhbərləri bir-birlərinə psixoloji təzyiq göstərirdilər. Böyük üçlüyü təşkil edən dövlətlərdən hər biri gələcəkdə dünyanın yeganə mütləq lideri super dövlət olmağa can atırdı. Belə bir psixoloji gərgin mühitdə İ.V.Stalin ənənəvi xislətinə uyğun prinsiplial mövqe tutur. Nümayəndə heyətinə müraciət edərək deyir: «Biz konfransı tərk edirik, bizim boş-boş söhbət etməyə vaxtımız yoxdur. Cəbhədə işlərimiz çoxdur». Sovet nümayəndə heyətinin inadkarlığı, vəziyyətin bu cür şəkil alması Çörçilli güzəştə getməyə məcbur etdi. İkinci cəbhənin 1944-cü il may ayında Normandiyadan hücum başlanacağı elan edildi. Stalinin şəxsiyyəti özünü bürüzə verdi və Qırmızı Ordunun

Avropada, Şərqi Asiyada qələbələrində bu şəxsiyyətin xidmətləri inkar olunmazdır. Sözsüz ki, Stalinin biz timsalında bir qütbündən qidalanan prinsipiallıq görürük, bu bütöv keyfiyyətdir, həmçinin bu şəxsin bütün hakimiyyəti dövründə onun əl atdığı bütün siyasi manevrlər məqsədyönlü repressiyaları nəzərə alsaq belə, dediyi fikirlərin əksinə çıxmaq şərtilə bütöv şəxsiyyət olduğunu görürük və bunun sübuta ehtiyacı yoxdur. Stalinin Hitler haqqında söylədiyi sözlər çox maraqlıdır. Jukov öz memuarlarında qeyd edir: «1945-ci il 4 may saat 18.00. Mən Kremlə Stalinlə telefon əlaqəsi saxlayıb, Hitlerin özünü öldürməsi haqqında məlumat verdim və mənim məlumatıma Stalinin cavabı belə oldu: «Yalnız quldurlarla avantüristlər özlərinə qəsd edərək dünyasını dəyişirlər. Ona görə ki, onlar törətdiyi əməllərinə görə əzab verdiyi insanlara bir gün cavab verməlidir»».

Xarakterin formalaşması: dünyada eyni xarakterli iki adamın mövcud olmamasını nə ilə izah etmək olar? Kreçmerin, Şeldonun fikrinə görə insanlarda bu fərqi anadangəlmə olmasını və bunun irsi xassələrinin eyni olmaması ilə izah edirdilər. Həmin psixoloqlar belə hesab edirdilər ki, xarakter xassələrinin çoxu və ya hamısı insana irsi keçir. Bir qrup alimlər isə xarakterin xassələrini irsiyyətin bioloji qanunauyğunluqları ilə deyil, ictimai qanunauyğunluqlarla müəyyən edir. Onlar xarakterin xüsusiyyətini inkar edərək belə bir misal gətirirdilər: bir yumurtadan törəmiş (homoziqot) əkizlərin öyrənilməsi xarakter xassələrinin mənşəyinin irsi olması haqqında fikirlərinə qarşı arqument gətirirlər. Ana bətnindən bir yumurtadan törəmiş əkizlərin irsi xassələri tamamilə eynidir. Alimlər ictimai vəziyyətinə, maddi və mənəvi səviyyəsinə görə fərqlənən müxtəlif ailələrdə böyümüş əkizləri tədqiq etmişlər. Temperament xassələrinə görə belə əkizlər arasında tam oxşarlıq vardır. Halbuki xarakter əlamətlərinə görə onlar bir-birindən əsaslı surətdə fərqlənirlər. Həm də yaş artdıqca daha da çoxalır. Deməli, hətta orqanizmin irsi xassələri tamamilə eyni olduqda belə, müxtəlif ictimai şəraitdə yaşamış və tərbiyə almış insanlarda müxtəlif xarakter xassələri əmələ gəlir. İnsanlar anadan doğru və ya yalançı, tənbel və ya çalışqan, rəhmli və qəddar doğulurlar. Onlar həyatda belə olurlar. Xarakterin həyat şəraitindən asılı olmasını onun fizioloji əsası da (müəyyən xarici təsirlər sistemi sayəsində əmələ gələn şərti-reflektor funksional hallar) təsdiq edir. Xarakterin formalaşmasının əsas qanunauyğunluqları nədən ibarətdir. Xarakterin hər bir xassəsi şəxsiyyətin münasibətlərinin özündə, öz növbəsində ictimai münasibətlərlə müəyyən edilir. Məhz buna görə də tamamilə eyni irsi xassələrə malik olan əkizlər, ictimai vəziyyəti müxtəlif olan ailələrdə müxtəlif xarakter əlamətləri kəsb edirlər. Burada bütün ictimai quruluşu səciyyələndirən geniş ictimai münasibətlərin də rolu böyükdür. Maddi ehtiyac və ya maddi rifah, işsizlik və ya gələcəyə inam, əsarət və yaxud sosial bərabərlik – bütün bunlar kompleks halda nəinki şəxsiyyətin sosial tipik xassələrinə, eləcə də xarakterin fərdi xassələrinin yaranmasına dərin təsir göstərir. İctimai münasibətlərdən olduqca mürəkkəb asılılıq şəraitdə uşaq və əmək kollektivlərində şəxsiyyətlərarası münasibətlər – simpatiya, yoldaşlıq, qarşılıqlı yardım, həmrəylik və ya əksinə, müstəbidlik, sərtlik, bədxahlıq, rəqabət kimi antoqonist münasibətlər yaranır. Onlar insanda mühüm xarakter əlamətlərinin təşəkkülünə böyük təsir göstərir. Xarakterin

spesifik xassələri qayğuların yeganə bir uşaq üzərində cəmləşdiyi, yaxud mehriban olduğu ailələrdə daha asanlıqla inkişaf edir. Məlumdur ki, erkən uşaqlıq dövründə sinir prosesləri olduqca ətalətli, başqa sözlə az mütəhərrik olur. Ona görə də erkən yaşlarda yaranmış xarakter xassələri sonrakı yaşlarda yaranmış xassələrə nisbətən çox davamlı olur və olduqca çətin dəyişir. Bu fakta istinad edərək bəzi Amerika alimləri şəxsiyyətin xassələrini, uşağın həvəsinin öyrənilib-öyrənilməməsindən asılı olaraq, erkən yaşlarda yaranmış münasibətlərlə qabaqcadan ömrün sonuna qədər müəyyən edildiyini iddia edirlər. Əslində xarakter xassələrinin dərinliyi, davamlılığı və daimiliyi həmin xassələri müəyyən edən münasibətlərin şüurlu dərəcəsindən də çox asılıdır. Xarakter və temperamentin qarşılıqlı əlaqəsi onların fizioloji əsasından irəli gəlir. Məsələn, müşahidə göstərir ki, ünsiyyətə daha çox meyilli olan sanqviniklər, adətən söhbətə birinci başladıkları halda, fleqmatiklər özlərini passiv aparırlar. Fleqmatiklər öz zəngin təəssüratlarını yoldaşları ilə həvəslə, səmimiyyətlə, heç nəyi gizlətmədən bölmələrinə baxmayaraq, bunu öz şəxsi təşəbbüsləri ilə etmirlər. Sanqviniklər başqa adamlarla çox tez dostlaşır, eyni zamanda köhnə dostluğu da tez unudurlar. Fleqmatiklər çətinliklə tanışlığa başlayır və onu çətin dayandırırırlar. Xarakter xassələrinin xarici təzahürlərinin gedişindəki bu cür fərqləri dinamik xüsusiyyətlər adlandırmaq olar. Xarakter xassələri dinamik xüsusiyyətləri temperamentin xassələrindən asılıdır. Xarakter insanın aktiv fəaliyyəti prosesində, onun hərəkət və davranışlarından asılı olaraq inkişaf edir. Xarakterin formalaşmasında konfliktli situasiyalar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatlardan məlum olur ki, rəyi soruşulan adamların 73 faizi öz xarakterlərində 15-25 yaşlar arasında müəyyən dəyişikliklər baş verdiyini qeyd edir. Daha yaşlı adamlarda xarakterlərində dəyişikliklər böyük sarsıntı nəticəsində baş verir. Böyük sarsıntı nəticəsində insan xarakterində baş vermiş dəyişikliklər eksperimental olaraq öyrənilmişdir. Tamamilə eyni xarici şəraitdə, məsələn, böyük ədalətsizliklə qarşılaşdıqda, müxtəlif adamların xarakterində tamamilə əks istiqamətlərdə dəyişikliklər baş vermişdir. Bu hallarda bəzi adamlar qeyzli olur, adamlardan qaçı və mənəvi sarsıntılar keçirir, ruh düşkünlüyünə yol verirlər. Digərləri isə əksinə, daha mülayim, daha həssas olurlar. Onların fəaliyyəti artır, maraqları genişlənir. Bu fərdlər konfliktli situasiyadan insanın hansı çıxış yolu tapmasına, hansı tərzdə hərəkət etməyə (onu insanlardan kollektivdən uzaq salan və ya əksinə, insanlara, kollektivə yaxınlaşdıran, onlara xeyir verən) qərar verməyindən asılıdır. Aydın məsələdir ki, insanın böhranlı şəraitdə davranışı onun bütün əvvəlki inkişafından və tərbiyəsindən çox asılıdır. Lakin hətta ən yüksək inkişaf və tərbiyə şəraitində daxili və xarici amillərin birləşmələrinin sonsuz müxtəlifliyindən asılı olaraq, insan olduqca müxtəlif hərəkətlərə yol verə bilər. İnsan həyatı boyu öz hərəkətləri ilə xarakterini necə yaradırsa, xarakterin formalaşması bir o qədər səmərəli olur. Özünü tərbiyə olmadan xarakterin tərbiyəsi mümkün deyildir.

Qeyri-şüurilik haqqında anlayış Freydin psixoanaliz mühazirələrində öz əksini tapmışdır. Psixoanaliz insan və onun fəaliyyəti haqqında bəzəksiz-düzəksiz bütün çılpahlığı ilə insana çatdırılan bir fəlsəfədir. Freyd öz təlimi ilə sübut etməyə çalışırdı ki, insan nəinki xarici aləmdə, hətta öz daxilində baş verən hadisələri bütün təfərrüatı ilə dərk edə bilməz. Freyd izah edirdi: «Psixoanaliz

«öz-özünü dərk et» prinsipinə əsaslanır; Onda da Sokratda olduğu kimi «qüsurlar bilgisizliyin nəticəsi hesab edilir»». Freydin əsas nəzəriyyələrinin nüvəsində psixoloqların standart fikirləri olan hər bir insanın psixikası, onun görsənən şüuriliyini təyin edir. Burada məna odur ki, təhsilli, erudisiyalı (yəni hərtərəfli bilikli) bir ziyalı ilə fəhlə sinfinə mənsub bir əməkçinin şüur fərqi necə bizə bəllidirsə, həmin şəxslərin psixikasına, onların şüur səviyyəsinə uyğun qəbul edirlər. Freyd tamamilə bu standartlara qarşı üsyan etdi. Belə ki, o, insanın psixikasını şüurundan daha üstün tuturdu. O, şüuru psixikanın bir sferası qəbul edirdi. Psixikanın yerdə qalan hissəsinə şüurdan kənar qeyri-şüuri hissədən təşkil olunduğunu göstərmişdi.

Qeyri-şüurilik. Freyd yazırdı, psixi həyatın elə əngilliklərində məskən salmışlar ki, oraya klassik psixoloji və ya fəlsəfi metodlarla sirayət etmək olmaz. Qeyri-şüuri bilavasitə dərk edilmir, o, özünü müxtəlif simptomlarda – subyektin səhv hərəkətlərində, hərəkət-rəftarında, danışığında, mühakimə və mülahizələrində, özünə və başqalarına münasibətlərdə və s.-də göstərir. Qeyri-şüuri obyekt kimi elmi metodlarla dərk etmək olmaz, onu onun müxtəlif ifadə vasitələrindən – simptomlardan oxumaq olar. Məsələn, insan şikayətlənir, iztirab çəkir, qorxur, qorxudan hətta özünü öldürmək istəyir, danışır, yuxusunu və iştahını itirir, hərəkət və davranışlarında anlaşılmazlıqlara yol verir, müxtəlif cür yuxular görür, sayıqlayır və s. Şüur psixologiyası, psixotriya bütün bunları yozmaqda – onları anlamaq və təsir etməkdə acizdir. Freyd qeyd edir ki, standart psixoloqlar yazır ki, insan öz daxili aləmində baş verən haisələrə bələddir (burada söhbət ruhi xəstələrdən getmir). Belədirsə, bəs nə üçün psixopat tamamilə şüurunu itirmiş adam deyildir, onda şüur elementləri vardır. Əgər o öz psixi varlığında baş verən hadisələri bilsəydi, başqa sözlə, şüurla psixi həyat eyni şey olsaydı, onda xəstə bu cür şeylər edə və ya danışa bilməzdi. Deməli, xəstəliyin simptomları şüurdan bizə məlumat verir. Təhtəşüurilik ideyası Freyddən əvvəl mövcud idi. Adolf Hitlerin yaratdığı partiyanın və özünün qəbul etdiyi idealın – Ariçiliyin fəlsəfəsi açıqlamasının banisi Fridrix Nitsşedir. Bu böyük alman filosofu sözsüz ki, Zərdüştlüyü (Avestanı) Avropaya qədim Arilərin fikirləri gətirərkən gələcəkdə nasional-sosializmin ideya məzmununun olacağını bilmirdi. F.Nitsşe özü də qeyri-şüurilik ideyasını dolayı yolla qəbul edirdi. Belə ki, o deyirdi: «Qeyri-şüurilik şeylərin kamilliyidir». «F.Nitsşenin Zərdüşt belə deyirdi». Əsərində məzmunca fəvqəlinə, mütləq bir insanın yaradılışını car çəkirdi. Yəni hər bir insanı ilahiləşdirmək, fetişləşdirmək və qabiliyyət baxımından yüksək bir zirvəyə qaldırmağa izhar edirdi. İnsanın bu zirvəyə qalxacağını mümkün sayır və bunu qeyri-şüurilikdə dolayı yolla bağlayırdı. Deməli belə çıxır ki, Nitsşə görə fəvqəlinənin şüuru adi insanın qeyri-şüurilik və ya ümumi psixikasını özündə sintez edir, yəni onu fəth edir. Sonradan yəhudi Freyd isə bunun tam əksinə çıxıb qeyri-şüuriliyin özünəməxsus izahını verirdi. Sonra alman alimləri Arilərdə qədim Prussiya torpağına eramızdan əvvəl I minillikdə miqrasiya edib German tayfalarının əsasını qoymuşlar (ideyasını verdilər). Sonradan Qara dəniz sahillərindən miqrasiya etmiş, kəndlər, germanlarla anqlo-sakson tayfasının əsasını qoymuşlar. Hitler də bunları əsas götürərək öz ariçilik (tam hüquqlular)

ideologiyasını formalaşdırdı. Arilərin sələfi kimi tarixi missiyanı müasir alman millətinin yerinə yetirməsini vacib saydı və əsasını qoydu.

Freyd psixi həyatın strukturunu üç instruksiyaya böldü. Birinci instruksiyada anlaşımayan bütün psixi proseslər – arzular, fikirlər, effektlər və s. toplanır, ikinci instansiyada – təhtəşüür prosesləri – elə psixi hadisələr toplanır ki, onlar qeyri-şüuri ilə şüurilik arasında keçid mərhələsi təşkil edir. Qismən anlaşılır, qismən anlaşılır, çox asanlıqla qeyri-şüuridən şüuriyə və əksinə keçə bilər, üçüncü isə şüur sferasıdır. Deməli, Hitler kütləni amorf vəziyyətinə salmaq qabiliyyətinə malik idi. Başqa sözlə, hipnoz etmək xüsusiyyətli keyfiyyətləri vardı. Dünya tarixində iz qoymuş siyasi nətiqlərdə bu xüsusiyyət müəyyən şəxslərdə olmuşdur. İkinci bir sual ola bilər: bunlar bu keyfiyyətləri şüurlu surətdə əldə etmişlər, yaxud qeyri-ixtiyari bir vergidir? Ona görə də əvvəlcə şüur haqqında ümumi məlumatımız olmalıdır. Sonradan bu şəxslərin bu qabiliyyətləri şüurlu əldə etməyi, yaxud insanın özünün də bilmədiyi qeyri-şüuri bir sferadan olduğu haqqında müqayisəli mühakimə yeritmək üçün bir əsas olardı.

Şüurun strukturu, onun ən mühüm psixoloji xarakteristikası nədən ibarətdir? İnsan şüuru özünə bizi əhatə edən aləm haqqında biliklər məcmusunu daxil edir. Beləliklə, şüurun strukturuna ən mühüm idrak prosesləri daxil olur, insan onların köməyi ilə öz biliklərini daim zənginləşdirir. Bu problemlərin sırasına duyğu, qavrayış, hafizə, təxəyyül və təfəkkür aid edilə bilər. Beyinə təsir edən qıcıqlayıcıların bilavasitə inikası zamanı duyğu və qavrayışın köməyi ilə şüurda hissi mənzərə yaranır. Hafizə şüurda keçmişin surətlərini yenidən canlandırmaq, təxəyyül tələbat obyektinə olan, lakin indiki zaman mövcud olmayan cisimlərin obrazlı modelini yaratmaq imkanı verir. Təfəkkür ümumiləşmiş biliklərdən istifadə etmək yolu ilə məsələnin həllini təmin edir. Göstərilən (psixi) idrak proseslərində hər hansı birinin pozulması zəruri surətdə şüur pozğunluğuna çevrilir. Şüurun ikinci xarakteristikası – insan öz əməllərinə və bütövlükdə özünə şüurlu surətdə qiymət verir (özünü qiymətləndirmə). Bu qiymətləndirməni insanın mənlilik şüurunun formalaşması prosesində həyata keçirir. Mən-mənəm-mənimki-mənimdir. Şüurun üçüncü xarakteristikası insanın məqsədli fəaliyyətinin təmin olunmasından ibarətdir.

Nəhayət, şüurun dördüncü xarakteristikası şəxsiyyətlərarası münasibətlərin emosional qiymətləri təmsil olunmuşdur. Bir çox başqa misallarımız kimi, burada da patologiya normal şüurun mahiyyətini daha yaxşı başa düşməyə kömək edir. Bəzi ruhi xəstəliklər zamanı şüurun pozulması məhz hisslər və münasibətlər arasındakı pozğunluqlarla xarakterizə olunur. Xəstə bundan əvvəl hərəzlə sevdini anasına nifrət edir, yaxın adamlar haqqında kinlə danışır və s.

Şüurun yuxarıda göstərilən bütün özünəməxsus keyfiyyətlərinin formalaşmasının və təzahürünün zəruri şərti dildir. Nitq fəaliyyəti prosesində biliklər toplanır, insan ona qədər və onun üçün bəşəriyyət tərəfindən əldə edilən dildə təsbit olunub ona verilən insan fikrinin nemətləri ilə zənginləşir. A.İ.Gertsen yazmışdır ki, hər bir adam kökləri az qala Adəmin cənnətinə gedib çıxan dəhşətli genealogiya ağacına istisna edir; bizim arxamızda sahil dalgalarının arxasında olduğu kimi, bütün okeanın ümumdünya tarixinin gücü hiss olunur; bu anda bütün əsrlərin fikri beynimizdədir. Burada sadalananlar

standart şüurun təhlilini verir. Bu baxımdan da müəyyən təhlillər aparaq. Artıq tarixdə Hitlerin anatomik-tibbi baxımdan müəyyən qüsurları haqqında məlumat vardır. Hitler kasıb bir dəmiryolçu ailəsində dünyaya göz açmışdı. Uşaqlıq illərində Hitler öz yaşıdları ilə çimərliyə getdikdə çılpaq olmaqdan çəkinirmiş, bu an öz tay-tuşlarından uzaq qalarmış. Bunun səbəbi isə oxucu üçün qəribə görünsə də, Hitlerin təkxayalı olmasındadır (monoordgidus).

Uzun müddət Hitler hakimiyyətə gəldikdən sonra ondan evlənməməyin səbəbini soruşduqda: “Mənim həyatım xalqıma məxsusdur” deyərək cavab verirdi. Sözü həqiqi mənasında isə o qadınları oynatmağı sevirdi, lakin fiziki kontaktlarda olmaqdan həmişə çəkinərək, öz seksual enerjisini siyasətə sərf etməyə üstün tuturdu.

Hesab edilir ki, öz intim həyatını 36 yaşında olarkən başlamışdır. Onun ilk seçimi 16 yaşlı Marii Rayter olmuşdur. Ancaq 1928-ci ilin yayında Marii intihar etməyə cəhd etdi. Hitlerin ikinci qadını isə Xelena Xaifştenqel olmuşdur. Bu qadın isə öz növbəsində Hitlerin impotent olduğunu vurğulayırdı. Hitlerin intim həyatında əsas yeri onun əmisi nəvəsi Qeli Raubal olmuşdur. Hitler bu qadını çox qısqanır və onu ciddi nəzarət altında saxlayırdı. Hitlerin özünə məxsus sevgisi bu gənc qadını həyatdan getməyə vadar etdi. Onun ölümünün sirri özünün yaxınlarına açıqlamalarından görünür. Mənim əmim qorxuncdur. Siz təsəvvür edə bilməzsiniz ki, o, hansı şeyləri etməyi məni məcbur edir: onun danışıqlarından belə çıxırmış ki, Hitler yerə uzanaraq Qeli Raubalı tam soyunduraraq və qadından cinsi orqanlarını onun üzünə qoymağı əmr edirmiş. Hitler bu halda çox keflənərmiş, əsl orqazma isə onun əmrini yerinə yetirən Qeli onun sifətinə sidik ifraz edən zaman çatırmış.

Qeli Raubaldan sonra Hitlerin həyatında çox qadınlar olmuşdur. Onlardan biri aktrisa Renata Müller öz xatirələrində söyləyirdi. Hitler yataqdan çox qorxurdu. O, qadının ayaqlarına düşərək onu tapdalamağı, vurmağı və qeyri-senzur sözlərlə söyməyi xahiş edirdi. Hitler bu an ekstaz vəziyyətinə gələrək mastrubasiya edərək orqazma çatırdı. Sonra heç bir şey olmamış kimi aktrisadan ayrılırdı.

Hitlerin həyatında əsas qadın sözsüz ki, Yeva Braun olmuşdur. Onlar 1929-cu ildə tanış olmuşdular. Hitler onu gözləri ilə yeyirdi, lakin onlar məşuqəliyə 3 ildən sonra başlamışdır. Yaş arasında fərq 23 il təşkil edirdi. Yeva da 1932-ci ilin noyabrın 1-də sağ qaldı. Yeva furerin sevimlisi əfsanəvi “kommandos” Otto Skorçeniyyə səmimi etiraflarında: Bizim Hitlerin bəzi şıltaqlıqlarından xəbərimiz var: O, Skorçeniyyə etiraflarında qeyd edirdi: Hitler məni lüt soyunduraraq və mənim yaxşı at çapmağımı bilərək, məni öz belinə mindirərək və mənim onu at kimi çapdırmağı əmr edirdi. Ən əsası o idi ki, Hitler bu cür alçaldılmağı özü üçün ən gözəl əyləncə hesab edir. O, qeyd edirdi tam hakimiyyət əldə etmək üçün ən alçalmalardan keçmək lazımdır və onun fikrincə bu cür ekzukuçiyalar onda avtoritar qüvvəni və psixi gücü möhkəmləndirir.

Adolf Şilksqruber Hitler

Adolf Şilksqruber (Hitlerin əsl familiyası belədir) 20 aprel 1889-cu il Avstriyanın kiçik şəhərini Braunayda dünyaya gəlmişdir. Hitlerin 14 yaşında atasını itirir.

Adolfun xatirəsində anası Klara isə həyatı xoşbəxt alınmamış və əri tərəfindən sevilməyən qadın kimi yadda qalmışdı. O, həyatının uğursuzluğunu övladına həsr etdiyi məhəbbətlə yaddan çıxartmağa çalışırdı.

Lakin 1907-ci ildə atasının ölümündən 4 il sonra anasının döşün xərcəngindən vəfat etməsi gənc Adolf üçün psixoloji sarsıntı oldu.

Qohumlarının müəyyən köməyini və maddi yardımını nəzərə almasaq Hitler tək-tənha qalmışdı. Ona görə də onun gəncliyi tənhalamış və özünə qapanmış tərzdə sürür. 18 yaşlı gənc yenidən Vena şəhərinə gələrək yenidən Rəssamlıq Akademiyasına daxil olmağa cəhd edir. Bu dəfə də tale onun üzünə gülmür.

Bu dövrdən Hitlerdə siyasətə böyük maraq oyanır. Ümumiyyətlə, insan psixikasının özəlliklərindən biri də hər bir iddialı fərdin özünü sübut etmək cəhdləri mövcuddur.

Belə ki, hər bir kəsin uşaqıq, xüsusən yeniyetməlik dövründə ailə məhəbbətin və qayğının və pozitiv emosional münasibətlərin defisiti bir çox hallarda insan psixikasında hökm etmək ehtiraslarının qıcıqlanmasına və bununla da siyasi mübarizəyə və ya digər sahələrdə (idmanda, elmdə, sənətkalılıqda, rəssamlıqda və s.) özlərini sübut etməyə çalışırlar. Məşhur avstriyalı

psixoterapevt və psixoloq Alfred Adler insan psixikasının bu halını natamamlıq kompleksi adlandırır. O, qeyd edirdi natamamlıq kompleksinin kompensasiya etmək üçün insan hökmranlıq etmək iddiasına düşür. Burada cəmiyyətin siyasi quruluşu və sosial psixoloji mühitdə böyük rol oynayır. Məsələn, totalitar rejimlərdə siyasi karyera yollarında inkişaf etmək üçün yaltaqlıq keyfiyyətini ən üstün şəkildə olmalıdır. Ona görə ki, bura digər bir psixoloji məqam odur ki, müəyyən bir məqamda rəhbərliyə keçənlər ətraflarının və ya onun tabeçiliyində olanların ona yaltaqlanmasından xoşhallanır. Burada o, yaltaq rolunda olduğu natamamlıq kompleksindən çıxaraq, ətrafı alçaltmaqla və özünə yaltaqlanmağa məcbur etməklə psixoloji rahatlıq tapır.

Deməli, gələcəyin tiranının uşaqlıq və yeniyetməlik dövründə psixologiyasında travmatik dəyişikliklər baş verir. Standart şüur haqqında anlayışının III xarakteristikasında şəxsiyyətlər və ya insanlararası münasibətlərdə artıq normadan kənara çıxmalar var. Bu motivasiyada eqoizmin, gələcəkdə siyasi qısqanclığın, manikal mənəməliyin və ümumilikdə yuxarıda qeyd edilən şüur prinsipləri çərçivəsindən qırağa çıxmalar üçün müəyyən əsaslar qoyulurdu. Sözsüz ki, burda heç bir əsas ola bilməz ki, Hitler kimi qüsura malik şəxslər onun psixoloji aspektlərini özündə birləşdirə bilər. Xeyr, bu belə deyildir. Psixiatriya elmində ruhi xəstəliyin yaranma səbəblərinin əsası kimi irsilik məqamı durur. Əgər nəsildə ruhi xəstə varsa, Mendelin Dominant və repressiv genetik prinsiplərinə əsasən gələcəkdə həmin nəslin davamçıları arasında ruhi xəstəliyin yaranması üçün meyilliliyi daha çoxdur. Belə ki, bu cür insanlar qəflətən qorxulu bir xəbərdən, stressdən, nevrozlardan və başqa təsiredici amillərdən ruhi xəstəliyə keçid faizi çox yüksəkdir. Qədimlərdə Şərqi ölkələrində yeni bir şah sülaləsinin əsası qoyulurdusa, bu sülalə o şərtlə xalq tərəfindən qəbul olunurdu ki, bu sülalənin içində ruhi xəstə olmasın. Belə bir hadisə ilə Əbu Əli İbn Sina rastlaşmışdı. Urgənc xaqanı oğlunun ruhi xəstəliyini gizli saxlayaraq İbn Sinaya müraciət edir. Ruhi xəstəliyin irsi daşıyıcıları haqqında dolayısı ilə İbn Sina bu məsələyə müəyyən mənada işarə vurmuşdur və Deternizmin əsasını qoymuşdur. Tarixçi alimlər Hitlerin ulu nəslində ruhi xəstələrin mövcudluğunu sübut etmişdir. Ancaq faşist hakimiyyətinin qəddar əməllərindən biri də ruhi xəstə olan kişilərin kastirasiya olunmasını kütləvi şəkildə təşkil etmələri təəccüb doğurur.

Sözsüz ki, Hitler tamamlıq kompleksi sağlam psixi-ruhi şəxsin natamamlıq kompleksindən fərqlənir. Burada şəxsin manikal psixi-ruhi vəziyyəti özünü büruzə verir.

XX əsrin tarixinin gedişatını dəyişmiş bu siyasi liderin uşaqlıq illərində psixologiyasında travmatik dəyişikliyin baş verməsinin ən düzgün izahı özünün müəllifi olduğu «Mənim mübarizəm» (Mein Kampf) kitabında büruzə verir.

- «...1924-cü ilin 1 aprel günündə Münhen məhkəməsinin hökmünə görə, Lansberq həbsxanasına atıldım. Uzun illərin fasiləsiz işindən sonra azadlığa çıxdım, çünki artıq bolluca sərbəst vaxtım vardı. Kita yazmağa başladım... İllah ki, dostlarım bunu dəfələrlə israr etmişdilər...

Kita hərəkətimiz üçün faydalı olmalıdır...

Bilirəm ki, adamların rəğbətini yazılı sözdən daha çox şifahi nitqlə qazanmaq olar. Dünyadakı istənilən böyük hərəkət böyük natiqlərə borcludur. Fəqət təlimimizin bitkin olması üçün prinsipial məqamları yazılı surətdə ərz etməyi qərara aldım.

Qoy mənim kitabım BÖYÜK İşin təməli olsun...

Landberg həbsxanası

1923-cü ilin 9 noyabr günü, saat 12.30-da Münhendə, seyxhauz binasının qarşısında sabiq Xarici İşlər Nazirliyi binasının önündə haqq işimiz uğrunda qəhrəman yoldaşlarımız şəhid oldu. Alfart Feliks, Bauridl Andrey, Kazella Teodor, Erlix Vilhelm. Faust Martin, Rehenberqer Anton, Körner Oskar, Kun Karl, Lafors Karl, Neybauer Kurts, Pape Klyaus, Pforten Teodor, Rikmers İohann, Şeybner-Rihter Ervin, Stronski Lorents, Volf Vilhelm – budur o adamların adları.

Üzdənirəq «milli hökumət» şəhid olan qəhrəmanları qardaşlıq məzarında dəfn etməyə icazə vermədi...

Mən, kitabımın ilk fəsillərini şəhidlərin xatirəsinə ithaf edirəm... Haqq uğrunda əzabla həlak olanların adları hərəkətimizin tərəfdarları üçün həmişə işıqlı mayak kimi qalacaq...

Ata yurdu

İnna sahilindəki Braunau şəhərində doğulmağım mənim üçün Tanrının və bəxtin xoşbəxt bir lütfüdür. Axı, bu şəhər birləşməsi biz gənclərin xəyalında olan və hələlik ayrı-ayrı sərhədlərdə olan iki alman dövlətinin qovuşduğu ərde duruş gətirib...

Alman Avstriyası hər şeyə rəğmən böyük Qerman metropoliyasına dönməlidir və bu addım heç də iqtisadi amillərlə əsaslanmır. Yox, yox... Əgər birləşmə iqtisadi baxımdan əlverişli və ya laqeydli, hətta zərərli olsaydı belə, iki dövlət bir araya gəlməliydi. «Bir qan – bir dövlət!»

Alman xalqı öz oğullarını vahid dövlətdə birləşdirməyincə müstəmləkələr əldə etməyə can atmamalıdır və heç buna heç mənəvi haqqı da yoxdur. Alman dövləti öz sərhədlərində ən sonuncu almanı birləşdirməyincə, belə böyük Almaniyanı yemləməyin mümkünsüzlüyü əyan olacaq və sözügedən olay alman xalqına öz torpaqlarını genişləndirməyə, yeni ərazilər fəth etməyə haqq qazandıracaq.

Məhz o zaman qılınc kotana dönər, müharibələrin qanlı göz yaşları torpağı sulayar və gələcək nəsillər çörəklə təmin edilər. Bu səbəbdən də adını çəkdiyim balaca şəhər nəhəng əə tarixi məsələnin həll olunma simvolu kimi əzizdir mənə...

Braunau başqa baxımdan da qiymətlidir. Məhz bu şəhər 100 il əvvəl alman tarixinin əvəzolunmaz, möhtəşəm olaylarına yuva oldu. Ata yurdumuzun təhqir edilib aşağılandığı bir dövrdə bu şəhərdə, zavallı yurdunu özündən artıq sevən nurnberqli İohann Palm şəhid oldu. İohann kitab taciri, millətçi və fransızların qəzəbinə tuş olan qəhrəmandır. O, bütün işgəncələrə rəğmən yoldaşlarını ələ vermədi və xalqın gözündə bir qəhrəman kimi yaşadı. Lap Leh Şlyatger kimi!

Fransızlara onun haqqında da çuğulluq etmişdilər. Auqsburqdan olan polis direktoru adı çəkilən xəyanətlə özünü «məşhur» etdi və Zeveringin dediyi ilə oturub-duran indiki alman hakimiyyətinin mənəvi əsasını qoydu.

Günəşin qızmış şüaları ilə nurlanan, damarlarında bavar qanı axıb avstriyalı olan bu şəhərdə ötən əsrin 80-ci illərində valideynlərim yaşayıb.

Atam vicdanlı bir dövlət məmuru, anamsa evdar qadındı. Qadın məhəbbətini bizimlə atam arasında bərabər bölürdü.

O dönəmdən xatirimdə çox az hallar qalıb...

Atam, bunca sevdiyi sərhədyanı şəhəri tərk etməli və Passauya, yəni Almaniyanın özünə keçməliydi: o zamankı Avstriya gömrük məmurunun həyatı sadəcə köçkünlükdən və az maaşa qane olmaqdan ibarətdir.

Almaniyaya yenicə gəlib çatmışdıq ki, atam Lind şəhərinə getmək barədə əmr aldı.

Elə orda da təqaüdə çıxdı. Əlbəttə, bu, qocanın tam istirahətə çıxması deyildi... Xırda ev sahibinin oğlu kimi o, gənc yaşlarından üzübəri rahat həyatın nə olduğunu bilməmişdi...

O, hələ 13 yaşı olmamış Yurdu tərk etmişdi.

«Təcrübəli», yerlilərinin sözlərinin əksinə olaraq atam sənət öyrənmək üçün Vyanaya yola düşmüşdü.

Atam

Bəhs etdiyim hadisələr ötən ərin 50-ci illərində baş verib... (XIX əsrin 50-ci illəri nəzərdə tutulur – A.M.)

Təbii ki, cəmi 3 quldenlik ərzağı olan adam üçün tanımadığı şəhərə yollanmaq, aydın bir məqsəd olmadan evi tərk etmək çox ağırdı. Atam 17 yaşına çatanda usta köməkçisi olmaq üçün imtahan verdi, amma uğuru ilə kifayətlənmədi.

Ehtiyac, çətinlik və aclıq illəri onda mətinlik hissini artırdı.

Atam kənddə yaşarkən arzusu keşiş olmaqdı. Fəqət indi isə o daha böyük rütbəyə sahib olmaq əzmindəydi və belə də oldu. 27 il davam edən əziyyətdən sonra atam məmura döndü.

Beləliklə də «adam olmayınca kəndə dönməyəcəyəm» söyləyən atam arzusuna çatdı.

Lakin uşaqkən tərk etdiyi kənddə bir kimsə onu xatırlamadı, tanımadı.

56 yaşına çatanda atam qərara aldı ki, dincəlsin... Fəqət o «avara» qismində bir an belə yaşaya bilməzdi. Avstriyanın Lambax şəhərinin həndəvərində balaca bir ev alan atam, uzun illərin ayrılığından sonra çox sevdiyi təsərrüfat işinə qayıtdı.

İlk ideallar

Məhz həmin vaxtlarda ilk ideallarım formalaşdı. Təmiz havada çox vaxt keçirirdim. Məktəbə olan yolsa çox uzundur...

Fiziki cəhətdən çox möhkəm olan oğlanların arasında böyüyürdüm və onların əhatəsində vaxt keçirməyim dəfələrlə anamın təşvişinə səbəb olurdu...

Zira şərait elə idi ki, ev bitkisinə dönməyimə imkan yoxdu.

Əlbəttə, o zamanlar dəfələrlə düşünmüşdüm ki, böyüyəndə kim olacam və ya hansı işin qulpundan yapışacağam.

Ancaq nə oluramsa-olum, məmura dönmək və bütün günü qəpik-quruşluq maaşa görə, dövlətə xidmət etmək istəmirdim. Nifrət edirdim məmurluğa...

Düşünürəm ki, elə o vaxtlarda natiqlik məharətim yarandı, çünki yaşıdlaşımla apardığım çoxsaylı mübahisələrimdə qalib gəlirdim. Az sonra balaca liderə döndüm.

...Məktəbdəki dərslərdə çətinlik duymurdum, amma tərbiyə olunmağım o qədər də asan iş deyildi.

Dərsdən azad olan vaxtımda Lambaxdakı xor məktəbində oxumaq öyrənirdim. Buna görə kilsədə olmaq və oralardakı bihüşedici dəbdəbədən məst olmaq fürsətinə yiyələnmişdim.

Çox yəqin ki, abbatlıq arzusu atam kimi mənim də beynimə hakim kəsiləcəkdi, ancaq atam nadinc olduğunun müğənnilik və natiqlik məharətimi bəyənirdi.

Çox keçmədən bütün ideallarım alt-üst oldu və temperamentimə uyğun olan arzularla yaşamağa başladım.

Atamın kitabxanasındakı kitabları dəfələrlə oxuyurdum.

Günlərin birində 1870-1871-ci illər Frank-Pruss savaşı haqqında olan kitab diqqətimi cəlb etdi. Kitabı çox oxudum və o illərin qəhrəmanlığını ürəyimdə yaşatdım...

Kitabım həyatımdakı rolu əvəzedilməz oldu. Çünki ilk dəfə olaraq qəlbimdə savaşda iştirak edən almanlarla kənardə qalan almanlar arasındakı hiss olunmaz dərəcədə az fərqi duymağa çalışdım.

«Niyə» deyə özümdən soruşurdum...

Nə üçün Avstriya bu savaşda iştirak etməyib və atam da müharibəyə qatılmayıb, kənardə durub? Bəyəm biz də başqaları kimi almaq olaraq, bir millətin nümayəndələri deyilikmi?

Problem, balaca beynimi dəlməyə başladı. Gizli paxıllıqla suallarına verilən cavablara və hər almanın Bismark imperiyasına mənsub olmaq şərəfinə malik olmadığı haqda ifadələrə qulaq asırdım.

Əfsuslar olsun ki, hələ heç nə başa düşmürdüm...

Məmur, yoxsa rəssam?

...Nəyə qadir olduğumu və temperamentimin xüsusiyyətlərini bilən atam məni humanitar elmlərin üstünlük təşkil etdiyi gimnaziyaya yox, realni məktəbə vermək istədi.

Zatən onun qərara gəlməsində, Avstriya gimnaziyalarında önəmsiz nəsnə sayılan yaxşı şəkil çəkməyim də az rol oynamadı.

Müxtəsər, atam əmində ki, oğlu da onun kimi vaxtı ələndə dövlət məmuru olmalıdır, vəssalam.

Məktəbdən imtina etməyim və başqa yolla getməyi diləməyim onun heç ağına belə gəlmirdi.

Bütün ömrü boyu yaşamaq uğrunda apardığı mübarizədə bərkiyən amirəlik atamın xislətiydi və mənə görə çətin ki, xasiyyətindən əl çəkə biləydi.

Həyatımda ilk dəfə, 11 yaşında müxalifətçi oldum.

Atam qərarında nə qədər sərt və ısrarlı idisə, mən bir o qədər tərsdim.

Dövlət məmuru olmaq istəmirdim...

Məni yolundan nə atamın xahiş-minnəti, nə də hədə-qorxu döndərə bilərdi. Yox, yox və yox!!!

Atam məni yola gətirmək üçün keçdiyi həyat yolundan və məmur peşəsinin gözəlliklərindən danışanda əsnəyir və başımı yelləyirdim. Bütün günü dəftərxanada oturan, azadlığı əlindən alınmış insancığa dönmək fikri məni dəli edirdi.

Təbii ki, klassik anlamda «yaxşı oğlan» olmayan uşağın ağılında belə fikirlər ancaq nifrət hissi yarada bilərdi...

Realnı məktəbə daxil olduqda, həyatımda çox az şey dəyişdi. Fəqət indi mən, atamla olan münasibətlərdəki anlaşılmazlığı çözməliydim.

Mənim məmur etmək haqda planları kəskin etirazdan ucalmış divara dirənən atam, münasibətlərimizi kəskin münaqişə formasına salmaq istəmirdi.

Günlərin bir günü isə bütün münasibətləri pozub atama xəbər verdim ki, rəssam olacağam. Tanrım, atamı görməyə cürətli adam istəyirdim...

Rəssamlıq sahəsində olan istedadım şeksizdi. Fəqət atam heç vaxt xəyalına belə gətirməzdi ki, nə vaxtsa rəssam ola bilərəm. Əksinə! Onun planlarını ilk dəfə alt-üst edib, məmur olmaq təklifinə etiraz edəndə, atamın «bəs kim olmaq istəyirsən» sualına «rəssam» cavabını verəndə o, həddən ziyadə təəccüblənmişdi.

«Nə?! Sən rəng yaxan, rəssam olacaqsan?»...

Atam əmin idi ki, ya ağılımı itirmişəm, ya da əlləməlik edirəm. Amma bir neçə dəqiqədən sonra qərarımı qəti və aramlı şəkildə izhar edərkən, atam, «yox, yox, bu ola bilməz» dedi və əllərini yellədi.

«Nə qədər ki, sağam – rəssam olmayacaqsan!» qışqıran atam, üstümə atılmışdı.

Tərslikdə atama bənzəmişəm. Atam «yox!» qışqırır, mən isə «Əlbəttə ki, hə» deyirdim.

Daş qayaya rast gəlmişdi»...

Hitler müəllifi olduğu «Mənim mübarizəm» kitabında qeyd edirdi: **«Kütləvi yığıncaqlarda insanlarda düşünmə qabiliyyəti itir», Mən bu haldan istifadə edərək danışığımla ən yüksək səviyyədə onlara təsir edərək, yığıncaqlara getməyə istiqamətləndirirəm. Burada isə onlar istəsələr də, istəməsələr də kütləyə çevrilirlər.**

Fəhlələr kimi intellektuallar və burjualar da bu kütləyə daxil olaraq onları xalqla qarışdırıram. Mən də onlarla bir kütlə kimi danışırım».

Bu fikirləri Hitler söyləyərkən bir daha başa düşürsən ki, o, dövrünün psixoloji və psixoanalitik ədəbiyyatları ilə dərinəndən maraqlanmış. Mənə elə gəlir ki, (müəllif – A.M.) Hitler kifayət qədər güclü psixoanalitik və psixoterapevtlər ilə əhatə olunmuşdu. Nəzərə alsaq ki, o özü də psixi sarsıntılardan əziyyət çəkirdi. Ola bilsin ki, psixoterapevtik konservativ müalicə ilə yanaşı, onlardan məsləhətlər almış.

Məsələn, müəllifi olduğu «Mənim mübarizəm» kitabında yazır: **«Kütləvi yığıncaqlar vacibdir. Ona görə ki, insan özünü hər şeyi əhatə edən korporasiyanın üzvü və döyüşçüsü hiss edir. O, özünə təlqin adlandırdığımız hisslə cadulu təsirin altına düşür. Belə yığıncaqlara qatılmış**

insan tərəddüdlər içərisində olsa da daxilən möhkəmlənərək oranı tərk edir. Beləliklə də o, istəsə də, istəməsə də bizim cəmiyyətin üzvünə çevrilmiş olur».

O, fikrini daha da inkişaf etdirərək yazır: **«Kütlənin qəbuletmə qabiliyyət olduqca çərçivəli və zəifdir. Ona görə də istənilən təbliğat kütləyə effektiv təsir etməsi üçün sadələşdirilmiş bir neçə stereotiplərdən və formulirovkadan ibarət olaraq başa düşülən olmalıdır. Təbliğatda elmi ballas nə qədər yığcam olsa, çoxsaylı kütlənin hisslərinə cavab versə, bir o qədər də nailiyyət əldə edilmiş olar.**

Bu sətirləri oxuduqca anlayırsan ki, bu sadə fikirlər deyil. Ona görə ki, insan psixologiyası və mərkəzi sinir sisteminin integrativ mexanizmlərinin fiziologiyası ilə dərinlən tanış olan mütəxəssis bu fikirləri söyləyə bilər. Bu fikirlərin məhz Hitler tərəfindən qələmə alınması olduqca şübhəlidir. Ona görə ki, Hitlerin ali tibbi praktiki bazası yox idi. Bu təhsilə Hitler yiyələnmişdi. İkinci bir tərəfdən Nasist Almaniyasının İnformasiya və təbliğat naziri Jozef Gebbelsin ələ keçirmiş gündəliyini oxuduqda bir daha aydın olur ki, ideoloji təbliğat bir qrup psixoanalitik psixoterapevt, psixoloq və sosioloqlar tərəfindən hazırlanmış. Məsələn, Gebbels öz gündəliyində yazır: **«Xalq əsasən mühafizəkardır. Onu bütünlüklə bizim formalaşdırdığımız dünyagörüşü ilə qidalandırmaq üçün eyni təbliğat müxtəlif formalarda dəfələrlə təkrarlanmalıdır».**

Yaxud Gebbels öz tabeçiliyində olanlara izah edirdi: **«Yalan nə qədər dəhşətli olsa, bir o qədər inandırıcı olur».** Hər hansı bir məsələnin həllində yalan həqiqətdən daha sürətlə cəmiyyətə yayılsa, o daha inandırıcı olur. **Kim ilk sözü deyirsə, həmişə o, haqlı olur.** Gebbels yazırdı: **«Uydurma daha məqsədəuyğun onda olur ki, bu yalanı təkzib etmək mümkün olmasın».**

Bu zaman insanın qəbul effektləri işə düşür. İlk dəfə hər hansı bir informasiyanı eşidən hər bir şəxs bu məlumatın atraksiyasının və ya marağının təsiri altına düşərək, öz ətrafındakılara tezliklə xəbər verməklə özü də bilmədən yalanın həqiqətə çevrilməsinə səbəb olur. Belə başa düşülür ki, alman cəmiyyətində şüurlara təsir edən və nasistləri yönləndirən bu psixoanalitik qrup daha dərinlərə gedərək, Hitlerdən insanlar üzərində seleksiya aparılması barədə razılığa almışdılar. III Reyxin yeni ari irqinin alınması üçün tam məxfi proqram hazırlandı və həyata keçirilməyə başlandı. Bunun üçün hündürboylu Skandinaviya qızları ilə xüsusi seçilmiş idmançı bədən quruluşuna malik intellektual sağlam alman gəncləri ilə cinsi əlaqələrin təşkil edərək bununla da yeni ari irqinə məxsus uşaqlar dünyaya gətirmək istəyirdilər. Hər bir anadan 10 uşaq almaq məqsədi güdülürdü. Dünyaya gələn körpələr diqqətlə tibbi yoxlanışlardan keçirilirdi. Onların baxışlarına görə əgər bu körpələr ari irqinin standartlarına uyğun gəlmirdilərsə, amansızcasına məhv edilirdi. Uşaq ana bətnində olarkən rüşeymin aşağı ətrafının inkişafı zamanı «melafonin» hormonu orqanizmə əlavə olunurdu. Ana bətnindəkinin aşağı ətraflarının daha da uzanmasına gələcəkdə uşağın «Quliver» hündürlüyü təmin olunurdu.

Dünyaya gəlmiş uşaqlar üçün xüsusi təlim və tərbiyə sistemi formalaşdırılmışdı. Belə ki, Hitler Tibet ənənələri çox maraqlanırdı. Onun şambalların axtarışı ilə əlaqədar ekspedisiyaların təşkil etməsi barədə də kifayət

qədər faktlar var. Gələcəyin ari irqinin nümunələrini də Tibet monarxlarına uyğun tərbiyə edilməsi nəzərdə tutulurdu.

Tibet monarxları gələcəyin uzaqgörən fərdlərini yetişdirmək üçün onları uşaqlıq illərindən sıldırım qayalıqlarda qapısı və pəncərəsi olmayan yalnız su və qida verilməsi üçün xırda dəliyi olan və ətraf mühitdən izolyasiya olunmuş məbədlərdə yetişdirirdilər.

İllərlə onlar kənardan informasiya almırlar. Və bunun nəticəsində beyin qabığında yerləşən informasiyanı alan və sintez mərkəz atasiyalaşır, yəni öz funksiyasını itirir. Əksinə, onlar adi insanın eşidə bilmədiyi səsləri eşitmək hər kəsin qaranlıqda görə bilmədiklərini görürlər. Bunun izahı insanın mərkəzi sinir sisteminin qızıl qanunları ilə əlaqədardır.

Bildiyimiz kimi, bu cür metamorfazalar təbiətdə də çox rast gəlinir. Afrika meşələrində itmiş uşaqlarda meşə qanunlarına uyğun olaraq heyvanı hərəkətlər formalaşır. Bu insanda qeyri-adi olaraq meymunlar kimi dörd ayaq üstə sürətlə qaçma, ağacdan-ağaca tullanma, köstəbəklər kimi sürətlə oyuqlar qazmaq və s. keyfiyyətlər əmələ gəlir.

Bütün bunlar onunla əlaqədardır ki, bildiyimiz kimi, insan beyninin qabıq hissəsində bu və ya digər qabiliyyətlərə cavab verən zonalar mövcuddur. İstənilən hər hansı bir kəs müəyyən qabiliyyətini inkişaf etdirməklə, insanın digər qabiliyyət keyfiyyətlərini idarə edən zonaların funksiyasını passivləşdirir. İnsanın həyat tərzində üstünlük təşkil edən qabiliyyət keyfiyyətlərini idarə edən zona digər zonalar üzərində dominantlıq edərək, onların funksiyasını blokladır. Beləliklə də insanların həyat təzi zamanı funksiyalarına tələb olmayan beyin qabığında yerləşən zonalarda orqanik denaturasiyalar və ya onların digər zonaların çərçivəsinə daxil olaraq itməsinə səbəb olur.

Ona görə də meşədən tapılan heyvani davranış qaydalarını daha çox özündə əxz etmiş meşə adamları normal fərd kimi cəmiyyətə inteqrasiya edə bilmirlər. Cəmiyyət özünün insanlararası münasibətlərə gətirdiyi dəyərlərə cavab verən beyin qabığının müvafiq zonalarını inkişaf etdirərək, digər zonalar söndürür. Bunun əksi olaraq meşədən tapılan insanda heyvani davranış qaydalarına cavab verən zona digər zonaları üstələyərək, onların fəaliyyətini söndürür və sönmüş zonalar isə sonradan bərpa oluna bilmir. Hətta indiki müasir təbabətdə eksperimental yolla kəllə qapağı açılaraq beyin qabığının lazımsız müəyyən zonalarını quru azot buxarı ilə yandıraraq digər həyatı vacib zonalarının inkişafına təkan verilir. O cümlədən də neyrocərrahiyyə yolu ilə beyin qabığında yaddaşı idarə edən zonanı qaşıyaraq yaddaşı silirlər və ya alkoqoluzmə tutulmuşlarda spirtli içkini qəbul etmək üçün şərti refleks formalaşır, bu sərt refleksi idarə beyin qabığının zonasına elektrod təsir göstərilərək formalaşmış rabitə pozulur və bu vərdişlərdən həmin şəxs yaxa qurtarmış olur I Dünya müharibəsi başladıqdan sonra Hitler Avstriya ordusuna daxil olmaq istəsə də tibbi komissiya onu hərbi xidmətə yararsız saydı. Lakin inadkar Adolf Almaniyaya gedərək, orada könüllü orduya daxil oldu. Hərbi xidməti dövründə yefreytor rütbəsini və I dərəcəli Dəmir Xaç ordeninə layiq görülür.

1919-cu ildə Hitler ordudan demobilizasiya olunur. Həmin ilin payızında millətçi-sosialist fəhlə partiyası sırasına daxil olur. Bununla da Hitlerin siyasi

fəaliyyətinin əsası qoyulur. Bu gənc siyasətçidə elə bir fikir formalaşmışdı ki, o, özünü alman xalqının xilaskarı və müqəddəs missiyanın daşıyıcısı kimi hiss edirdi. Hitlerin ən böyük keyfiyyətlərindən biri onun insanları inandırmaq və onlar söylədiyi fikirlərin təsiri altında saxlaya bilmək imkanlarına malik olması idi. Hitlerin harizmatik jestukulyasiyaları və natiqlik istedadı milyonlarla insanların onun təsiri altına düşməsinə səbəb oldu. Sözsüz ki, burada ictimai-siyasi mühiti də nəzərə almaq lazımdır. Belə ki, alman xalqı I Dünya müharibəsində nail olmadığı məğlubiyyətlə üzləşmişdi. Belə bir məqamda patoloji olaraq psixoloji əzilmələrin içərisində çabalayan Adolfun radikal mübarizlik ilə ortalığa çıxması və manikal depressiyaya qapılaraq düşmən axtarışına çıxması sanki alman cəmiyyətindəki narazı təbəqələrin hissiyyatını qıcıqlandırır. Soyuq gözləri isterik alovlu danışıqları ilə dinləyicilərini öz sehri ilə əhatə edirdi. O, alman xalqının da başına gələn uğursuzluqlarda yəhudiləri, kommunistləri, sosial-demokratları ittiham edirdi. Hitlerin siyasi fəaliyyətinin ilk illərindən qeyri-adi düşüncə tərz, fenomenal yaddaşı və ordudan gələn nizam-intizam tanınmış alman biznesmenlərinin və hərbiçilərinin marağına səbəb olmuşdu. Bu patoloji maqnitizmin təsirinə alman mənşəli Amerikanın iri sənayeçi Ernst Putsa Xanfstangel general Luydendorf, German Gering, tanınmış bəstəkar Rixard Ziqvrid Vaqner və onun arvadı Vinifred millətçi-sosialist fəhlə partiyasına daxil oldular.

«Şell oyl» neft şirkətinin sahibi, ser Qenri Deterinq Hitlerlə görüşdükdə elə təsir altına düşür ki, gələcəyin fəhrerini və onun partiyasını maliyyələşdirməyə başlayır.

Sözsüz ki, Hitler vaxtının çoxusunu mütaliə ilə keçirirdi. Alman tarixi onun şanlı səhifələrini acgözlüklə oxuyurdu. Nitşe, Spenqlerin əsərlərini oxuduqca fəhrer yeni ideologiyanın əsasını qoyaraq Hitler fəlsəfəsini alman cəmiyyətinə təqdim etdi. Özü ari irqinə mənsub olmasa da etno-siyasi ariçilik təliminin əsasını qoydu. Əlbəttə, sağlam ruhla insan ali irq təliminin müəllifi ola bilməzdi. Hitler həmin dönəmlərdə yuxusuzluqdan anormal seksualizmdən, narsisizmdən, cado mazoxizm tez-tez depressiyalara qapılmaqdan və miqren ağrılarından əziyyət çəkirdi. Hitlerin digər xüsusiyyətlərindən biri də reallıqdan kənara çıxmaları idi. Ona elə gəlirdi ki, o, ilahi bir missiyanı həyata keçirir, nəhəng iddialarla eyforiyaya qapılaraq ildırım sürəti ilə insan qəlblərində özünə yer tapdığına inanırdı. Sözsüz ki, maraqlı onda idi ki, almanların bir hissəsi onun ideyalarının təsiri altına düşdü.

Bunun səbəblərini məhz insan psixikasının xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır. Nəzərə alsaq ki, Hitler fəlsəfəsinin əsas daşıyıcıları alman gəncləri idi. İctimai-siyasi mühitin təsiri bu təbəqəyə daha çox olur. Hitlerin alman xalqını ruhlandırmaq yönündəki fəaliyyəti onların məğlum olmuş almanların övladları adını daşıyan alçaldıcı fikirlərindən qurturmal səyi ilə çox üzvi şəkildə səsləşirdi. Bu da şüuraltı olaraq konservasiya olunmuş çılpaq fikirlərin frustasiyasına səbəb olur. Bu frustasiya prosesini nəzarət altında saxlayan mərkəzi sinir sisteminin integrativ mexanizmləri normal fizioloji funksiyalarını həyata keçirə bilmir.

Lakin bu mühitdə mənəvi və psixoloji travmalar yeniyetmələrin davranış və təkəkkür nümunələrində özünü büruzə verir və xüsusən işğal olunmuş ərazilərin

sakinlərinin övladları kimi adını daşıyan yeniyetmələrin və cəmiyyətin məhsuldar təbəqəsinə inteqrasiyası çox ağırlı keçir. Nəzərə alsaq ki, hər bir insanın yeniyetməlik dövrü dialektik formada və mühitin təsiri ilə formalaşır, ona görə də bu baxımdan psixoloji travmaya məruz qalmışların baxışlarında cəmiyyət qanunlarına zidd çalarlarında üzə çıxmaq ehtimalı yaranır.

Hər bir kəsin xarakteri irsiyyətin bioloji qanunauyğunluqları ilə bərabər ictimai-sosial qanunauyğunluqların təsiri ilə də formalaşır.

Ana bətnində bir yumurtadan törəmiş əkilərin irsi xassələri eyni olur, lakin onlar, müxtəlif ictimai şəraitdə yaşayarlarsa və tərbiyə alarlarsa, onlarda müxtəlif xarakterlər əmələ gəlir. Burada bütün ictimai quruluşu səciyyələndirən geniş ictimai münasibətlərdə rol böyükdür. Maddi ehtiyac və ya maddi rifah, işsizlik və ya gələcəyə inam, sosial bərabərsizlik – bütün bunlar kompleks halda nəinki şəxsiyyətin sosial tipik xüsusiyyətlərin, eləcə də xarakterdə fərdi keyfiyyətlərin yaranmasına dərin təsir göstərir. Məhz bu baxımdan yeniyetməlik dövründə ictimai münasibətlərdə – simpatiya, yoldaşlıq, qarşılıqlı yardım, həmrəylik və ya əksinə müstəbidlik sərtlik, bədxahlıq, patoloji nifrət kimi antaqonist münasibətlər yaranır. Məlumdur ki, yeniyetməlik dövründə sinir prosesləri az mütəhərrik olur. Ona görə də yeniyetməlik dövründə yaranmış xüsusiyyətlər, sonrakı yaşlarda yaranmış xüsusiyyətlərə nisbətən daha çox davamlı olur və olduqca çətin dəyişir.

Tədqiqatlardan məlum olur ki, rəyi soruşulanların 73 faizi öz xarakterlərində 15-25 yaşlar arasında müəyyən dəyişikliklərin baş verdiyini qeyd edir.

Məhz bu dövrdə yeniyetmələrin arasında ekzogen mənfi psixoloji təsirlərdən 2 cür əks reaksiya formalaşır. Belə ki, I cür əks reaksiya zamanı onlar böyük ədalətsizliklə qarşılaşdıqda baş verir. Onlar qeyzli olur, adamlardan qaçır və mənəvi sarsıntılar keçirir, ruh düşkünlüyünə qapılırlar və bəzən aqressivləşirlər. Əlbəttə, bu hallar hər bir şəxsin psixi-ruhi vəziyyətindən də asılıdır.

Aydın məsələdir ki, insanın böhranlı şəraitdə davranışı onun bütün əvvəlki inkişafından və ya psixoloji travmaya məruz qalıb-qalmamasından və onu əhatə etmiş mühitdən çox asılıdır.

Ancaq bu da faktdır ki, məhz bu yeniyetmələrə psixoterapevtik yardım etdikdə onlarda II cür reaksiya formalaşır. Belə ki, onlar daha mülayim, daha həssas olur, fəaliyyətləri artır, maraqları genişlənir və cəmiyyətə məhsuldar təbəqəsinə daha ağırsız inteqrasiya edirlər.

Ona görə də bu qrup yeniyetmələrə vaxtında psixoterapevtik yardım göstərilmədikdə ən çox hallarda özlərinə inamsızlıq, psixoloji və mənəvi cəhətdən tapdanılmış fərd kimi və özlərini lazımsız vətəndaş kimi hiss edirlər. Məhz bu vəziyyətdə olan yeniyetmələr bir çox hallarda missioner qurumların radikal siyasi ideologiyaların təsiri altına düşərək, patoloji təbliğat nəticəsində təhrif olunmuş dünyagörüşünə malik olurlar.

Bu amil radikal dini və ultra millətçi təbliğatçılar üçün geniş şərait yaradır. Bu təbliğatın təsiri yeniyetmələrin böyük əksəriyyətində müəyyən patoloji iz qoyur. Onlar uşaqlıq dövründəki istəklərinin 95 %-i reallaşdırma bilmədiyini üçün uşaqlıq sadələşmə ilə sivil cəmiyyətin diqtə etdiyi qanunları qəbul etməyərək öz-özlərinə baryerlər yaradırlar. Beləliklə də yetkinləşmə dövründə səhv edə-də irəliyə doğru gedirlər. Bu həyat yolunda onlar istəklərini həyata keçirmək

üçün çalışırlar və bu çalışma nəticə vermədikdə böyük depressiyalara qapılaraq onların psixikasında müəyyən dəyişikliyə səbəb olur. Bu da nevroz, psixoz, isterika, paranoidal patologiyalara gətirib çıxardır. Onların acı taleyi də buradan başlayır. Onlarla razılaşmayan şəxsləri özlərinə düşmən hesab edirlər və belə şəxslər ətrafdakılara şübhəli münasibət bəsləyirlər. Nə vaxtsa onlara qarşı olmuş ədalətsizliyə qarşı reproduksiya – yadda saxlanmış hadisələrin yenidən canlanması baş verir. Əlçatmaz xarakter daşıyan fikirləri xatirələr, şübhələr, qorxular bunlarda yeni meyllər və hərəkətlər yaradır. Həddindən artıq məntiqsizlik və cəfəngiyyat xarakterli təfəkkür formalaşır:

Özlərinin düz olduqlarını və ya müəyyən «haqsızlığı» ətrafındakılara sübut etmək üçün hər bir hərəkətə, hətta Tiranlıq belə hazır olurlar. Ona görə də hər bir sivil cəmiyyət birinci növbədə öz övladlarının əqidəli, mədəni, tərbiyəli və sağlam olmağında maraqlı olmalıdır.

Əxlaqlı, tərbiyəli, mədəni və sağlam olmaq isə özünü reallığın prinsipləri əsasında aparmaq və öz fəaliyyətini reallıqdan irəli gələn qanun və normalara uyğun qurmaq deməkdir. Məhz buna görə də psixoloji cəhətdən müharibənin sonucları kimi məğlub tərəfin yeniyetmələri keçid dövründə tam psixoterapevtik kömək göstərərək onları cəmiyyəti faydalı fərdlər kimi hazırlanması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatlar göstərir ki, tək cəvəhəbizmi qəbul edən şəxsi öz normal psixikasına qaytarmaq üçün 13 ay, transsedental təsir altına düşənləri isə 11 ay müalicə etmək tələb olunur.

İosif Vissarionovic Stalin

İnsanlıq tarixində ən möhtəşəm diktatorlardan biri İ.V.Stalin 1878-ci ilin dekabrında Gürcüstanın Qori şəhərciyində çəkməçi Vissarion Çüqaşvillinin ailəsində anadan olmuşdur. Valideynləri onu 1888-ci ildə yerli ruhani məktəbinə qoyurlar. 1894-cü ildə bu məktəbi əla qiymətlələ bitirərək Tiflis proslov ruhani seminariyasına qəbul olunur. Artıq 1898-ci ildə isə qeyri-leqal gürcü marksistlərin «Mesamedasi» təşkilatına üzv olur. Həmin ildə Çüqaşvillini növbəti imtahana gəlmədiyi üçün seminariyadan azad edirlər. Bu dövrdən Koba (qeyri-leqal adı) inqilabi hərəkata atıldı. O, 1901-ci il 1 may Tiflis fəhlələrinin nümayişinin əsas təşkilatçılarından biri idi. Həmin il o, RSDRP-nin Tiflis komitəsinin üzvü seçilərək Batuma siyasi işə təhkim olundu. 1902-ci ildə Batumda kütləvi mitinqlər və fəhlələrin etiraz nümayişlərini təşkil etdi. Tezliklə Koba həbs olundu. Uzun müddət həbsxanada qaldıqdan sonra Şərqi Sibire sürgün olundu. İlk ailə həyatında bu illərdən başlayaraq öz dostunun bacısı Ekaterina Svanidze ilə evləndi (5 ildən sonra Ekaterina ağ ciyər iltihabından vəfat etdi).

1904-cü ildə Stalin sürgündə olduğu İrkutsk quberniyasının Yeni Uda kəndindən qaçaraq Bakıya gəldi. Bakıdan isə M.Ə.Rəsulzadənin köməkliyi ilə ZSDRP-nin Finlandiyada keçirilən ilk konfransına Qafqazdan seçilmiş nümayəndə kimi iştirak etməyə yollandı. O, burada Leninlə tanış oldu. 1906-cı ildə Rusiyaya qayıdaraq Koba xüsusi əməliyyatlar planı hazırlayaraq Zaqafqaziyada tanınmış bolşevik döyüşçü dəstələrinin başçısı oldu. Stalinin bu dövrü sirlərlə doludur. Çünki onun bu dövrü haqqında kimsə nəsə deyirdisə, həmin şəxs məhv olurdu. 1922-ci ildə Stalinin yaxın dostu Kamo müəmmalı səbəblərdən öldürüldü. Ancaq şahidlərin söylədiyinə görə 1907-ci il 13 iyulda Tiflisin mərkəzində xəzinə konvoyuna hücum təşkilatçısı 300 min rublu (o dövrün pulu ilə) ələ keçirən məhz Stalin olmuşdur. O, öz quldur dəstələri ilə Gürcüstanın hərbi Qubernatoru general Qryaznovun öldürülməsində günahlandırılırdı.

1908-ci ildə Koba yenidən həbs olunaraq Voloqda quberniyasının Solviçeqodsk şəhərinə sürgün olundu. 1909-cu ildə ordan qaçaraq Bakıya gəldi. 1910-cu ildə Bakıda tutularaq yenidən Voloqdaya göndərildi. Tezliklə 1912-ci ildə Lenin şəxsi təşəbbüsü ilə İraq konfransında qiyabi olaraq Mərkəzi Komitəyə üzv seçildi. Yenidən sürgündən qaçaraq o, xaricə üz tutdu və Praqada Leninlə görüşdü. Oradan Avstriyaya gedərək «Marksizm və milli sual» kitabını yazdı. 1913-cü ildə Koba Krakovda bir müddət qaldıqdan sonra Peterburqa qayıtdı. Rəfiqəsi Malinovskim tərəfindən satılaraq, yenidən həbs olundu. Bu dəfə onu ən ucqar şimal nöqtəsi Turuxan diyarının Kureyku kəndinə sürgün

edildi. Stalin burada 4 il həyatının ən ağır və məşəqqətli günlərini yaşadı. Onunla bir yerdə sürgündə olmuş inqilabçılar onun haqqında qorxunc və qeyri-insani keyfiyyətlərə malik bir şəxs kimi xatırlayırdılar. Sverdlovun sözlərinə görə Stalin «böyük inividualist və həyata öz baxışı olan» bir şəxsdir. Onunla bir yerdə sürgündə olmuş Maslennikov xatirələrində Stalini aşağıdakı kimi xarakterizə edir: Stalin başqalarından həmişə özünü kənarında saxlayırdı və həmişə özünü uca tutaraq, özünə qapanmış halda fikrə dalırdı.

Paroneyal psixopatlar – başqa sözlə şübhələnən şəxslərdir. Həmin qrup psixopatların şəxsi təəssüratında, hisslərində, duyğularında gözə çarpan örtülülük, adama yovuşmazlıq müşahidə olunur. Bunlar çox zaman inadkar, şübhəli, özlərini çox sevən olurlar. Öz bacarıqlarını, iş fəaliyyətini həddindən artıq qiymətləndirirlər. Həyati mübahisələrdə özgə şəxslərin rəyləri ilə hesablaşmır, özlərini daim haqlı hesab edirlər. Onlarla razılaşmayan şəxsləri özlərinə düşmən hesab edirlər və belə şəxslərə şübhəli münasibət bəsləyirlər. Sayıqlama ideyaları müşahidə olunur. Ancaq sayıqlamaya bənzər danışıqlar, ətrafdakılara şübhə ilə yanaşmaq, hər sözdən bir nəticə çıxarmaq onlara xasdır.

İ.V.Stalinlə L.Trotski arasında münasibətlərdən çox danışılır. Trotski Kommunist Partiyasının əsasını qoyan və bu ideologiyanın yaradıcılarından biri idi. Təsadüfi deyildir ki, Vladimir Ulyanov Fin kəndində gizlənəndə Trotski artıq Qış sarayını alıb Böyük Oktyabr inqilabını həyata keçirən ilk şəxs idi. Trotski və N.Krupskaya arasında olan intim münasibətlərdən tarixdə konsperativ məlumatlar da vardır. Stalinin N.Krupskayanı bu münasibətlərlə əlaqədar onu təhqir etməsi faktları hakimiyyət başına gətirmək olmaz, o, kobud və əzazil (rus dilində Lenin Stalinə «kamenniy zad» deyərdə) adamdır. Stalin isə Leninin ona qarşı olan bu fikrini Nadejda tərəfindən təsirlə əlaqələndirirdi. 1924-cü ildə Ulyanov vəfat etdikdən sonra Stalin öz siyasi vəziyyətini sabitləşdirmək üçün rəqiblərini məhv etmək oyunlarını qururdu. Bunların ən populyarı Trotski idi. Trotski tarixdə iz qoymuş siyasətçilərdəndir. 1983-cü ildə AFR-də Trotskinin 100 cildlik əsərləri külliyyatı çapdan çıxmışdır.

L.Trotski 1879-cu il 26 oktyabr (7 noyabr) Xerson quberniyasının Yankova kəndində kolonist-kəndli ailəsində anadan olmuşdur. Doqquz yaşında Odessa Realnı məktəbinə daxil olmuş, yeddinci sinfə qədər orada oxuyaraq, sonra Nikolayevdə yerləşmiş təhsil ocağına keçirilərək orta təhsilini başa vurmuşdur. Nikolayev şəhərində ilk inqilabi fəaliyyətini başlamış və 1898-ci il 28 yanvarda həbs olunmuşdur. İki il həbsxanada yatmış, sonra dörd il müddətinə Şərqi Sibirə sürgün edilmişdir. 1902-ci ildə Trotski saxta pasportla Lev Trotski ismini qəbul edərək İrkutskdan sürgün yerindən Samaraya qaçmışdır. Trotskinin əsl adı Leyba Davidoviç Bronşteyndir, yəni yəhudidir. Sonralar o, öz xatirələrində yazır: «Bu ad Odessada həbsdə olarkən təmiz blanklı pasport düşdü və mən bu fürsətdən istifadə etməyə bilməzdim». Samara şəhərində «İskra» təşkilatının tapşırıqlarını yerinə yetirərək, Xarkovda, Poltavada, Kiyevdə və nəhayət qeyri-leqal Avstriya sərhədlərini keçərək Venada öz fəaliyyətini davam etdirir. 1902-ci ilin sonunda Trotski Venadan Londona gəlir. O vaxtlar isə Leninin başçılıq etdiyi «İskra» qəzetinin redaksiya heyəti Londonda yerləşirdi. RSDFP-nin II qurultayında iştirak edir. 1905-ci ilə qədər «İskra» qəzeti ilə əməkdaşlıq edir.

1905-ci ildə Xrustalyov-Nosaryanın həbsindən sonra Peterburq fəhlə deputatlar şurasının sədri seçilir. 1905-ci ilin dekabrında o, həbs olunur. 1906-cı ildə bütün hüquqları əlindən alınaraq Sibirə sürgün olunur. Sürgün olunan yerə çatmamış Trotski şəhərdən Berezova kəndinə qaçır. 1907-ci ildə RSDFP-nin London qurultayında iştirak edir, 1917-ci ilin iyununda həbs olunaraq iki aya qədər həbsdə saxlanılır. Sentyabrın 23-də Trotski Petroqrada inqilabi şurasının rəhbəri seçilərək, oktyabr inqilabının həyata keçməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Belə ki, qış sarayının alınmasını, yeni dövlətin elan olunmasını Trotski bəyan edir və hərbi üsyanın başında durur. Oktyabr inqilabından sonra Trotski Xarici İşlər komissarı təyin olunur. Sonralar Yol Xalq komissarı və hərbi dəniz işləri üzrə Xalq komissarı təyin olunur. Leninlə Trotskinin arasında olan ən əhəmiyyətli mübahisələr Trotskinin hərbi işlərə rəhbərlik etdiyi vaxtlara təsadüf edir. Belə ki, Lenin Qərbi Ukraynanı almanlara verərək, «Antanta» birliyindən çıxaraq, Veymar hökuməti ilə sülh müqaviləsini bağlamaq niyyətində idi. Bu danışıqların aparılması isə Trotskiyə tapşırılmışdı. Trotski sərt mövqə tuturdu və alman nümayəndə heyətinə müharibəni davam etdirəcəyini bəyan edirdi. Lenin bu məlumatı alanda Trotskini vəzifədən azad edir. 1918-ci ildən 1925-ci il yanvar ayının 26-na qədər Trotski inqilabi hərbi şura və müdafiə komissarlığına başçılıq edir. Burada Lenin Oktyabr inqilabına qədər almanlarla separat danışıqları olduğunu, Leninin hakimiyyətə gəlməsində almanlar tərəfindən maliyyələşdirməni sübut edən tarixi sənədlər göstərilir.

1923-cü ildə artıq aydın oldu ki, Lenin ölümçül xəstədir. Partiya liderləri arasında hakimiyyət uğrunda kəskin mübarizə başladı. Əsas bu mübarizə hələ Vətəndaş müharibəsində aralarında ziddiyyət olmuş Stalinlə Trotski arasında baş verdi. Stalin partiyanın baş katibi olaraq bütün partiya aparatına nəzarət edirdi. Artıq Stalin partiyadaxili diktaturanı formalaşdırırdı. 1924-cü il XIII partiya konfransı partiyada burjua meyilləri və diskussiyaları nəticəsi adı altında rezolyusiya qəbul edərək Trotskini və onun tərəfdarlarını ittiham etdi. Trotski bu məğlubiyyətlə razılaşa bilmirdi. Trotskinin 1924-cü ildə «Oktyabrın dərsləri», «Lenin haqqında» kitabları çapdan çıxaraq Stalin və onun həmfikirləri Kameneva və Zinoveva qarşı yönəldildi. Sonradan Kamenev «Trotskizm və ya Leninizm» əsərində Trotskini ifşa edirdi. Qəddar və kompromissiz mübarizə gedirdi. Tərəflər bir-birilərini diskreditasiya etmək üçün hər vasitələrə əl atırdılar. İnqilabdan qabaq Leninlə Trotski arasında baş verən fikir ayrılığı və hətta gənc Trotskinin yazdığı məktubda Lenin haqqında söylədiyi təhqirli sözlər belə Stalin tərəfdarları tərəfindən dövrü mətbuatda dərc edilirdi. Bu da sonda Trotskinin partiyada kommunistlər arasında gözdən düşməyinə səbəb oldu. Onun siyasi karyerasında geri dönmə prosesi baş verdi. 1927-ci ildə isə Kamenev və Zinovyev Trotski ilə eyni fikrə gələrək partiyadaxili demokratiyanın artırılması məsələsini gündəmə gətirdilər. Bu hal isə son nəticədə Trotskinin Kommunist Partiyasından çıxarılmasına gətirib çıxartdı. 1928-ci ildə onu Moskvadan Alma-Ataya sürgün etdilər. 1929-cu ildə isə onun xaricə sürgün olunmağı qərarına gəlinilir, 1929-cu ilin fevralında Türkiyə ilə razılığa görə, o, Odessa şəhərindən İliç paraxodunda Mərmərə dənizində Prinkipo adasına gətirilir. Burada «Mənim həyatım», «Permanent inqilab», «Rus inqilabının tarixi» kitablarını yazır. 1933-cü ildə ona Fransaya getməyə icazə

verildi. 1935-ci ildə Norveçə köçdükdə Stalinin təzyiqi ilə Norveç hökuməti Trotskini öz ərazilərindən çıxartdı. Sonra da bütün Avropa ölkələri ona siyasi sığınacaq verməkdən imtina etdilər. Trotski Meksikaya köçərək Mexiko ətrafında Koyakana şəhərində yerləşdi. O, burada «İnqilaba sadıqlar» əsərini bitirərək, «Stalindən» kitabını yazmağa başladı. O, bu əsərində Stalini ifşaedici faktorlarla ittiham edirdi. Lakin əsəri başa çatdırılmamış Stalin tərəfindən onun öldürülməsi haqqında qərar verilir. 1940-cı ildə Trotskinin yaşadığı villaya rəssam David Sikeyrosomun başçılığı ilə silahlı dəstə basqın edərək gülləbaran etsələr də, möcüzə nəticəsində o sağ qalır. 4 ay sonra – 20 avqustda sui-qəsd yenidən təkrarlandı. Cani (NKVD-nin agenti ispan Ramon Merkader) Trotskiyə onun tərəfdarı kimi öz məqaləsini ona redaktə olunmaq üçün təqdim edir. Trotski əlyazmanı oxuyan zaman Merkader onun arxasına keçərək buzqıran ilə onun başına zərbə endirir. Ertəsi gün Trotski bu zədədən ölür. 1940-cı il avqust günü isə «Pravda» qəzeti «İtlərə it ölümü» başlığı ilə Trotskinin ölümünü xəbər verir və guya sərxoş bir əyyaş tərəfindən öldürüldüyü qeyd edilir. Ramon Merkaderə isə gizli olaraq Lenin Ordeni təqdim edilir.

İndi isə Freydin qeyri-şüurilik – nəzəriyyəsi baxımından bu şəxslərə yenidən nəzər salaq. Freyd bəşəri fəaliyyətlə əlaqədar hər şeyin onda doqquzunu qeyri-şüuriliklə bağlayırdı. O inanırdı ki, davranışların motivasiyası, şəxsiyyət həyat və yaradıcılığı üçün şərt olan stimullar, həyat tərzi və s. əsasən qeyri-şüuriliklə əlaqədardır. Qeyri-şüuriliyi insanda olan təbiətdir deyir, şüuri isə qazanılmış – o təbiətləşmiş insandır deyir. Psixi proseslər özləri özlüyündə qeyri-şüuridirlər, şüuri ancaq bəzi aktlar və psixi həyatın cəhətləridir. Şüur, Freydə görə «ruhi aparatın xarici qatını təşkil edir» o xarici aləmə daha çox yaxındır; o, qeyri-şüuridən əmələ gəldiyinə görə, həmişə ona qayıtmaq meylini özündə saxlayır; onun son məqsədi qeyri-şüuri ilə qovuşmaqdır. Şüur beynin məhz xarici qatında lokallaşsa da, onun dərinliklərində yerləşən qeyri-şüuri ilə əlaqədar olar. Hətta onlar bəzi prinsipləri bölüşdürürlər. Məsələn, zövq, həzz, ləzzət şüuri fəaliyyətin də prinsipi kimi çıxış edir. Zövq almaq – zövq aldığı obyekt haqqında əvvəlcədən məlumatın varsa, deməli, zövq, həzz, ləzzət ala bilərsiniz. Dadlı yemək, gözəl film, komfort yaşayış və s. Lakin qeyri-şüurilikdən fərqli olaraq şüur iztirab prinsipi ilə işləyir. Bəzən ona həzz verən şeylərdən məhrum ola bilər. Qeyri-şüuriliyə isə, məsələn, oyanma, hafizə, yaddaş, yadasalma və s. aid edərək, onların şüurilik ilə heç bir əlaqəsi yoxdur, - deyirdi. Şüur «bilavasitə və möhkəm» qavrayışa əsaslanır. Lakin təcrübə göstərir ki, həmin qavrayışlar adətən uzun müddət şüuri olmur. Məsələn, təsəvvür bir müddət şüuri olsa da, tezliklə qeyri-şüuriyə çevrilir. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, psixi həyat dinamik təbiətə malikdir. Onda şüuri qeyri-şüuri, qeyri-şüuri şüuri kimi çıxış edə bilər. Başqa sözlə, heç bir psixi hadisəni xalis şüuri və ya xalis qeyri-şüuri kimi qiymətləndirmək olmaz. Şüurla qeyri-şüuri arasında təhtəşüur (şüaraltı, şüurqabağı) dayanır. Latent olan, lakin asanlıqla şüuriyə çevrilən qeyri-şüuri – təhtəşüurdur.

Psixozanaliz bu kimi oyanmaların, simptomların oxunması-yazılması texnikasıdır ki, qeyri-şüuriliyin varlığını da bu cür ayırd etmək olar. Təsəvvürün, biliyin anlaşılmayan hissəsi qeyri-şüurilik adlanır. Təsəvvürün sferasından kənarında olan xatirə, yaddaş, hafizə, yadasalma, hərəkətlər, vərdişlər

müxtəlif cür jestlər və mimikalar, fikir və sairə ilə əlaqədardır. Orqanizmin müxtəlif hissələrinin, dodaqların, gözlərin, bədənin və s. hərəkətlərin, elmi vərdişlə və s. qeyri-şüuriliyin təzahür formalarıdır. Qeyri-şüuri davranışların reqlyatorudur; hər cür hərəkət, davranış, cəhd öz enerjisini ondan alır, ehtiraslar, şəhvətlər, arzular, niyyətlər və s. onunla əlaqədardır. Ehtiraslarımızın oyunları qeyri-şüuri də baş verir. Hadisələr parodaksalizdən gizli, sirli idi və ya onlara məhəl qoyulmurdu. Qeyri-şüuri özünəməxsus simvollar, işarələr, eyhamlar, hərəkətlər və s. vasitəsi ilə özünü reallaşdırır. Onu anlamaq üçün hafizədən silinmiş sözlərin, ifadələrin unudulmuş məqamlarını üzə çıxarmaqla məşğul olmaq lazımdır. Dil qeyri-şüurilik varlığının məkan oblastlarında, onun mövcudluq üsullarından biridir. Lakin bu yazarların hər biri öz düşüncüləri tərzdə inandırmağa çalışmışlar. M.Ə.Rəsulzadə öz xatirələrində qeyd edir: İosif Vissarionoviç Bakıda inqilabi hərəkət zamanı onun Bakı kəndlərində neftçilərin üsyan qaldırmasına rəhbərlik edirdi. Neft sahiblərinin göstərişi ilə Stalini neft quyusuna atırdılar. Mənim köməyim nəticəsində bu baş vermədi. Sonra da Stalinin Bayıl türməsindən qaçmağında Hümmət təşkilatının böyük köməyi oldu. Sonralar Azərbaycanda demokratik hökumət 1920-ci ildə çökdükdə parlamentin sədri M.Ə.Rəsulzadəni Lahıc dağlarında rus bolşevik əsgərləri həbs edirlər. Bu zaman Stalin qatardakı Bunkerində bu xəbəri alır və M.Ə.Rəsulzadənin dərhal buraxılmağını tələb edir. Həqiqətən M.Ə.Rəsulzadə öz xatirələrində qeyd edir ki, məni Stalinin bunkerinə gətirdilər. O, məni əziz bir dost kimi bağrına basdı və mənim Moskvada məsul bir işlə məşğul olmağımı təkid etdi. Və bu belə də oldu. Sonralar Rəsulzadə Fin körfəzindən Finlandiyaya, oradan da Polşaya gizli surətdə emiqrasiya edir. O, qeyd edirdi ki, Stalinin mənə qarşı bu xilaskarlığı onu Bakıda neft quyularına atılmağının qarşısını almağıma görə bir kişilik əvəzi idi. Ancaq mən əminəm ki, mən orada qalsaydım o məni də məhv edəcəkdə. Stalin, Molotov və Kalinin bərabər partiya həmkarlarının arvadlarını da xalq düşməni kimi məhv etmişdi. İnqilabdan sonra bolşevik Rusiyasında Leninin siyasi səhnədə izolə etmək, Qorki şəhərində ev dustağı etmək, N.Krupskayaya qarşı kobudluğun və Trotski ilə onların intim münasibətlərinə Qafqaz erkəyi kimi zəhmli münasibəti. N.Nərimanovun aradan götürülməsi, Böyük Oktyabr inqilabının təşkilatçılarının əksəriyyətinin sonradan siyasi səhnədən fiziki təmizlənməsi və ümumilikdə öz şəxsiyyətinə qarşı hər hansı opponentin olmasına dözümsüz yanaşması və bunu qəbul etməməsi tarixi faktdır. Bütün bunlar tiran, mənəm, traybolist bir şəxs kimi Stalini formalaşdırır. Deməli burada standart şüurilik baxımından bu nəzəriyyənin II xarakteristikası, yəni özünəqiymət, mənlilik məsələsində Stalinin mənəmliyi bu çərçivəyə sığmır. Bu şəxs nəinki opponentlərini məhv edir, hətta öz yaxın silahlaşlarını da müti vəziyyətə salmayınca onlara inanmır, onların övladlarını, analarını belə məhv edir. Nədir bu hamıdan ehtiyat etməklə, hamıya şübhə ilə yanaşmaqla, milyonlarla insanları məhv etməklə yeni sosializm quruculuğunu ortaya atmaqla öz mənəmliyini sübut etməkmə, ideal dövlət yaradacağı ilə utopik nəzəriyyələri həyata keçirməkmə, bütün bu faktlar sağlam bir insanın məntiqinə şüuruna sığmır. Qeyri-şüuriliyin iki növü var: latent və sıxışdırılmış. Latent qeyri-şüuri gizli olsa da, gec-tez şüura çevrilə bilər. Təhtəşüur hadisələrini Freyd latent qeyri-şüuri hesab edirdi. Təhtəşüur-şüurun

senzurası sıxışdırma – bu və ya digər psixi məzmunun qeyri-şüuriyə keçirilməsidir. Sıxışdırma-müdafiə mexanizmidir, onun hesabına insan üçün qorxu törədən, onu təşvişə salan, məzəmmət və qəzadan qurtaran bir sıra arzu və niyyətlər, cəhdlər və əməllər arxa plana, qeyri-şüurilik sferasından sıxışdırılır. Səhv hərəkətlər deyərkən o doğrudan da qeyri-şüuri edilən hərəkətləri – səhv mülahizələri, danışıqda, nitqdə, yazıda buraxılan səhvləri, yanılmaları, dil xətalarını, unutmaları və s. özündə birləşdirir. Freyd bildirirdi ki, hər bir səhv hərəkət müəyyən gizli niyyət daşıyır, psixi mənaya malikdir. Məsələlərə ümumpatoloji baxımdan yanaşdıqda, demək olar ki, psixopatda puhi həyatın üz qatı – şüur sferası böhran keçirir. Onda qeyri-şüuri təhtəlşüur vasitəsi ilə daha çox üzə çıxır, nəticədə şüur öz funksiyasını məhdudlaşdırmalı olur: bu halda xəstənin fəaliyyəti şüurun deyil – qeyri-şüurinin təsirinə daha çox məruz qalır. Lakin elə bu halda da xəstə şüurunu tamamilə itirmir, ona görə də psixoz vəziyyətinə şüurun itirilməsi kimi təsir etmək olmaz. Bununla belə, psixotipin həyat təzi, təfəkkür və nitq, hərəkət-rəftar modeli, dünyaya, özünə və başqalarına münasibəti kompleks halda onda olan qeyri-şüuriliyin reallığıdır. Bunlar ancaq şüur məntiqi baxımından patologiyadır. Məsələn, qeyri-şüurinin məntiqindən yanaşdıqda onlar normal proseslərin proobrazlarından başqa bir şey deyildir. Buradan Freydin fikirlərinə müəyyən istiqamət vermək cəsarətini öz üzərimə götürürəm. Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, insan psixikasının qeyri-şüurilik sferası hələ çox araşdırılmalı və unikal bir varlıqdır. İki milyarda yaxın insanda sinir hüceyrəsi bunların çox az bir qismi fizioloji cəhətdən oyanıq, yəni fəaliyyətdədir. Deməli, qeyri-şüuriliyə fizioloji baxımdan baxsaq görürük ki, nə qədər insan öz zehni potensialından istifadə etmir. İnsan uşaqlıq dövründən çox şeyin arzusunda olur, bu arzuların 99 %-i reallaşmır. İnsan reallaşdırma bilmədiyi uşaqlıq sadələşmələri ilə çox şeylərə malik olur, ancaq etika baxımından, cəmiyyətdə kök atmış mənəvi kodekslər baxımından müsbət qiymətləndirilmir. İnsan bir növ yetkinləşdikcə, cəmiyyətdə mövqe tutduqca, cəmiyyətin diqtə elədiyi qanunları qəbul edir, öz-özünə baryerlər yaradır. Yəni surrealizm fəlsəfəsindən təlim-tərbiyəyə, tədris, təhsil vasitəsilə realizmə doğru yetkinləşir. Bu yetkinləşmə dövründə isə səhv edə-edə irəliyə doğru gedir. Bu həyat yolunda insan çılpaq istəklərinə qarşı mübarizə aparır, çalışır və nəticədə bir qisim insanlar bu çılpaq istəklərin törətdiyi təzyiqlərə tab gətirə bilmirlər. Bu bir qisim insanlarda psixi-ruhi cəhətdən isə nevroz, psixoz, isteriyalara, paranoidal patologiyalara əsas ola bilər. Cəmiyyət tərəfindən qəbul olunmayan cəhətləri insan şəxsiyyətinin formalaşmasında qüsurlar ola bildiyindən şüurilik məntiqi ilə bu qüsurlardan tamamilə uzaqlaşmaq və yaddan çıxarmaq istəyir. Deməli, bu cəhətləri qeyri-şüurilik sferasına sıxışdırmaq istəyir. Ancaq təhtəlşüur vəziyyətində bu latent qüsurlar yenidən insanın davranışında, düşünməsində öz yerini ala bilər. **Fiziologiya elmində sinapslar nəzəriyyəsi var. Belə ki, sinir ucluqları olan sinanslarda asetik-xolin maddəsi olur. Bəzən bu sinanslar partlayır və xüsusiyyət isə insanın psixikasına, xarici mühətdən gələn siqnallara reaksiya olaraq baş verə bilər. Məsələn, müəssisədə iclas zamanı Kamal müəllimə qarşı İnkilab müəllim daha çox tənqidi münasibət göstərdi. İclasdan bir müddət sonra başqa bir tədbirdə İnkilab müəllim yenə Kamal müəllimə qarşı çıxış edir. Bir neçə il keçir.**

Yeni bir iclas zamanı İnkilab müəllim Kamal müəllimi tənqid edir. İllər ötür, İnkilab müəllim Kamal müəllimlə küçədə rastlaşır və o, Kamal müəllimə salam verir. Bu zaman Kamal müəllim daha dözə bilməyib deyir: «Utanmırsan, 1968-ci ildə mənə tənqid etdin, 1972-ci ildə yenə mənə tənqid etdin, 1976-cı ildə yenə mənə tənqid etdin, indi isə mənə salam verirsen» – deyərək onu söyür. Bax, bu zaman atalar misalına uyğun olaraq, səbr kasası dolur, yəni fizioloji baxımdan sinanslar partlayır. Psixoloji cəhətdən isə qeyri-şüuriliyə sıxışdırılmış söyüşlər bir çox illərdən sonra latent formada olduğundan insan şüurunun baryer funksiyası zəifləyir və qabarıq surətdə bu söyüşlər senzuradan çıxır. Yəni təhtəşüur baş verir.

Biologiyada belə bir termin var: Ontogenez filogenezi təkrar edir. Yəni insan rüşeym halında inkişaf edir, insanın sinfi, mənşə inkişafını təkrar edir. Belə ki, rüşeym inkişaf etaplarında ziqot, blastula, qastrulasiya, yəni rüşeymin «meyoz» inkişaf etaplarında insan rüşeymi ana bətnində onları özünə tabe etdirməyə, yeri gələrsə, iztirab verməyə çalışır. Təbiyyətin məqsədi isə həmin instinktə qalib gəlmək, ehtirasları söndürməyi bacarmaq, zəkanın instinkt üzərinə qalibiyyətidir. Hələ Platon yazırdı: təbiyyətilik insanların malik olduğu ən gözəl şeydir. Lakin bu heç vaxt belə olmur. Ona görə ki, cəmiyyət, birinci növbədə valideynlər öz övladlarını təbiyyətili və əqidəli, mədəni görmək istəyirlər. Sosial həyat da bunu tələb edir. Əxlaqlı, təbiyyətili və mədəni olmaq isə özünü reallığın prinsipləri əsasında aparmaz – öz fəaliyyətini reallıqdan irəli gələn qanun və normalara uyğun qurmaq deməkdir. Lakin reallıq prinsipinə uyğun yaşamaq insanın daha vacib bir mənbədən – həzz və zövqdən, sövq-səfadən məhrum edir. İnsanın faciəsi – onun acı taleyi də burada cəmləşir. Reallıq prinsipindən istifadə edərkən təhlükəsizlik və hörmət təmin olunur. Lakin həyatın mövcudluq prinsipi pozulur, reallıq prinsipindən imtina edərkən isə, sərbəstlik və azadlıq təmin olunur. Lakin insan qorxu və şərəfsizlik qarşısında qalır. İnsan bunların heç birindən yan keçə bilmir. Ona görə də nevrozların əmələ gəlməsi üçün şərait yaranır. Bax, qeyri-standart və ya Freyd psixoanalizinə istinad edib bu siyasi liderlərə (M.C.Bağirov, İ.V.Stalin, A.Hitler) yanaşsaq, yalnız və yalnız yuxarıda göstərilən fikirlərə əsaslanıb nevrozlar və başqa psixi-ruhi patologiyalarının açılışını vermək lazımdır. Nevrozlar tibb nöqtəyi-nəzərdən ekzogen-psixogen təsirlər nəticəsində mərkəzi inteqrativ mexanizmlərin pozulması, adekvat məqsədyönlü özünü aparmağın təşkilatının davranış tələbatlarının pozulması zamanı əmələ gəlir. İnteqrativ mexanizmlərin təsiri ilə insanlar özünü idarə etmək xüsusiyyətlərinin təcrübələr nəticəsində əldə olunmuş davranış tələbatlara uyğun formalaşdırmaq prinsipini həyata keçirir. İnteqrativ mexanizmlər psixogen və eksogen təsirlərə qarşı funksiyalarında pozğunluq əmələ gəlməsə, deməli məruz qaldığı psixi stressləri neytrallaşdırır və adekvat davranış xüsusiyyətlərini özündə saxlayır. Təqdim olunmuş situasiyaların təsiri ilə yüksəlmiş davranış tələbatları mənfi emosiyaların müsbət emosiyaları üstələməsi nəticəsində ruh düşkünlüyü, sonra isə inteqrativ mexanizmlərin pozulması nə psixi mütəhərriklərin zəifləməsi ilə laqədar olaraq, qeyri-adekvat nevrozlu davranış qaydaları əmələ gələ bilər. Əksər halda situasiyaların qüvvəsi inteqrativ mexanizmləri kompensasiya etmək qüvvəsindən yüksək olur. Bu hallar heç də stress faktının absalyut təsiri ilə deyil, şəxsin

individual olaraq situasiyaların təsiri nəticəsində sensibillizasiyaya uğramasıdır. Deməli, nevrozların əmələ gəlməsində heç də yaranmış situasiyaların (qorxu, bəd xəbər, həyəcan, ölüm hökmü və s.) təsiri ilə deyil, şəxsin psixi-fiziki xüsusiyyətlərinin hadisələri kompensasiya etmək qabiliyyətinin zəif olması ilə, yəni motivasiyalı davranış qaydalarını həyata keçirə bilməməsi ilə yaranır.

Motivasiya davranış qaydalarını həyata keçirə bilməmək xüsusiyyətlərinə – frustrasiya deyilir. Frustrasiya adətən o zaman olur ki, situasiya ilə əlaqədar lazımi davranış tələbatının ödənilməsi baş verməsin. Bununla belə əsas patogen mənə passiv maneçilik deyil (lazımi qabiliyyətin olmaması), aktiv, eyni vaxtda cürbəcür istiqamətdə davranış tələbatlarının varlıqları ilə əlaqədə yaranır. Frustrasiyanın bu variantı intrapsixi konflikti təqdim edir. Bu cür konfliktlərin üç tipi mövcud ola bilər: istənilən mövcudluğun ikisindən birinin seçilməsinin vacibliyi (konflikt appetensiya - appetensiya), istənilməyən mövcudluqdan ikisinin birinin seçilməsinin vacibliyi (konflikt aversiya-aversiya), istənilən məqsədə çatmaqla, istənilməyən həyətlərin qiymətinə bu məqsədlərə çatmaqla, bu istənilməyən həyəclərdən imtina etməklə bu məqsədlərə çatmamağı arasında ikisindən birinin seçilməsi (appetensiya-aversiya). Bu tiplərin açılışını versək, aşağıdakı kimi başa düşülməlidir:

I tip – istənilməyən həyəclərin hesabına istənilən məqsədə çatmaq (buna aversiya konflikti deyilir). Bu zaman psixoastensiya nevrozu yaranır.

II tip – istənilməyən həyəclərdən imtina edib istənilən məqsədə çatmamaq (buna anpetensiya konflikti deyilir). Bu zaman histeriya nevrozu yaranır.

III tip – istənilməyən həyəclərin hesabına istənilən məqsədə çatmaqla bu istənilməyən həyəclərdən imtina edib, istənilən məqsədə çatmamağı arasında ikisindən birinin seçilməsi (anpetensiya-aversiya) deyilir. Bu zaman nevrasteniyanın simptomları meydana çıxır.

Bir çox xarici alimlər nevrozların etiologiyasında, ideoloji, psixoloji, irsi (konstusional) nəzəriyyələrə əsaslanırlar. İ.P.Pavlov nevrozların əmələ gəlməsində üç faktorun daha əhəmiyyətli təsirini göstərir: 1. Ən güclü və mürəkkəb qıcıqların təsiri. 2. Tormozlanma prosesinin həddindən artıq gərginləşməsi. 3. İki əks proseslərinin toqquşması. Nevrozlar 3 əsas klinik formada ayırd edilir: 1. Nevrasteniya. 2. Psixoastepiya. 3. İsteriya.

1. Nevrasteniya – sinir sisteminin zəifliyi (asteniya – zəiflik deməkdir). **2. Psixasteniya** – psixasteniya sarışan halların nevrozu da deyilir. Sarışan hallar: sarışan xatırlamalar, sarışan şübhələr, sarışan fikirlər, sarışan qorxular, sarışan meyllər və s. şəkildə ifadə olunur. Belə ki, bu cür xəstələr həyatında baş vermiş hadisələr, eşitdiyi ideyalar başından çıxmır, bu məsələlər haqqında düşünməkdən əl çəkmir. **3. İsteriya** – nevrozun, külli miqdarda və müxtəlif simptomların təzahür edən formasıdır. Freyd nəzəriyyəsi isteriyanın təbii yolla həll edilməsini seksual konfliktlərə – anadangəlmə meyllər və onların həyata keçirilməsinin mümkün olmaması ilə izah edir. İsterik xasiyyət pozğunluqlarına qeyri-təbiilik, eqantirizm, eqoizm, naz-qəmzə, yalançılıq, xülyaya meyillik aiddir. Məşhur psixiatr Kreçmer isterik reaksiyalara, insan davranış filogenezinin ilk mərhələsinin qalıqları kimi baxırdı.

Suda-quruda yaşayanlar məməlilər sinfinin üzvü olan heyvan olaraq rüşeym formalarına uyğunluğu sübut olunmuş faktlardır. İnsanda mənşəyinin filogenetik

olmağının sübutları kimi bioloqlar, rudiment orqanları da göstərirlər. Məsələn, apendiks, tük və atavizmi də əsas gətirirlər. Altı döşlü uşağın olması, quyruqlu insan, tüklü-meymunabənzər insan və s. Ancaq beynin öz-özlüyündə xordalılar, yəni onurğalılar tipində beynin ölçüsünü, şöbələrini nəzərə almasaq dəyişilməz qalmışdır. Ancaq insan beynində heç bir rudiment, yəni məməlilər, suda-quruda yaşayanlar və s. mənsub heç bir orqan, toxuma yoxdur. Yalnız insan beyni bütün xordalılar tipinin beynin quruluşlarını özündə birləşdirərək ali sinir quruluşuna malikdir. Bundan belə fikir formalaşdırmaq olar ki, psixikanın qeyri-şüurilik sferası həmçinin özündə heyvani xislətləri də özündə birləşdirir. El arasında belə misal var: o adamın ilan kimi zəhərli dili var, meymun kimi təlxəkdir, tülkü kimi hiyləgərdir və s. Yəni Freydin dediyi kimi, atalar sözü ümumi mənasını itirsə də, artıq bizə sirli məsələlərdən xəbər verir, sözlər öz məqsədini burada açır. Deməli, o cümlədən insanlar içərisindən çıxan siyasi liderlərə, şəxsiyyətlərə bu fikirləri istinad etmək olar. Bu ondan irəli gəlir ki, bütün enerji qeyri-şüurilik sferasından gələn vəhşi başlanğıcın qaldırılmasına yönəldilir. Əgər psixikanın şüuri sferasının senzurası bu təzyiqlərə tab gətirmirsə, patoloji psixi-ruhi vəziyyətin alınmağına gətirib çıxarır (nevrozlar, psixozlar, paranoid və s.). Nəticədə insan «qəddarlaşır», yırtıcılara, zəiflərə bölündüyü kimi, insandakı narsizm – özünə vurğunluq, dünyaya hakim olmaq, yəni özünüküləşdirməyə çalışır. İnsan, Freyd demişkən, «üç tiran» arasında qalır: təbii meyillər, daxildən gələn arzular və zəkanın hökmünə tabe olan vicdan. Erotik-cinsi meyillər, halbuki insan hər yanda bu mövzuda söhbətdən zövq alır. Qadağan tədbirləri isə psixi gərginlik və daxili narahatlığı artırır, insanı xəstələndirir. Mədəniyyət və tərbiyə insan təbiətinə məxsus olan mühüm bir həqiqətin dərkindən doğur. İnsan quşək sərbəst, azad olmağa can atır, o azad doğulur və azad olmağa can atır. Bu isə o deməkdir ki, insan hökm etməyə, başqaları üzərində öz gücünü tətbiq etməyə vadar edən o, öz azadlığını qorumaq xüsusiyyətlərindən irəli gəlir.

İ.V.Pavlov itsteriyanın inkişafı üçün sinir sisteminin zəifliyini əsas şərt hesab edirdi. Bu zəiflik xüsusən ikinci siqnal sistemi ilə birinci siqnal sistemi arasında qarşılıqlı əlaqənin pozulmasına səbəb olur. Bu qabıqla qabıqaltı sahələrdə qabıq sahələrinin tormozlanması ilə izah olunur. Çox vaxt müsbət induksiya və qabıq hərərətindən çıxmaq nəticəsində qabıqaltı sahədə oyanma baş verir. Bu oyanma isterik emosional reaksiyaların patogenetik əsasını təşkil edir.

Sözügədən siyasi şəxsiyyətlərin xarakteristikasını verdikdə onlarda olan ziddiyyətləri üzə çıxarmaqla və ziddiyyətli çıxışların, əməllərin, davranışların səbəbini araşdırmağa başlamışdıq (söhbət burda M.C.Bağirov, İ.V.Stalin, A.Hitlərdən gedir). Bütün bunların psixi-ruhi vəziyyətlərində psixopatiyaların müəyyən yer tutduğunu qeyd edirik. Psixiatriya elmində psixopatiyalar haqqında klinisistlərin söylədikləri fikirləri biz oxuduqda bu patoloji xüsusiyyətlərin bu şəxslərin davranışında, təxəyyülündə, şəxsiyyətlərarası münasibətlərində və s. necə yer tutduğunu görürük və bu müqayisəni oxucunun öz ixtiyarına buraxıram.

Psixopatiyaların kliniki formaları mürəkkəb və olduqca mürəkkəbdir. Psixopatiyaların təsnifatına aid Krepelin (1915-ci il), Şneyderin (1923-cü il), Kan (1928-ci il), Kreçmer (1929-cu il), Qannuşkin (1930-cu il) fikirləri və sübut olunmuş tədqiqatları vardır.

Krepelin psixapatianı 7 qrupa bölmüşdür: 1. *Affektiv-oyanıqlı olanlar*. 2. *Affektiv-davamsız olanlar*. 3. *Yalançı və fantaziyaçılar*. 4. *Qəribə və əcaiblər*. 5. *Patoloji mübahisələr*. 6. *Meyyal kəskin meylə mübtəla olanlar*. 7. *Cəmiyyətə zidd gedənlər*.

Kurt və Şneyder psixapatianın aşağıdakı formalarını ayırır və təsvirini verir: 1. *Hipertimiklər*. 2. *Depressivlər*. 3. *Özünə inanmayanlar*. 4. *Fanatiklər*. 5. *Emosional davamsızlar*. 6. *Eksplazivlər*. 7. *Soyuqqanlılar*. 8. *İradəsizlər*. 9. *Astepiklər*.

Sovet psixatriyasında P.V.Qannuşkinin təsnifatı ən geniş yayılmışdır. Bu təsnifat psixapatianın on formasının təsvirini verir: 1. *Tsikloidlər*. 2. *Slodiv dəyişkənlər*. 3. *Aspetiklər*. 4. *Şizridlər*. 5. *Karanoklar*. 6. *Epletoidlər*. 7. *İsteriklər*. 8. *Affektiv davamsızlar*. 9. *Cəmiyyətə zidd gedənlər*. 10. *Konstusional xüsusiyyətlə fərqlənənlər*.

P.V.Qannuşkinin təsnifatı əsasında tərtib edilmiş bəzi (ən çox təsadüf edilən) kliniki formalarının təsvirini verir: 1. *Affektiv psixopatlar qrupu* – buraya əsas etibarlı ilə emosional affektiv sferasında patoloji xüsusiyyətləri ilə fərqlənən psixopatlar daxildir. Bu qrup psixopatlar bir neçə növə ayrılır:

a) *Hipertimiklər* – belə şəxslərdə əhval-ruhiyyə daima qalxmış olur. Həmişə şad görünüşləri, zirək, qayğısız, bir qədər yüngül davranışları ilə fərqlənirlər. Özlərindən razı qalır, müvəffəqiyyətlərinə daim inanırlar. Həyatın bütün hadisələrinə müsbət nöqtəyi-nəzərlə baxırlar. Ətarfdakılara işgüzar, fəal, fəaliyyətli adam təsiri bağışlayırlar. Hər işə qarışır, hər hadisə haqqında məlumat verir. Əslində dərin biliyə malik olurlar. Hər bir işin dərinliyinə getmirlər. Maraqları qeyri-sabit, davamsız olur. Ümumiyyətlə, şad əhvalın xas olmasına baxmayaraq, çox vaxt darıxma, tez özündən çıxma əlamətləri qeyd edilir. Ancaq belə hal çox tez keçib gedir. Kinlilik, incimək xüsusiyyətləri belə psixopatlara xas deyil;

b) *Hipertoniklər* – belə şəxslərin əhvalı daim pis olur. Bütün ətrafdan və hər şeydən çox özlərindən narazı olurlar. Həyatın sevincini hiss etmir, hər hadisədə məzmun, mənfi tərəf axtarırlar. Kifayət qədər müvəffəqiyyətlə işləyir, çox zaman yaxşı iş qabiliyyətinə malik olurlar. Ancaq öz işlərindən razı qalmırlar. Daim özlərində nöqsan tapırlar, həyatın «mənasızlığından», yaşayışın «əhəmiyyətsizliyindən» şikayət edirlər;

v) *Affektiv-partlayışlı və stenin psixopatlar:*

Stalinqrada uğrunda ağır döyüşlər gedir. Bir tərəfdən Hitler VI ordunun komandanı general Paulsu Stalinqrada fəth edilməyinə şirnikləşdirmək üçün onun hərbi rütbəsini artırır, ona və tabeçiliyində olan əsgərlərə ehtiram və rəğbətini bildirir. III Reyxin onlara böyük ümid bəslədiyini çatdırır. Burada Hitler nəinki generalların, hətta sıradan bir əsgərin rəğbətini qazanmaq üçün bütün maskalardan və isterik-hipnotik situasiyalardan istifadə edirdi. Böyük hərbi sərkərdə Jukovun başçılığı altında Stalinqradda aparılan hərbi döyüş nəticəsində general Pauls əsirlikdə olarkən Stalinə Hitler 1. (1. Yakob Cuqaşvili Stalinin II arvadı Ketodan olan oğludur. Sonradan Stalinin II arvadı Ketonun bacı və qardaşı Stalin repressiyasının qurbanları olur. Keto 1918-ci ildə dünyasını dəyişmişdir. Yakob ana baba və nənəsinin tərbiyəsi altında böyümüşdür) Almaniyasında əsirlikdə olan oğlu Yakob Cuqaşvilini Paulsa

dəyişmək təklif olunur. Kulminasiya bax, bundadır. Stalin öz əziz oğlunu Paulsa dəyişməyərək söyləyir: «Generalı sırası əsgərə dəyişməzlər». Hitler öz generalının əsir güşməsinə baxmayaraq, qədrini bilir, onun sərkərdəlik qabiliyyətinə böyük ehtiyac duyur. Stalin isə 37-ci il repressiyalarında yüzlərlə genralların sərkərdələrini məhv edilməyinə hökm kəşmişdi. Müharibə başladıqda Stalin belə bir fərman imzalayır. Əsir düşən vətən xaini adlandırılır. Bu fərman onun öz doğma oğlunun əsirlikdə özünə qəsd etməyinə səbəb olur. Mən burada tarixi hadisələrin xronologiyasını uzatmağı məqbul saymıram və yalnız onu qeyd etmək istəyirəm ki, general Pauls müharibədən sonra Sovet Hərbi Akademiyasında müəllimlik fəaliyyəti göstərmişdir və Almaniya Demokratik Respublikasına qayıtmışdır. Hitler öz sərkərdəsini qiymətləndirirdi. Stalin isə bu qiymətləndirmədə öz oğlunu belə qurban verdi.

1943-cü ilin may ayında İtaliyada siyasi vəziyyət olduqca ağırlaşmışdı. Mussolini İtaliyası Hitler Almaniyası ilə ittifaqda idi. Sovet cəbhəsində 200000-ə qədər italyan əsgərləri alman əsgərləri ilə bərabər vuruşurdular. 1943-cü ilin yazında İtaliya-alman ordusu Şimali Afrikada güclü məğlubiyyətə uğradıldı. Amerikan-ingilis qoşunları onları sıxışdırıb çıxararaq qalib gəldi. Amerika-ingilis donanması Aralıq dənizində İtaliyanın Siciliya adasına hərbi dəniz desantı çıxardı. Siciliya adasında İtaliyanın qoşunları məğlubiyyətə uğradı. İtaliyada ictimai-siyasi vəziyyət mürəkkəbləşmişdi, bu Mussolini faşist hakimiyyətinin sonu demək idi. İtaliyada faşist hakimiyyətindən əvvəl ölkəyə rəhbərlik etmiş kral general Ernest yenidən hakimiyyətə gətirildi. Mussolini istefa verdi. İstefadan bir gün sonra yeni hakimiyyət Mussolinini həbs etdi. Adolf Hitler nəyin bahasına olursa-olsun Mussolinini xilas etmək istəyirdi. O, bu işi xüsusi işlər üzrə müvəkkil polkovnik Skarçeniyə tapşırırdı. Hitleri bu işə daha çox vadar edən İtaliyada hakimiyyətə gəlmiş monarxların əvvəlcə Tancerdə, sonra isə Portuqaliyada İttifaq qoşun rəhbərləri ilə apardıqları sülh danışıqları idi. Bu danışıqlarda İtaliya tərəfdən Kasstalano həvalə edilmişdi. Separat danışıqlarda konsperativ müqavilə bağlandı. Müqavilənin şərtlərinə görə İtaliya tam kapitulyasiyanı qəbul edirdi. Lakin II cəbhənin açılışına qədər bu müqavilə sirli saxlanmalı idi. Ancaq müqavilənin səhəri günü Amerika hərbi qoşunlarının komandiri general Eyzenhauer İtaliyanın kapitulyasiyasını qəbul etdiyini radio ilə bəyan etdi. Mussolini əvvəlcə materikdə yerləşən həbsxanalarda, sonra Poznak adasında, daha sonra Korsikada gizli saxlanılırdı. Polkovnik Skorçeni Mussolinini Korsikada həbsdən azad etmək üçün «Dub» parol adlı əməliyyatını hazırladı. Lakin bu əməliyyatdan monarx İtaliyasının təhlükəsizlik orqanları xəbər tutdular. Mussolininin yeni yenidən dəyişdirilərək materikə gətirildi. Sıldırım dağlarda yerləşən Korsika qəsəbəsində turist mehmanxanasında gizlədildi. Bu qəsəbəyə gədiklərlə qalxmaq mümkün idi. O dövrdə vertolyot olmadığından oraya enmək mümkün deyildi. Alman kəşfiyyatı Mussolininin gizləndiyi yer haqqında məlumat əldə etdi. Polkovnik Skarçeni yeni plan hazırladı və bu işə Cənub Hərbi Hava Qüvvələrinin komandiri general Karl Ştuyeni cəlb etdi. İki əməliyyat qrupu hazırlandı. Birinci qrup Korsika dağının ətəyində olan hərbi dəstələri tərksilah etməli, ikinci qrup isə playnerlər vasitəsi ilə dağa enib Mussolinini xilas etməli idi. Birinci əməliyyat tezliklə müsbət nəticələndi. Dağ ətəyində olan italyan dəstələr tərksilah edildilər. Playnerlərlə

dağa endilər. Onlarla Duçonu qoruyan qüvvələrlə vuruşma baş verdi. Onlar Duçonu azat etdilər və nəticədə birbaşa Hitlerin Şərqi Prussiyada yerləşən rezidensiyasına gətirildilər. Almaniyanın İtaliyada yerləşən qoşunlarının köməyi ilə Şimali İtaliya Respublikası yaranır. Bu respublikaya Mussolini yenidən hakimiyyətə gətirilir. Lakin İttifaq qoşunları 1944-cü il iyun ayından İtaliyanın cənubundan şimala doğru hərəkət edərək bu respublikanın dağılmasına səbəb oldular. 1944-cü il dekabr ayında Mussolini və onun sevgilisi Klara Pitaççi İsveçrəyə qaçarkən partizanlar tərəfindən güllələnirlər və meyitlərini Romanın görkəmli yerlərindən asaraq nümayiş etdirirlər. Bu xəbəri Hitlerə çatdıranda o, sarsılır və bu sözləri söyləyir: «qəddarlığın sərhəddi olmur».

Bu liderlərin öz siyasi opponentlərinə qalib gəlmək qabiliyyəti, düşüncə səviyyəsi, emosional vəziyyətləri, təfəkkür və intellektlərinin inkişaf səviyyələri haqqında fərqlər aparsaq, aşağıdakı fikirlərə gələrik.

İntellekt ağıl deməkdir. İntellekt bilik və təcrübələrin cəmindən ibarət olub, yeni mühakimələr yaratmağa, nəticələr çıxarmağa, biliklər əldə etməyə imkan verən mürəkkəb anlayışdır. İntellekt, yaddaş, diqqət, eləcə də onunla sıx rəhbərlikdə olan, ancaq eyni məna ifadə etməyən təfəkkürdən də ayrılır. Bilik, təcrübə ehtiyatının intellekt üçün əhəmiyyəti böyükdür. Bilik və təcrübədə yaddaş böyük rol oynayır. Yaddaş mexanizmi 3 funksiyaya bölünür: 1. Pesepsiya – yaddaşda təsirlərin nəqslənməsi. 2. Retepsiya – nəqş olunmuş təsirlərin mühafizə olunması. 3. Reproduksiya – yaddaş saxlanmış hadisələrin yenidən canlanması. İntellekt ancaq bilik və təcrübə, oxumaq, işləmək nəticəsində əldə edilir. Şəxsin savadsızlığına intellektin zəifliyi kimi baxmaq, əlbəttə düzgün olmaz. Savadsız olan bir şəxsə mühakimə qabiliyyəti, intellekt lazımı və hətta yüksək səviyyədə inkişaf etmiş ola bilər. Baxmayaraq ki, tədqiq olunan şəxslərin heç biri ali təhsilə mənsub deyil idilər.

1941-ci il iyunun 22-də alman ordusu Sovet İttifaqı üzərinə hücum etdikdə Stalin buna inanmadı. Müharibəyə qədər Molotov-Ribbentrop bağışlamasına əsasən Baltikyanı dövlətlər, Qərbi Ukrayna, Qərbi Belorusiya və müəyyən ərazilər Polşadan, Bessarabiya Rumıniyadan alınmış, Sovetlərə verilmişdi və üstəlik Finlandiyanın Kareliya əyalətini sovet qoşunları ilhaq etmişdi. Müharibə olarsa, ilk hücum etmək hüququnu sovetlər özündə saxlamışdı.

Sovet İttifaqı güclü sürətdə müharibəyə hazırlaşdı. 1941-ci il 15 mayda Jukovun başçılığı ilə mərkəzi ştab Stalinə Almaniyaya xəbərdarlıqsız anı bir hücum planını təqdim etdi. Planın əsasında ilk zərbə nöqtəsi Cənub-Qərb cəbhəsində Krakov-Katoviça istiqamətində nəzərdə tutulmuşdu. Məqsəd isə Almaniyanı Cənubdakı mövqelərindən ayıraraq Rumıniyanın neft mənbələrindən kənarda qoymaq idi. 1941-ci il iyunun ortalarında əlavə 5 Sovet Ordusu qərb sərhədlərinə göndərildi. Hücum iyunun birinci on günü nəzərdə tutulmuşdu. Lakin 22 iyunda Hitler ordusu qabaqlayıcı hücum keçərək sərhəd boyu tam yerləşdirilməmiş sovet ordularını hissə-hissə mühasirəyə alaraq, onları sıradan çıxartdı. Sovet təyyarələri səmaya qalxmadan elə aerodromdaca məhv edilmişdi. Ordu bütün silahları (tankları, artilleriya qurğuları və s.) buraxaraq geri çəkilməyə məcbur olmuşdu. Müharibə dəhşətli məğlubiyyətlə başladı. Bu məğlubiyyət Stalin üçün ağır zərbə oldu. 3 gün – iyunun 28-dən 30-na qədər o, heç bir yerə çıxmadan bağ evində oturaraq, heç bir sənədlərə əl vurmada

telefon zənglərinə cavab vermirdi. Bu gedişətdən narahat olan Molotov Siyasi Büronu yığaraq Kunçova Stalinin bağ evinə gedirlər. Arıqlamış, yorğun, fikirli Stalin onları qarşılayaraq vəzifədən getmək istəməsi barədə öz fikrini Siyasi Büro üzvlərinin nəzərinə çatdırır. Emosional halda: Bəlkə məndən layiq namizədlər var, deyərək Siyasi Büro üzvlərindən soruşur. İlk etiraz edən Vorosilov oldu. Bu barədə söhbət gedə bilməz. Digər Siyasi Büro üzvləri də Vorosilovla razılaşıdılar. 1 iyulda Stalin Kremlə qayıdır. Bu hadisə Stalini ağır depressiya halı ilə müşayiət olunduğunu göstərir.

Depressiya halı – əhval-ruhiyyənin enməsi, düşkünlüyü deməkdir. Qəm, qüssə, hüzn dəryasına batmış və çox zaman bütün bədəninə, xüsusən ürək nahiyəsində xoşagəlməz sıxılmalardan şikayət edir. Belə hal, adətən, meyllərin zəifləməsi, təfəkkür və hərəkətlərin tormozlanması ilə müşayiət olunur. Bəzən depressiya həyəcanla yanaşı meydana çıxır və bu zaman hərəkəti tormozlanma, hərəkəti oyanma, narahatlıq əmələ gəlir. Kədər, qüssə ilə bərabər, xəstə şiddətli darıxma hiss edir. O, özünə yer tapmır, çırpınır, dayanmadan gəzir. Belə hal həyəcanlı depressiya adlanır. Bəzən kədər və qüssə kəskinləşərək dözülməz şəkil alır, hərəkəti oyanma şiddətlənir, xəstədə özünə və ya ətrafdakılara qarşı təcavüz əlamətləri əmələ gəlir. Belə hal qüssə partlayışı – «rephus melancholius» adlanır. Depressiv hal manikal depressiv psixozun depressiv fəzası üçün xasdır, buraya peranoidal psixi-ruhi vəziyyətdə olanlar da daxildir. Həyəcanlı depressiya isə pressenil psixozlar üçün xarakterikdir. Yuxarıda peranoidal psixi-ruhi vəziyyətin Stalin şəxsiyyətində yer tutduğu barədə danışmışdıq.

İnsanda emosiya xüsusən şəxsiyyətlərarası münasibətlərin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biridir və hər bir şəxsiyyətin bir tam kimi kollektivə emosional cəhətdən qovuşmasında, özünü onunla şüurlu və ya dərk olunmamış şəkildə eyniləşdirilməsində (identifikasiya) ifadə olunan psixoloji fenoməndən ibarətdir. Xalqın müvəffəqiyyət və müvəffəqiyyətsizlik zamanı ona şərik olmaq, emosional hərarət və xeyirxahlıq, hər bir milliyət üçün sevinc və iftixar, həmin cəmiyyətin əsl cəmiyyət adlanmağa layiq olmasına inam, onun məqsədlərinin əldə edilməsinə öz töhfəsini verməyə hazır olan kənar adamların buraya daxil olmasına açıqlıq münasibətləri xarakteridir. İnsanın mühit təsirlərinə və ya özünə qarşı münasibətdən doğmuş və fizioloji dəyişikliklərlə müşayiət edilən hala emosiya deyilir. Müxtəlif cisim və hadisələr insanın tələb və ehtiyacına uyğun gəlibsə, onda müsbət münasibət, razılıq emosiyası əmələ gəlir. Hadisələr tələb və ehtiyacı təmin etmirsə, onlar mənfi münasibət narazılıq emosiyası əmələ gətirir. Demək emosiyalar əsas etibarlı ilə mənfi narazılıq və müsbət (razılıq) xarakterli ola bilərlər. Buraya sevinc, kədər, məhəbbət, nifrət, həyəcan, süstlük, qorxu, coşğun mübarizə hissi, həzz və s. hisslər aiddir. Emosiyaların insanın həyatında böyük ictimai əhəmiyyəti vardır. Onlar insanın rəftarını və mühit ilə daimi əlaqəsini nizama salır.

Fizioloji nöqtəyi-nəzərcə emosiyalar mərkəzi sinir sisteminin və bütün orqanizmin reaksiyalarıdır. Bunlar mimiki (gülümsəmək, ağlamaq) və panatomimik hərəkətlərdən vegetativ sinir sistemi və endokrin aparatı fəaliyyətinin dəyişikliklərindən (ağarmaq, qızarmaq, titrəmək) ibarətdir. Emosiyaların başqa təsnifində onları alçaq və yüksək növlərə ayırırlar. Alçaq

emosiyalar əsasən, meyllər ətrafında toplanır. Buraya insanın orqanik tələblərinin (cinsi, aclıq, həyatı qorumaq tələbi) təmin olunması ilə əlaqədar meydana çıxan emosiyalar aiddir. Əmək fəaliyyəti, müvəffəqiyyət, qalibiyyət, məğlubiyyət ilə əlaqədar hisslər, müəyyən tapşırığın, borcun yerinə yetirilməsindən yaranan razılıq və ya narazılıq duyğuları yüksək emosiyalar təşkil edir.

İnsan fiziologiyasında yeni bir hipnoz növündən də istifadə olunur. Bu da səsin tembri, akustika və tonundan istifadə edib uzaq məsafədə olan hər hansı bir insanı hipnotik tora salmaqdır. Hipnoz etmək qabiliyyətlərindən biri natiqlik və dayanmadan uzun müddət danışmaq qabiliyyətidir. Adətən müəyyən tədbirlərdə uzun müddətli çıxışlar zamanı salondakılar mürgüləyirlər. Biz bu səhnə ilə dəfələrlə rastlaşmışıq və özümüz də dəfələrlə bu vəziyyətə düşmüşük. Ola bilsin ki, bu natiqin heç özü də bilmədən salondakıların bir hissəsini hipnotik vəziyyətə salmaq qabiliyyətidir. Hipnozun əsas xüsusiyyətlərindən biri qarşıdan olan insanı gündəlik düşündürən məsafələrdən uzaqlaşdırmaq, psixoloji rahatlıq yaratmaq, fikirlərin substraksiya olunmasının qarşısını almaq, qarşıdakı adama öz fikirlərini akustika yolu ilə təlqin etməkdir. A.Hitlərdə hipnoz etmək xüsusiyyəti çox yüksək olmuşdur. 1944-cü il iyul ayının 20-də Hitlerə Şərqi Prussiyadakı ştatda sui-qəsd təşkil olunmuşdu. Sui-qəsdin təşkilatçıları Quru Qoşunlar komandiri general Olqrix, Milli Təhlükəsizlik ordusu komandiri general Frank Ştayn, polkovnik qraf Şabinqer Berqer, ştatda yerləşən III Reyxi qoruyan mayor Reymerin qarovul polku, polkovnik qraf Şabinqer Hitlerin Şərqi Prussiyada Krosdostlanddakı rezidensiyasında müşavirədə iştirak edirdi. Onun əlindəki portfeldə partlayıcı qurğu var idi. Portfeli Hitlerin yaxınlığına qoyaraq, Berlinə zəng etmək adı ilə otaqdan uzaqlaşır, bir müddət sonra güclü bir partlayış baş verir. Lakin bu dəfə Hitler zədələnmir. Polkovnik qraf Şabinqer isə eşikdən güclü partlayışı müşahidə edərək Hitlerin ölümünə tam əmin idi. Hitlerin ölümü haqqında general Olqrixə məlumat verir. General Olqrix bütün səlahiyyətləri ələ keçirdiyini deyərək mayor Reymerə qarovul polkunun III Reyxin başçılarını həbs etməsi əmrini verir. Mayor Reymer öz qoşunları ilə Reyxstaq binasını mühasirəyə alaraq, III Reyxin başçılarını tərksilah prosesinə başlayır. Mayor Reymer Göbbelsin otağına girərək onu tərksilah edəcəyini bildirir. Göbbels özünü itirməyərək mayor Reymerin düzgün məlumatı olmadığını söyləyir və Hitlerin sağ olduğunu bildirir. Göbbels Hitlerlə telefon əlaqəsi saxlamağı təklif edir. Mayor Reymer razılıq verir. İsterik çıxışları ilə məşhur olan Hitlerin eyni zamanda aramla təlqinedici danışığı mayor Reymeri hitlerçilərin tərəfinə keçməyə məcbur edir. Reymerin bu hərəkəti sui-qəsdçilərin planlarının fəş olmasına və onun təşkilatçılarının güllələnməyinə səbəb olur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz səsin tembri, akustikası və tonundan asılı olan hipnoz növü Hitlərdə var idi. Hipnozun əsasında danışmaq manerası və ya danışmaq tərzidir. İnsanın səsinə görə bəzən biz həmin şəxsin ixtisasını belə təyin edə bilirik. Məsələn, müəllimi, professional hərbcini, ruhani şəxsləri və s. göstərmək olar. Dərin araşdırmalar nəticəsində bu qənaətə gəlinmişdir ki, danışmaq manerasına və səsə görə insanın bədən quruluşunun, hərəkətmə prinsipinin, daxili sakitliyin, yaşın və başqa xüsusiyyətlərin 60 %-dən 90 %-ə qədər təyin etmək olur və bunu

təyin edən şəxslər əgər intuisiyaya əsaslanaraq proqnoz verirsə, bu zaman onlar 38 % tədqiq olunan şəxsin xüsusiyyətlərini üzə çıxara bilirlər, yaxud yalnız şüuri analiz aparıb proqnoz verirlərsə, bu zaman şəxsin 22 % xüsusiyyətlərini üzə çıxara bilirlər. İnsanın səsi ilə onun xarakterinin təyin edilməsi heç də elm tərəfindən birmənalı qarşılanmır, lakin aşağıda gətirəcəyimiz misallar bu bağlılığı sübut etməyə imkan verəcəkdir. Danışq sürəti: insanın həyat tempinə və ya temperamentiə uyğun olaraq danışq sürəti formalaşır. Danışq sürətinin tempi müəyyən şəraitlərdə dəyişsə də öz standart tempini həmişə saxlayır. Danışq sürəti öz-özlüyündə bir neçə cür olur: 1. Yavaş. 2. Sakit. 3. Tələsməyən. 4. Ləng. 5. Narahat. 6. Tələsən. 7. Cəld. 8. Aramsız.

Sürətli danışq tempinə malik olan şəxslərin xüsusiyyətləri bunlardır:

1. Temperamentli (sanqvinik), diribaş, impulsiv, özünə inam və özünü gözə soxmağa çalışan və s. bu xüsusiyyətlərlə bərabər sürətli danışq tərzinə malik olan siyasi lider kimi M.C.Bağirovu göstərə bilərik.

2. Temperamentli (şizometrik) müəyyən situasiyalardan çıxmaq bacarığına malik, həyat ritminin pozğunluğu zamanı özünə inanmayan, tələsən, oyanıqlı, bir yerdə qərar tutmayan, idarə olunmayan danışq zamanı kullara və fətişizmə əsaslanan natiqlik istedadına malik olurlar. Bütün bu xüsusiyyətlər sürətli danışq tempini özündə birləşdirən III Reyxin banisi A.Hitlerdir.

3. Yavaş, sakit və ləng tempin inkişafı istiqamətini almış danışq sürəti aşağıdakılardır:

Sakit, fikirli, müəyyən mənada əsaslı və olduqca siyasi qısqanc və s. Bu xüsusiyyət Stalinin xüsusiyyətlərinə və danışq tərzinə uyğun gəlir.

Analitik və fizioloji xüsusiyyətlərinə görə səslər səs telləri və fonetikanı təşkil edən dil və dodaqların vasitəsi ilə əmələ gəlir. Şəxs danışarkən həmin fərdin vəziyyətdən asılı olaraq müxtəlif səs yüksəkliyində danışır, buna səsin tonları deyilir. Şəxsin yüksəkdən danışması, yəni səsin yüksək tonu həmin şəxsin həyəcanlı olmasına və qorxunun ifadəsinə bir işarədir. Natiq və ya siyasi liderin natiqlik istedadı o vaxt bürüzə verə bilər ki, bu tonlar arasında orta bir ton formalaşdırma bilsin. Natiqin inandırıcı və effektiv danışması üçün o, sakit, orta tondan alçaq ton istiqamətində çıxışını aparması da ancaq bir şərtlə olur ki, bu orta ton bəyərindən kənara çıxmasın. Əks təqdirdə həmin şəxsin tonlarının yüksəkdən alçağa və ya əksinə istiqamətdə olmasına melos, danışq musiqisi və həmçinin modulyasiya deyilir. Zəif modulyasiyanı orta tonlu səsin çıxarılması üzə çıxır. Bu an monoton, yuxu gətirən və olduqca sirlili və qeyri-adi xüsusiyyətlərlə özünü bürüzə verir. Bəzən buna hipnotik ton deyilir. Bu xüsusiyyət Hitlerdə var idi. Bunu yuxarıda qeyd etmişik. Tonun müəyyən səviyyədə saxlanması olduqca çətindir və az rast gəlinəndir. Bunu bacaran şəxsin öz enerjisini idarə etmək qabiliyyətinə, nizam-intizamına, işgüzar və sayıqlığına bir işarədir.

Amerika kinematografçıları tarixi araşdırmalara əsaslanıb Hitlerin ölüm səhnəsini kinokadrlarda canlandırılar. Hadisələr belə göstərilir: 1945-ci il may ayının 2-də Himler, Görinq, Yozef Göbbels və Adolf Hitler öz talelərinin həlli haqqında fikirləşirdilər. Hitlerin ağır günlərində sırayı alman qızı Yeva onunla həmrəy olduğunu göstərmək üçün, liderin gizləndiyi bunkerə gəlir. Göbbels

artıq müharibəni uduzduqları ilə razılaşırdı və III Reyxin liderinin taleyini sosial-demokrat partiyası idarə heyətinin gizli yığıncağında həll etmişdilər. Hitlerə bu xəbəri çatdıranda o, özünü itirir və Çexoslovakiyada mühasirədə olan ordunun vasitəsi ilə döyüşlərin gedişatını dəyişdirmək imkanlarından danışır və həmçinin sovet ordusunun əlinə düşməyindən də qorxur. Yəni bu utopiyalara qapılıraq yaşamaq istəyir. Ölüm səhnəsi olduqca maraqlı cərəyan edir. Belə ki, sinir sistemini ani olaraq iflic edən slonid zəhər kapsulası ilə Hitler əvvəlcə Yevanı zəhərləmək istəyir. Yeva isə ölümündən əvvəl namuslu bir qadın kimi ölmək istədiyini Hitlerə bildirir və o da məcbur olub ölümündən qabaq Yeva ilə nigah bağlayır. İkinci dəfə yenidən özünə qəsd zamanı Hitler özünü və Yevanı güllələməli idi və bu dəfə III Reyxin liderləri əbədi xudahafizləşdikdən sonra öz bunkerinə çəkilir. İlk atəş səsi Yevanın ölümünün işarəsi idi. İkinci atəş səsi ilə gəlmədi, yəni Hitler özünə qəsd edə bilmirdi, özü-özünə kəsdiyi hökmü icra edə bilmirdi. Göbbels öz emissarını Hitlerin bunkerinə yollayır, o da öz növbəsində Hitleri güllələyir. Cəsədlərin ələ düşməməsi üçün üzərinə benzin töküüb yandırırırlar. Hitlerdəki emosional ziddiyyətlik və ya ambivalentlik eyni vaxtda bir-birinə zidd olan iki hissənin yaranmasına deyilir. Razılıq və narazılıq hissənin, sevmək və niyrət etmək kimi halın eyni vaxtda əmələ gəlməsi buna misaldır. Bu yenə də Hitlerin amorf bir şəxsiyyət olduğuna işarədir. M.C.Bağirov müharibə illərində «beşmərtəbə» deyilən yerdən maşınla keçərkən bir nəfər qadının bir oğlan tərəfindən izləndiyini görür. O, maşını saxlatdırıb qadını saxlayır və oğlanı yanına çağırır. Qadından niyə izləndiyini soruşur. Həyat yoldaşının müharibədə olduğundan oğlanın istifadə etmək istədiyini Bağirova bildirir. Bu zaman Bağirov namus məsələsinin ortalığa çıxdığı belə anda o, öz emosiyalarını cilovlaya bilmirmiş. Buna emosional pozğunluğun affekt halı deyilir. Affekt halı: kəskin az müddətdə davam edən emosiya affekti adlanır. Patoloji affekt isə az səbəbli, cəld inkişaf tapan, qüvvətli vegetativ reaksiya ilə təzahür edən düşüncələrin pozulması və ampeziya ilə müşayiət edilən effektdir. Patoloji affektin məhkəmə psixiatriyası üçün böyük əhəmiyyəti vardır. İ.P.Pavlovun təhlilinə görə, manikal halın patofiziologiyasında beynin bütün hissələrində yuxarı nahiyələrdən tutmuş aşağı sahələrə qədər oyanma halı durur. Bu zaman qabıqaltı sahənin oyanması daha üstün olur. Assosiativ fəaliyyət həddindən artıq qüvvətlənir və beyin yarım kürələrinin işi xaoslu xarakter daşıyır.

N.Tusi adına APU-nin riyaziyyat kafedrasının dosenti, qocaman müəllim Həsən Sadıqov M.C.Bağirov haqqında öz xatirələrini aşağıdakı məzmununda söyləyirdi. Şahbuz rayon mərkəzində orta məktəbdə müəllim işləyirdim. Hər gün rayon mərkəzindən kəndə gəlmək üçün Azərbaycandan Ermənistanı gedən ağır yük maşınları ilə kəndə qədər gedirdim. Bir dəfə belə gedişim zamanı erməni sürücü ilə maraqlı mövzularda həmsöhbət oldum. Mən ona bildirdim ki, ali təhsilimi bitirəndən sonra M.C.Bağirova güllələnmə hökmünün kəsildiyini eşidib çox sarsıldım və aspiranturanı yarımçıq qoyub kəndə gəldim. Mən belə hesab edirdim ki, Bağirov kimi bir şəxs məhv edilərsə, bu cəmiyyətin quruluşu məntiqli baxımından mənə bir o qədər şübhə doğururdu. Erməni sürücü mənim bu danışığımdan ruhlanaraq Bağirovla bağlı öz xatirəsini söylədi: «Mən Bakıda yaşayırdım. Arvadım Rima ərzaq mağazasında satıcı işləyirdi. Rimanın işlədiyi

mağazada hüquq mühafizə orqanlarının keçirdiyi reydlər zamanı komissiya arvadımın malları artıq qiymətə satıldığını üzə çıxartmışdı. Oradaca onu həbs edirlər. Artıq cinayət işi açılmış və həbs qəti- imkan tədbirlərinə hökm verilmişdi. Mən uzun müddətli çətinlikdən sonra Bağirovun qəbuluna düşə bildim. Bağirovu görəndə kimi hadisəni ona danışdım. Və sözlərimin sonunda ona bu sözləri dedim: «Mənim arvadım mənim namusumdur. Sizdən xahiş edirəm ki, onun həbsdə çəkəcəyi müddətinin əvəzinə mənim həbsdə olmağıma icazə verəsiniz». Bağirov uzun müddət fikrə gedəndən sonra – gedə bilərsən – deyərək qapıya qədər ötürüb xudahafizləşdi. Mən artıq evə gəldikdə artıq Rimanı buraxmışdılar».

1943-cü ilin yazında Azərbaycanda müharibəyə hərbi çağırış keçirilirdi. Lakin bu çağırış əvvəlkilərdən fərqlənirdi. Belə ki, bu dövrdə müəyyən yaş həddi çərçivəsində qadınları da hərbi mükəlləfiyyətə salmış və döyüş bölgələrinə göndərilməsi nəzərdə tutulurdu. Respublika səviyyəsində bu mobilisasiyanı aparmaq üçün Ümumittifaq Müdafiə Şurasından Bakıya nümayəndələr gəlirdilər. Bu proses ümumittifaq səviyyəsində, o cümlədən Azərbaycanda da icra olunurdu. Respublikada böyük narazılıq yaranmışdı. Bağirovu bu proseslərdən uzaq saxlamağa çalışırdılar. O vaxtlar Bağirov Zaqafqaziya müdafiə şurasının üzvü və həmçinin general idi. Bu məsələlərin çıxış yolunu o, yalnız Stalinlə görüşdə görürdü. Çünki bu əmri birbaşa Stalin vermişdi. Hərbi vəziyyətdə komandirin verdiyi əmrdən çıxmaq sadəcə olaraq, Hərbi Tribunal demək idi. Bağirov başqa respublikaların rəhbərlərindən fərqli olaraq bu çağırışa cəsarətlə öz etirazını bildirdi. O, qadınların hərbi çağırışçı kimi döyüş bölgələrinə göndərilməsini yolverilməz hesab edərək Stalinə zəng edərək bu məsələyə öz etirazını bildirərək bu sözləri ifadə etmişdir: «Azərbaycan kişinin alnında namus qırışığı var. Biz qadınları hərbi çağırışçı edə bilmərik». Stalin Bağirov hikkəsinin qarşısında güzəştə getməyə məcbur olur. Bağirovun bu iradəliliyi və cəsarəti tariximizin silinməz səhifəsidir. Burada Bağirov iradəsi Stalinə qalib gəlir.

İradə də effektor funksiyala aiddir. İradə məqsədə doğru yönəlmiş düşüncəli psixi fəaliyyətdir. İradə mürəkkəb funksiyadır. Buraya müəyyən fəaliyyət üçün yaranan təşəbbüs, məqsədə doğru yönəlmiş ardıcıl fəaliyyət, fəaliyyətin sona qədər çatdırılması aiddir. İradə pozğunluğu onun zəiflənməsində və qüvvətlənməsində özünü göstərə bilər. İradənin zəifləməsi depressiv hallarda, şizofreniyada beynin üzvü xəstəliklərində, xroniki alkoqolizm xəstəliklərində, psixopatlarda müşahidə edilir. Depressiya zamanı iradənin zəifləməsi kəskin şəkildə ifadə oluna bilər. Şəxs hər hansı bir hərəkət etmək, fəaliyyət göstərməkdə çətinlik çəkir. Psixopatlarda iradənin zəifləməsi meyl pozğunluqlarında ifadə olunur. Bəzən iradəsi zəif olan psixopatlarda, isteriklərdə birtərəfli iradənin qüvvətlənməsi baş verir. İradənin zəiflənməsində fəaliyyətin artması, hərəkəti narahatlıq, oyanma halı, nitqin sürətlənməsi müşahidə olunur. Xəstənin oyanmış hərəkətləri fəaliyyətə doğru yönəlmiş olur. Buraya fəaliyyətin yüksəlməsi nitqdə, hərəkətlərdə məhsuldarlıq, səmərəlilik müşahidə olunur. Belə şəxslərdə, ümumiyyətlə, iradənin zəif olmasına baxmayaraq, müəyyən bir məqsədə çatmaq üçün onlar böyük fəaliyyət göstərə bilərlər (narkomanın narkotik əldə etmək istəyi kimi). Bolşeviklərlə faşistlərin

ideologiyalarındakı fərqlər bu liderlərin ideologiya üzrə fəaliyyətləri müəyyən məqsədə çatmaq üçün verdikləri enerji buna misaldır

**Siyasi
iNSAYT
faktoru**

liderlərin

**IV hissə
karyerasında**

Freydizm öz ziddiyyətləri ilə bərabər, yeni bilgilər əldə etməyə impuls verdi və insanın qeyri-şüurilik sferasının öyrənilməsinə təkan verdi. Freydin seksopatoloji nəzəriyyəsini kənara qoysaq, biz onun psixoanaliz və psixoterapiya klinik təcrübələrindən istifadə edə bilərik. Bizim fəaliyyətimizdə qeyri-şüuriliyin rolu yuxarıda qeyd edilmişdir. Bircə bunu qeyd etmək istərdim ki, ruh yüksəkliyi zamanı insanın ağına gələn və deyilən söz fikrin simvoluna çevrilir. Bizim düşüncə tərzimiz obrazların hərəkət tərziləri ilə baş verir və qeyri-şüuri üzə çıxır. Yuxu zamanı gözümüz önünə gələn obrazlar və fikir səhnələrini teoloqlar insanın ruhunun ilahi varlıqlarla əlaqəsi ilə izah edirlər. Yuxarıda apardığımız araşdırmalarımızda qeyri-şüurilik sferasını Yaradan tərəfdən bir həyat şrifti olduğu fikri formalaşdırılmışdı. Bu fikri daha da inkişaf etdirməklə, insanların, o cümlədən siyasi şəxslərin psixi-ruhi vəziyyətlərindən asılı olmayaraq onların cızdığı həyat yolu və umumilikdə bəşəriyyətin inkişafı boyunca şəxslər, alimlər, liderlərlə bağlı tarixi hadisələrin başvermə səbəblərinə yeni baxışlarla baxmağa şərait yaradacaqdır. Bununla da insanlarda düşüncə tərziləri izah etməyə nail olacağıq. İlk tədqiqat obyektini düşüncə tərzinin məhsulu olan qeyri-şüurilik sferasının bağlılığını sübut etməkdir. Bu sübutun əsasını isə yuxunun izahı ilə əldə etmək olar. Freydin fikrinə görə yuxugörmənin izahını yuxunun qeyri-şüuri fikir strukturuna daxil olmağı ilə bağlayır. Lakin müxtəlif amillərin cürbəcür fikirləri mövcuddur. Bu amillərin əksəriyyəti yuxugörmənin qeyri-şüuri, həm də şüuri sferasına aid edirlər. Onlar belə hesab edirlər ki, yuxu və qeyri-şüuri sfera baş beynin sağ yarımkürələri ilə birlikdə psixikanın daxili konturlarını təşkil edir. Ancaq yeni ideyaların yaranması, fikir, obrazlar və ruh yüksəkliyi sol beynin yarımkürəsi ilə birlikdə xarici konturları təşkil edir ki, nəticədə bu ideya və fikirləri insanın fəaliyyətinə və həyat tərzinə tətbiq edilir. Yuxu öz-özlüyündə heç də passiv proses deyildir. Belə ki, insanın psixi fəaliyyəti yuxu zamanı kəsilir. Yuxu zamanı insan bir neçə keyfiyyətləri saxlamaq qabiliyyətinə malikdir. Belə ki, yuxuda olan insan bəzən danışır və eşidir. Ona görə də yuxu zamanı insana tətbiq olunan hipnotediya təlimi ilə həmin şəxs yüksək öyrənmək qabiliyyətinə malik olur. Tarixdə dahi tapıntıların ideyalarının yuxu zamanı baş verməsi haqqında nümunələr göstərmək olar. Təsadüfi deyildir ki, yaradıcılıq prosesləri öz həllini çox vaxt yuxuda tapır. Məşhur riyaziyyatçı A.Puankare yazır: «Yuxuda başıma saysız-hesabsız fikirlər girmişdi, mən hiss edirdim ki, onlar necə bir-biriləri ilə toqquşurlar. Ta o vaxta qədər ki, onların ikisi bir-birinə yapışaraq möhkəm birləşmə əmələ gətirənə qədər. Səhər yuxudan oyanan kimi mən Fuksun sinfi funksiyasını sübut etdiyimi anladım». Böyük üzvi kimyaçı alim A.Kekule ilə birlikdə 10 il benzolun struktur quruluşunu tapmaq barədə nəticəsinin araşdırmaları aparırdı. Bir gün yuxu zamanı o, yuxuda ilan görür, ilan öz quyruğuna tərəf dönərək quyruğunu dişləyir və bu yuxudan sonra o, benzolun yumru struktur formasını kəşf edir. Akademik K.R.Vobliy qeyd edir ki, yuxu zamanı qeyri-şüurilik sferasının fəaliyyəti ilə müəyyən məsələlərin həllində J.Mişle, V.M.Bexterev,

K.A.Qerçək, D.İ.Mendeleyev tarixi və dahi kəşflər etmişlər. Tarixçi J.Mişlə həmişə yuxudan qabaq sabahı günü hansı sənədlərlə işləyəcəkmiş onlarla məşğul olarmış. O, bunu tarixi sənədlərdə göstərilən hadisələrin intriqa nüanslarının sirlərini yuxu zamanı açarmış. Cərrah P.L.Qerçək isə bəzən gecə yuxudan oyanaraq yeni cərrahiyyə əməliyyatı haqqında düşünərək, yenidən yatarmış, səhəri gün isə klinikada Qerçək yeni cərrahi metodikanı tətbiq edərkən təbii ki, assistentləri maraqlandıqda o, bunun operativ həllini yuxuda tapdığını bildirmiş. D.İ.Mendeleyev bir neçə gün yuxusuz qalaraq kimyəvi elementlərin dövri cədvəlini tərtib etməyə çalışırdı. Lakin bu ona müyəssər olmurdu. Taqətdən düşmüş Mendeleyev 4 gün yuxusun gündən sonra yatır və bu zaman o yuxuda elementlərin atom kütləsinə görə düzlənməsini görür və səhər yuxudan duran kimi həmin cədvəli tərtib edib, bugünkü kimya elminin sütunu olan Mendeleyev cədvəlini kəşf edir.

Bəzən uzunmüddətli ardıcıl iş rejimi araşdırma probleminin həlli yolunu üzə çıxarmır və alim bütün araşdırmaları bir kənara ataraq bundan başqa bir məşğuliyyətə keçir. Bax, bu zaman ola bilər ki, alimin beyninə elə bir ideya daxil olsun ki, bir qədər əvvəl araşdırdığı problemin həlli açarını tapsın. Deməli, qeyri-şüurilik sferasının unikal ideyaların şüurilik sferasına keçməsi qeyri-ixtiyari olduğu qədər də buna təkan verəcək qüvvəni stimullaşdırmaq üçün alimin, şəxsin çalışdığı və iradəsi lazımdır. Çoxlarına məlumdur ki, bəzən problemin həllini tapmayan alim bu araşdırmanı bir kənara atır, lakin ya səhər, ya da bir neçə gündən sonra problemin həllini heç də bu problem haqqında düşümədən tapır. Deməli, qeyri-şüurilik sferası müəyyən məsələlər barədə «sifariş» ilə bağlıdır. Qeyri-şüurilikdən axan fikirlər nəticəsində insan öz aqlını dərinliyə salmayaraq fizioloji cəhətdən orqanizmin bütövlüyünü saxlamaq üçün sinir sistemi enerjisini qoruyub saxlaya bilər. Ona görə də müəyyən problemlərin həlli zamanı taqətdən düşənə qədər baş sındırmaq lazım deyildir, stimula varsa, bu problemin həllinin cavabı qeyri-şüurilik sferasının şüurilik sferasına keçəcəkdir. N.V.Qoqol yazırdı: «Heç də çox adam bilmir ki, adi bir süjet insanı nə qədər dərin düşündürməyə vadar edir. Hadisə ağıl dərindən və inadkarcasına işləməyə sövq edir və böyük zəhmətlərə səbəb olur». Deməli, bu problemlər həll olunmasa da hadisəyə uyğun stimulyasiya gedir, yəni beyində düşünmə gedir və bəzən heç bir nailiyyət əldə edilməsə də, əgər stimulyasiya qeyri-şüurilik sferasının təkanverici qüvvəsinə səbəb olubsa, problemin həllinə aid unikal fikirlər gec-tez qeyri-şüurilik sferasından şüurilik sferasına axacaqdır. Elmi yaradıcılığın qeyri-şüurilikdə yetişmiş fikirlərin şüurilik sferasına axınına İNSAYT deyilir. Bəşəriyyətin inkişafı boyunca yeni kəşflər, yeni ideologiyalar, fəlsəfi baxımlar və başqa tarixi yeniliklərin İNSAYT fenomeni ilə bağlamaq olar. Bu mərhələni 4 etapa bölmək olar: I. hazırlıq. II. İnkubasiya (yetişmə). III. İNSAYT (üzə çıxma, yəni şüurilik sferasına keçmə). IV. Nəticə. I və IV etaplar şüurilik sferasının fəaliyyətinin məhsuludur. II və III etaplar isə qeyri-şüurilik sferasının məhsuludur. Bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, bəzən və çox vaxt İNSAYT fenomeni zamanı heç də tərəqqipərvər fikirlər şüurilik sferasına keçmir. Buna baxmayaraq, fikir tərəqqipərvər olmasa da, unikalığı ilə seçilir. Məsələn, K.Marksın, F.Engelsin, Leninin, Stalinin ateizm bazasına söykənən unikal nəzəriyyələrin və materialist fəlsəfənin əsasını

qoyanların fikirlərini nümunə göstərmək olar. Yalnız hər bir yeniliyi qeyri-şüuriliklə bağlamaq da rasionallıq baxımından düz deyil, ona görə ki, elə problemlər var ki, insan öz təcrübəsi və mütaliəsi nəticəsində həmin problemin həllini tapır. Bu cür misalları artırmaq da olar:

B.L.Pasternak öz qəhrəmanının dili ilə deyirdi: «Qeyri-şüurilik sferasında yuxu zamanı fikirlərin emalı baş verir. Mən dəfələrlə şahidi olmuşam ki, gündüz nəzər-diqqəti cəlb etməyən şeylər, aydınlıq gətirilməmiş fikirlər, ürəksiz deyilən, diqqətdən kənar sözlər gecə qanla bədənimə gəzərək yenidən yuxu görmənin mövzusunə çevrilir». ABŞ-da 36 il bundan əvvəl öncə kinomatoqrafın prokat rolikləri 1 saniyədə 24 kadr keçirmiş və bu kadrlara koka-kolanın reklamını yerləşdirirlər. Reklam rolikində göstərilən koka-kolanı göz normada görə bilmir. Bu onunla əlaqədardır ki, saniyədə 24 kadr sürəti ilə fırlanan koka-kolanı görmək üçün gözün diqqət sürəti çatmır. Lakin göz görə bilməsə də, bu reklamı insanın mərkəzi sinir sistemində yerləşən görmə mərkəzi bu qıcığı qəbul edib qeyri-şüurilik sferasına ötürür, nəticədə bu reklamdən koka-kolanın satışı 58 % artır. İkinci eksperimenti eyni sürətdə maqnitola lentinə köçürüb sınaqdan çıxarırlar. Lentə yazılmış «oğurlama» sözünü normada ayırd edib eşitmək olmur. Bu sürətdə yazılmış lenti Amerikada böyük supermarketlərdə maqnitolaya qoyub səsləndirirlər. Nəticədə supermarketlərdə «oğurluq» 40 faiz azalır. Qeyri-şüuri nəhəng informasiya ehtiyatına malikdir və yaddaşın xəzinəsidir, insan bu ehtiyatdan cüzi istifadə edir. Çətinlik odur ki, insan bu xəzinədən informasiyanı çıxarmaq imkanında deyil. Əgər şüur insana xarici mühiti anlamaqda kömək edərsə, qeyri-şüurilik sferası isə informasiya rezervuarı olmaqla, məlumatları yığaraq qiymətli xəzinəni qoruyur və uzun müddət gitzli qalaraq üzə çıxma anını gözləyir. Haçansa, hansısa qüvvənin və ya ilahi bir qüvvənin təkanı ilə qeyri-şüurilik sferasının xəzinəsində yerləşən unikal fikirlər şüurilik sferasından keçir. Qeyri-şüurilik duyğu və iradə kimi psixikanın real elementidir. Bəzən fikir insanda əziyyətə qapılmadan gəlir və öz unikalılığı ilə tarixi olur. A.N.Luk yazırdı: «Ç.Darvin Maltusun «Xalqların məskunlaşması» kitabını oxuyarkən onun beyninə belə bir fikir gəldi ki, yaşamaq uğrunda mübarizə özü o faktdır ki, sağlam qüvvələr qalır, zəiflər isə məhv olur». İnsan qədimlərdən qeyri-şüurilik sferasında fikirlərdən qeyri-ixtiyari istifadə etmişdir və fikirlər bu sferada yığılaraq müəyyən problemlərin həllində ilahi bir qüvvənin səbəbi ilə yetişmiş optimal variantlar formasında üzə çıxmışdır. Akademik V.İ.Vernadskiy bu barədə yazırdı: «Bəzən elmi yaradıcılıq məntiq çərçivəsindən kənara çıxır, bu zaman alim əldə etdiyi elmi tapıntılarına istinad edir, baxmayaraq ki, bu tapıntı məntiqlə əhatə olunmur». Qeyri-şüurilik fəaliyyətinin qabarıq nümunələrindən biri də İNTUİSİYADır (latın sözü olub, intuitio – dərkətmə və diqqətlə baxış mənasını verir). İntuisiya – bu elə bir qabiliyyət halıdır ki, bu an insan aqlının məntiqi nəticəsi çərçivəsindən kənara çıxaraq, qeyri-şüurilik sferasında aparılmış analizlərin müəyyən problemlərin həlli zamanı üzə çıxan fikirlər və uzaq görkəmliliyin bariz nümunəsidir. İntuisiyanın psixovizioloji əsasını anlamaq üçün V.İ.Vernadskiy dediyi sözləri yada salmaq lazımdır. O deyirdi: «İntuisiya – bu, bizim anlaya bilmədiyimiz təcrübədir». O, göstərirdi ki, intuisiya unikal elmi kəşflərimizin əsasını təşkil edir və sonradan qeyri-məntiqi çərçivə ilə əhatələnir. Lakin induktiv şərait

yalnız böyük zəhmət və zehni əziyyət nəticəsində üzə çıxıb bilər. Bəşəriyyətin inkişafının çoxbucaqlı tapıntılarının əsası 3 fakt əsasında qurulub. I. Bilik. II. Təcrübə. III. Assosiativ qabiliyyətli intuitiv düşüncə tərzinə malik olmaq. Dialektik materializmin nöqtəyi-nəzərincə intuisiya mümkündür və qanunauyğundur, ancaq o təcrübə və əldə olunmuş biliklərə söykənməlidir. Lakin idealist nöqtəyi-nəzərdən isə intuisiya mistik və sirli bir qüvvə kimi baxılır və elmi-materializm baxımından isə intuisiya qeyri-şüurilik sferasının bir elementidir və insan fəaliyyətinin bütün sferalarında mövcuddur. Lakin bir şərtlə ki, orada qeyri-şüurilik sferasının düşünmə məhsulları şüurilik sferasına keçməsi üçün stimulyasiya baş versin. Elə də hesab etmək olmaz ki, intuisiyanın köməkliyi ilə bütün problemləri həll etmək olar. İntuisiya o vaxt məhsuldar ola bilər ki, ona qədər şüurilik sferası zehni işlə yüklənsin. İntuisiya həqiqəti üzə çıxarmağın köməkçi fəndlərindən biridir. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, İNSAYT, İNTUİSİYA substrasiyası naməlum bir qüvvənin təsiri ilə baş verir. Elm bunu araşdırmaqda acizdir. Ona görə ki, bunu element, fizioloji proses, yaxud patofizioloji proses kimi üzə çıxarmaq mümkün deyil. Bunu anlamaq və qəbul etməyin yolu tarixi hadisələr və faktlardır. İstəməz bu nəticəyə gəlmək olar ki, ilahi bir qüvvənin təsiri ilə öz unikalığı ilə bəşəriyyətin inkişafına səbəb olan siyasi liderin, ideologiyaların, korifeylərin simasında «Allah» və ya «Tanrı» öz varlığını sübut edir desək, səhv etmərik. Buradan belə bir təbii sual meydana çıxıb bilər ki, «Tanrı» insanlar üzərində hakimdirsə və onları idarə edirsə, bəs nə üçün Allahın varlığını inkar edən siyasi liderlər, elm korifeyləri mövcud olmuşlar. Bu sualın cavabını iki cür formalaşdırmaq olar: I. Formada cavabın əsasını mistik fikirlər; II. Cavabın əsasını teoloji baxışlar tutur. Mistik baxışlarla canlıların yaranması və süqutu dünyanın sonu qədər başlanğıcdan yoxluğa qədər bu həyat yolunu cızmışdır. Bu cür məntiqdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, İNSAYT, yəni ilahi bir qüvvənin təkanı ilə qeyri-şüurilik sferasından şüurilik sferasına axan fikirlərdə Tanrının varlığını sübut edən və inkar edən amillər Yaradanın özünün cızdığı xətdir. Bəşəriyyət dünyanın dağılmasına doğru inkişaf edir. Teoloji baxışlar isə tamam fərqlənir. Burada əsas arqument əsasən Fəli-Muxtarlıq məsələsidir. Yəni Yaradanın varlığının sübutunu insanlara çatdıran peyğəmbərlər olmuş və onu inkar edənlər isə Allahın hüsurundan qovulmuş, şeytana uyanlardır. Hər iki yoldan birini seçmək hüququ insanların öz ixtiyarına buraxılmış və cənnət-cəhənnəm, qiyamət günündə isə Allahın yolundan dönənləri cavanlandırmaq məsələsi qarşıya qoyulmuşdur. Buradan belə bir məntiq üzə çıxıb bilər ki, Yaradan insanları imtahana çəkmək üçün hər iki yolu mövcud edib, öz bəndələrinin həyat yolunu qiymətləndirmək üçün rəmzi «mizin tərəzisi» yaratmışdır. Deməli, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, İNSAYT zamanı qeyri-şüurilik sferasından şüurilik sferasına axan fikirlər ikiyönlü olur. Yəni Yaradanın varlığının sübutu istiqamətində inkişafa doğru aparıcı idealist fikirlərə paralel, bir o qədər də Yaradanın inkarı istiqamətində inkişafa doğru materialist qeyri-şüurilik sferasından şüurilik sferasına keçir.

Kim Çen İr

Bu gün Sakit okean regionunda yerləşən dövlətlər insan resursları iqtisadi gücü beynəlxalq ticarəti ilə regional güc mərkəzinə çevrilirlər. Regionun dünyanın digər dövlətlərinə nisbətən yüksək inkişaf tempi və region daxili ticari-iqtisadi əlaqələr istənilən tədqiqatçıını düşünməyə vadar edir.

Artıq bir çox tədqiqatçılar Şərqi Asiya dövlətlərinin yaxın onilliklərdə iqtisadi inkişaf səviyyəsinə görə dünya lideri olacaqlarını söyləyirlər. Məhz Şərqi Asiya dövlətlərinin sürətli inkişafı istər-istəməz siyasətçiləri, biznesmenləri və tədqiqatçıları bu regionla daha yaxından maraqlanmağa sövq edir.

Regionu iqtisadi və siyasi cəhətdən bir çətir altında birləşdirmək üçün akvatoriyanın bir neçə dövlətləri arasında həm siyasi, həm də iqtisadi mübarizə gedir.

Buraya Yaponiya, Çin, Malaziya və Cənubi Koreyanı aid etmək olar. Belə ki, hələ 1967-ci ildə İndoneziya, Malaziya, Sinqapur, Tailand, Filippin və Bruneyin təsisçiliyi ilə Cənub Şərqi Asiya dövlətlərinin iqtisadi və mədəni əlaqələri assosiasiyası (ASEAN) yaradıldı. Bütün bunlarla bərabər Çinin regiona təsiri gündən-günə artır. Çinin xarici siyasi xətti əsasən həm ikitərəfli, həm də çoxtərəfli formada region ölkələri ilə siyasi-iqtisadi münasibətləri dərinləşdirərək inkişaf etdirməkdir. Məhz bu əlaqələrlə Çin Asiya siyasi müstəvisində liderliyi ələ almağa çalışır. Son illər Pekin hökuməti.İntellektual potensialdan səmərəli istifadə edərək heç bir Qərbi dövlətlərinə süykənmədən neftin dünya bazarlarında qiymətinin qalxmasına baxmayaraq, inkişaf tempini 6,2 %-ə qədər yüksəltməyə nail ola bildilər. .Ona görə də Çinin gündən-günə artan iqtisadi potensialı ABŞ və Avropa dövlətlərini təşvişə salır. İyirmi il bundan əvvəl Çin kommunistləri regionun dövlətləri ilə əməkdaşlıqda siyasi ekspansiyaya daha çox üstünlük verirdi, indi isə daha çox pragmatik Pekin rəhbərləri çevik layihələrlə regionun iqtisadi cəhətdən zəif olan ölkələrinə investisiya qoyaraq həmin dövlətlərin siyasi elitasına öz mövqelərində korrektələr etməyə məcbur edirlər. Artıq Vyetnamda, Kamboçada və hətta Tailandda Çinin yerli siyasi elitadan təşkil olunmuş güclü lobbiləri formalaşmış. Çinin regionda siyasi və iqtisadi cəhətdən güclənməsi ABŞ və Yaponiya çox narahat edir. ABŞ-in regionda şər üçlüyündə daxil etdiyi, Şimali Koreyanın Çinlə yaxınlaşması onun regionda manevr imkanlarını azaldır. Pekinlə Pxeñyanın ümumi dil tapması kommunizmin dayaqlarını möhkəmləndirməyi ilə bərabər,onlar regionda hərbi strateji güc mərkəzini formalaşdırırlar. Bu güc

mərkəzinin əsas vasitələri Yaponiya və ABŞ-ın siyasi məqsədlərinə qarşı istifadə edilir. Buna tarixi aspektdən yanaşsaq mğəyyən məqamların şifrlərini daha tez acmış olarıq. Belə ki, 1910-cu ildən 1945-ci ilə qədər Koreya, Yapon koloniyası vəziyyətində idi. II dünya müharibəsinin sonlarında yaponlara qarşı savaş edən müttəfiq orduları (SSRİ və ABŞ) Şimal və cənub istiqamətindən Koreya yarmadasına daxil oldular. Sovet və Amerikan ordularının nəzarət etdikləri ərazilərin demarkasiya xətti 38-ci paralel seçildi. Sonradan ABŞ və SSRİ-nin hərbi-siyasi cəhətdən qarşı-qarşıya durması Koreyanın ərazi bütövlüyünün bərpası və suverenliyi barədə müttəfiqlərin razılaşmasını pozdu. 38-ci paraleldən keçən müvəqqəti demarkasiya xətti 1948-ci ildə yeni yaradılmış iki dövlətin sərhədləri kimi qəbul edildi. Şimalda KXDR-si cənubda Koreya Respublikası yaradıldı. Bu da 1950-53-cü illərdə Koreya yarmadasında müharibəyə gətirib çıxardı. Müttəfiq orduların kuməkliyi ilə KXDR-də hakimiyyətə əmək partiyasının Mərkəzi Komitəsinin baş katibi Kim İr Sen Koreya Respublikasında isə Li Sin Man hakimiyyətə gəldilər.

Kim İr Sen 1912-ci 15 aprelində Pxenyən yaxınlığındakı Manrendə məntəqəsində anadan olub. Onun rəsmi bioqrafiyasında göstərilir ki, o, hələ 1926-cı ildə 14 yaşında ikən, «İmperializm devirənlər ittifaqı» təşkilatının rəhbəri olmuşdur. XX əsrin 30-cu illərində Kim İr Sen Yapon işğalçılara qarşı azsaylı hərbi dəstələrdən böyük partizan ordularını formalaşdırma bildi. II Dünya müharibəsində sonra 1945-ji ilin sentyabrında Cənubi Koreyaya ABŞ qoşunları girdi. SSRİ, ABŞ və Böyük Britaniya dövlətləri xarici işlər nazirlərinin Moskva müşavirəsinin (1945, dekabr) qərarına əsasən Koreya müvəqqəti olaraq 38-ji paraleldən Şimala Sovet Cənuba ABŞ zonalarına bölündü. Sovet zonasında Şimali Koreya xalq demokratik respublikası yaradıldı. Jənubda isə Jənubi Koreya respublikası yaradıldı. 1949-ju il oktyabrın 12-də birinci olaraq SSRİ KXDR-lə diplomatik münasibətlər yaratdı, iqtisadi – mədəni əməkdaşlıq haqqında müqavilə imzaladı. Lakin özünün atom silahını əldə etmiş Stalin əvvəljədən 1945-ji ildəki Moskva müşavirəsindəki razılaşdırılmış bəndləri pozaraq Şimali Koreyada yeni bir dövlət quruluşunun yaranmasına şərait yaradı. Bu da beynəlxalq ictimaiyyət tərəfdən və xüsusən ABŞ tərəfindən kəskin qarşılandı.

ABŞ Birləşmiş Millətlər Təşkilatında SSRİ-nin bu addımına qarşı xüsusi bir qətnamə qəbul etdirdi. Belə ki, 1950-ji il iyunun 25-də 16 dövlətin silahlı qüvvələri BMT qoşunlarının adı altında Cənubi Koreyadan Şimali Koreyaya doğru hüjuma başladı. BMT bayrağı altında olan qoşunların say tərkibinə görə isə ABŞ-dan sonra Türkiyə hərbi qüvvələri II sırada idi. Artıq Koreya cəbhəsində Sovet qoşunları ilə BMT ordusu adı altında türk əsgəri üz-üzə gəlmişdi!

1945-ci ildə Sovet Ordusu şimaldan Koreya yarmadasına daxil olarkən Kim İr Sen sovet hərbi hissələri ilə əlaqə yaradaraq Yapon işğalçılara qarşı birgə müharibəni təklif etdi. Bu təklif Stalinə çatdıqda o buna razılıq verdi. Bununla da Stalinin xeyir-duası ilə Kim İr Sen KXDR-də rəhbərliyinə gətirilərək Sosializm qurmağa başladı. Stalinin ölümündən sonra KXDR-də sosializmdə yeni bir xətt olan «Kimpersenizm» hakim ideologiya seçildi. Şimali Koreyada bu ideologiyayı CuCXE (müstəqillik) adlandırırlar. Kim İr Senin elmi

əsərlərinin böyük əksəriyyəti ideyasının təbliğinə həsr edilib. Onun əsərləri dünyanın 60 dilinə tərcümə olunaraq 25 milyon tirajla nəşr edilib. Kim İr Senin siyasi varisi və oğlu Kim Çen İr atasının fikirlərindən sonra «Songun» nəzəriyyəsini tətbiq edir. Bu nəzəriyyənin qısa mənası ordusuz nə partiya, nə xalq, nə də dövlət mövcud ola bilməz. Hərbi inkişaf Şimali Koreyada qarşıya ideoloji məqsəd kimi qoyulub. Hətta Kim Çen İr rəsmi vəzifəsi «Dövlət müdafiə komitəsinin» sədri adlanır. 1998-ci ildə «Kvanmenson-1» («işıqlı ulduz») peykin kosmosa çıxardıqdan sonra Şimali Koreya kosmik dövlətlər klubuna daxil oldu. KXDR-nı Kim İr Senin muzeyi adlandırmaq olar. Hər tərəf onun gümüşü və qızılı rəngli abidələri, portretləri ilə bəzədilmişdir. Mansude abidə ansamblı və ya CuCXE ideyasının monumentini 170 metr hündürlüyündə olan Triumfual qapılar abidəsini misal göstərmək olar. Kiçikdən böyüyə qədər hamı Kim İr Senin şəkli əks olunmuş döş nişanlarını gəzdirir. Döş nişanlarının formasına görə onun daşıyıcısının hansı sosial təbəqəyə mənsubiyyəti bilinir. KİV vasitələrinin təbliğati nəticəsində Şimali koreyalıların böyük əksəriyyətində belə bir inam hissi yaradılıb ki, məhz partiyanın siyasəti nəticəsində dünyanın ən xoşbəxt və firavan yaşayan insanları KXDR-in vətəndaşlarıdır. Sözsüz ki, bu obrazı həm daxildə, həm də xaricdə saxlamaq üçün Pxenyanda göydələnlər, iritutumlu idman kompleksləri tikərək inkişaf etmiş bir ölkə təsəvvürü yaradılır. Amma xarici gözəlliklə bərabər xalqın rahat və şirin həyatından danışmaq olmaz. Planlı təsərrüfatlı ölkədə adi elementar qida məqsulları, dərman və digər gündəlik tələb olunan mallar çatmır. Buna baxmayaraq, Pxenyana mətbuatı iqtisadi irəliləyiş barədə məlumatlar dərc edir, ancaq bunu dəqiq rəqəmlərlə göstərməkdən çəkinirlər. Şərqi Avropada sosializm quruluşu dağıdıqdan sonra Pxenyana hökuməti ideoloji partnyorluğu Çinlə daha sıxlaşdırmışdır. SSRİ-nin siyasi varisi sayılan Rusiyada Putin hakimiyyətə gəldikdən sonra Pxenyana ilə münasibətləri bərpa etmək kursu götürülüb. Düzdür, burada Rusiyanın bir neçə maraqları var. Birincisi SSRİ dövründən qalan Ş.Koreyanın Moskvaya milyard dollarla borcu, Rusiyanın ABŞ təzyiqlərinin qarşısında Şimali Koreyaya dəstək verərək regionda hələ də söz sahibi olduğun göstərmək istəyir. Həmçinin Çinin regionda təsirini balanslaşdıraraq Pxenyana ilə hərbi-texniki əməkdaşlığı həyata keçirmək. ABŞ prezidenti C.Buş KXDR İranla Şər mərkəzi adlandırır. Bəzi analitiklər hesab edirlər ki, ABŞ-ın İraq kompaniyasından sonra növbə KXDR çatacaq, lakin Pxenyana hökumətinin nüvə silahına malik olması barədə bəyanti bu prosesləri tormozladı. Bütün bunlarla bərabər Pxenyana hökuməti başa düşür ki, danışıqlar yolu ilə ABŞ-ın qarşı münasibətini yumşaltmaq lazımdır. Ona görə də «altı tərəfli» danışıqlar prosesinə start verilib. Burada artıq Pxenyana ilə Cənubi Koreya arasında münasibətlərdə yumşalmalar hiss olunur. Koreyanın birləşməsi məsələsi gündəmə gəlir. Cənubi Koreya prezidentinin Pxenyana səfər etməsi ABŞ-ın dəmir ledisi Madlen Orbraytın səfəri və Çin mənbələrinin yazdıqlarına görə hətta Kim Çen İr-in Seula səfəri də nəzərdə tutulur. Sözsüz, Kim Çen İr-in sosializmdən imtina edəcəyini düşünənlər səhv edirlər. CuCXE sosialist ideologiyası KXDR-in əsas dövlətçilik sütunlarından sayılır. Əlbəttə, Şimali Koreya hələ də qapalı dövlət kimi qalır. Ancaq bununla bərabər iqtisadiyyatda liberallaşma siyasəti həyata keçirilir. Mobil rabitə, internet istifadəçilərinin sayı

artır. Birgə müəssisələr haqqında qanun qüvvəyə minib. Özəl bizneslə məşğul olan fiziki şəxslər ordusu fəaliyyətə başlayıb. Buddist və xristian məbədləri bərpa olunub ruhanilərin istifadəsinə verilib. Şimali koreyalılar yüngül sənaye və azad iqtisadi zonalarının təcrübəsini Çindən öyrənir. Artıq bir neçə hərbi zavodların profili dəyişərək kompüter, oyuncaqlar və s. istehsal nümunələri sevləri işə salınıb. Vətəndaşların kommunal xərclərini dövlət ödəyir. Bu liberallaşmanı dəstəkləyən daha çox Cənubi Koreya siyasi liderləri dillemma qarşısında qalıblar. Belə ki, bir tərəfdən ümumi koreyalıların mənafeyindən çıxış edərək Şimali Koreyada baş verə biləcək ABŞ-ın hərbi müdaxiləsini istəmirlər. Bu hərbi müdaxilədə insan itkisi, dinc koreyalıların döyüş bölgələrində tələf olmaq təhlükəsi, Seulda bu müharibə ilə əlaqədar etiraz burulğanları, baş verə biləcək sosial fəsadlar və digər tərəfdən isə ABŞ-la strateji partnyor olan Seul rəhbərliyinin mövqeyində müəyyən dəyişikliklər Vaşinqton tərəfindən bəyənilməyəcəkdir. Ona görə də Seul rəhbərliyi regionun demelitarizasiya siyasətinə daha çox üstünlük verir. Həm Çinin, həm də Yaponiyanın Pxenyanla siyasi əlaqələrini azaltmaq üçün Şimali Koreya ilə Seul siyasi xadimləri birbaşa siyasi danışıqlar aparır. Regionda Çinin və müəyyən mənada Rusiyanın əlindən Pxenyan kartını almaq üçün Seulun bu addımı Vaşinqton tərəfinə dəstəklənir.

Koreya Xalq Demokratik Respublikasının lideri Kim Çen İr söz vermişdir ki, Vaşinqton Pxenyanla rəsmi diplomatik münasibətlər yaratsa, bütün orta və uzaqmənzilli raketləri ləğv etdirəcəkdir.

Qərb ekspertlərinin fikrincə, uçuş radiusu 1300 km olan «Nodon» raketləri Uzaq Şərqi xeyli hissəsindəki hədəfləri vura bilər. «Tephodon» isə hətta ABŞ-ın Alyaska ştatınadək uçmağa qadirdir KXDR lideri demişdir: «ABŞ ilə münasibətlər normalaşarsa, biz bütün orta və uzaqmənzilli raketlərimizi, o cümlədən «Nodon» və «Tephodon» raketlərini ləğv etməyə hazırıq. Əgər ABŞ KXDR-i tanısa və ona hörmət göstərsə, artıq iyulda nüvə proqramımız barədə 6 tərəfli danışıqlara qayıdacağıq. Mən elə səbəblər görmürəm ki, onlara əsasən Pxenyan nüvə silahına malik olmalıdır, lakin bunun üçün Birləşmiş Ştatlar ölkəmizə təhlükəsizlik barədə bizə təminat verməlidir».

Xatırladaq ki, KXDR –də məşhur təlimlərdən biri – «Songun» nəzəriyyəsi Kim Çen İrə məxsusdur. «Songun» nəzəriyyəsində 16 saat işləmək, sonra bütün fikirlərdən azad olub onları ruhlara tabe etdirməkdir. Əsas prinsip isə hərbi inkişaf ideoloji məqsəd kimi Şimali Koreyada qarşıya qoyulur.

Onu da qeyd etmək istəyirəm ki, müasir zamanda yaranan bu xətlər, istiqamətlər, məktəblər, cəmiyyətlər öz əsaslarının qidasını sözsüz ki, qədim mistik ədəbiyyatlardan götürmüşlər, lakin təhrif olunmuş fikirlər də çoxdur.. Onlar haldeylər və mantikaya istinad etmişlər. Müasir zamanda bunu bir təbliğat məşını kimi cəmiyyətin bütün üzvləri arasında yaymaqla ideoloji məqsəd gədgəlgər. Gəya bu bilgiler ilahi tərəfindən seçilmiş və nəsil-dən-nəslə mğəyyən insanlara verilir.. Şimali Koreyada «Songun» nəzəriyyəsinin əsas fikir daşıyıcıları yeniyetmələrdir. Onların psixikasında degenrativ stupor (Təfəkkürün pozulması) dəyişikliklər tam müşahidə olunmuşdur. Rus psixiatrları

hesablayırlar ki, onları öz normal psixikasına qaytarmaq üçün 11 ay tələb olunur.

Təfəkkürün pozulması formal-kəmiyyətə və məzmun etibarını ilə keyfiyyətə ola bilər. Kəmiyyətə təfəkkürün pozulması:

Təfəkkürün sürətlənməsi. 2. Təfəkkürün tormozlanması. 3. Təfəkkürün stereotipiyası. 4. Təfəkkürün ambivalentliyi. 5. Təfəkkürün rezonerluğu (boşboğazlıq). 6. Simvolik təfəkkür. 7. Autitik təfəkkür

Bildiyimiz kimi, maddi aləmin dərk edilməsi duyğularla başlayır. Ancaq insan psixikası üçün belə dərk etmə kifayət deyildir. Belə hissi dərk etmə nəticəsində alınan məlumat birtərəfli, çox zaman düzgün olmur. Cisim və hadisələrin mahiyyətini bu hadisələr arasında əlaqəni, asılılığı təhlil, tədqiq, müqayisədən idrak prosesi təfəkkür adlanır. Təfəkkür mürəkkəb psixi proses kimi duyğu və qavrayışla sıx əlaqədə olaraq, maddi aləmin dərk edilməsində böyük əhəmiyyətə malikdir. Təfəkkürü yardımı ilə bilavasitə qavranılan və həm də hazırda mövcud olmayan cisim və hadisələr vasitəli surətdə dərk olunur. Təfəkkür prosesində intellekt səviyyəsinin, bilik ehtiyatının yaddaş diqqət funksiyalarının əhəmiyyəti böyükdür.

Təfəkkür nitqlə ifadə olunur. İstər anlayış və istərsə obrazın təfəkkür nitqdə əks olunur.

Burada assosiasiyalar da (təsəvvürlər arasında əmələ gələn rabitə) iştirak edir. Ancaq təfəkkürün assosiasiyalardan ibarət olduğunu fərz etmək düzgün deyildir. Assosiasiyalar, oxşar qonşu və zidd təsəvvürləri birləşdirən rabitələr olduğu halda, təfəkkür yaradıcı qabiliyyətə malik, mühakimələr törədən funksiyadır. Hadisələrin analizi, sintezi, ümumiləşdirilməsi təfəkkür vasitəsi ilə icra edilir. Ali idrak funksiyası olmaqla təfəkkür müxtəlif səviyyələrə malikdir. Buraya, təsəvvürlərə istinad edən müxtəlif obrazlı təfəkkür və anlayışlarla gedən abstrakt (müərrəd) təfəkkürdə aiddir.

dönümdə əvvəlki dövrləri kəskin tənqid edir, iqtisadi tənəzzüldən danışır. Halbuki onun özünün hakimiyyətdə olduğu qısa müddətdə respublikada demək olar ki, bütün iqtisadi göstəricilərə görə geriləmə müşahidə olunurdu. İqtisadiyyatda, xüsusilə də sənaye sahəsində

geriləmənin əsas səbəblərini ekspertlər respublikalar arasında əlaqələrin zəifləməsi və problemləri həll edə bilməyən respublika rəhbərliyinə qarşı 1989-cu ilin yayından geniş vusət alan tətillər hərəkatı ilə əlaqələndirirdilər.

Əbdülrəhman Vəzirov

Ə.Vəzirovun Azərbaycan rəhbər təyin olunması o dövrdə hər birimiz gözə gəlməz oldu. On iki il Azərbaycandan kənar diplomatiya fəaliyyəti göstərmiş, ölkədə gedən proseslərdən xəbərsiz və hətta ana dilini doğru dərəcədə bilməyən bir şəxsin erməni separatizminin gücləndiyi bir vaxtda Azərbaycana göndərilməsində şübhə ki Qorbaçov və Liqacovun öz məqsədləri vardı. Onlar yenidənqurma adı altında düşmən münasibət bəslədikləri H.Əliyevə və onun kadrlarına qarşı mübarizədə Vəzirovdan istifadə etmək və Azərbaycanda başlamış milli azadlıq hərəkatının boğmaq məqsədi ilə Vəzirov şirmasını ünə zəkmək istəyirdilər. M.Qorbaçovla H.Əliyev arasında yaranmış ziddiyyətlər onun Azərbaycana olan münasibətinə də təsir etməyə bilməzdi. Buna görə də 1985-1988-ci illərdə H.Əliyevin respublikaya rəhbərlik etdiyi 70-80-ci illər dövrünə münasibət dəyişmiş və Moskvadan alınmış sifarişə uyğun olaraq dövrün təftişi başlamışdı. Azərbaycan daxili təbliğat zəhmətçisi bu uydurma müvzu ünə zəkilərək əsas məqsədlərini gizləyərək cəmiyyətin fikrini bununlada yayındırmaq istəyirdilər. Hələ Sov.İKP Baş katibi M.Qorbaçovun məsləhətçisi A.Aqanbekyanın 1987-ci ilin noyabrında Fransanın «Humanite» qəzetinə verdiyi müsahibəsi də bu siyasətin həyata keçirilməsində böyük təkan oldu. Həmin müsahibədə A.Aqanbekyan Qarabağ və Naxçıvan haqqında verilmiş suala cavab olaraq demişdi: «Mən bu xəbəri eşidib şad oldum ki, respublikanın şimal-şərqində yerləşən Qarabağ erməniləri olub. Bir iqtisadçı kimi mən belə hesab edirəm ki, Qarabağ Azərbaycana nisbətən Ermənistanla daha artıq bağlıdır. Bu məsələ ilə əlaqədar mən bir təklif vermişəm, ümid edirəm ki, yenidənqurma, demokratiya şəraitində bu problem öz həllini tapacaq.

Avropa Parlamentində 1987-ci ilin iyununda «erməni genosidi» qurbanlarına xatirə gününün təsis edilməsi ilə bu siyasətin həyata keçirilməsinə start verdi. 1988-ci ilin yanvarında Qafan və Mehri rayonlarından ilk qaçqınlar Azərbaycana deportasiya olundular. Fevralın 19-da Yerevanda «Ermənistanı türklərdən təmizləməli» şüarı ilə mitinqlərin başlanılması ilə DQMV Sovetinin deputatları 20 fevral 1988-ci il tarixdə DQMV-nin Azərbaycan SSR-in tərkibindən çıxaraq Ermənistan SSR-in tərkibinə birləşməsi haqqında müraciət qəbul edildi. Bu qərardan sonra Ermənistan SSR və DQMV-də «Kuruk» və «Qarabağ» komitələrinin təşkil etdiyi mitinq, nümayiş və tətillər həyata keçirilməyə başlandı. Fevralın 24-də Əsgəran rayonunda ermənilər 2 azərbaycanlı gənci qətlə yetirdilər, 19 nəfəri isə yaraladılar.

Dağlıq Qarabağ separatçılarının vəhşiliklərinə etiraz olaraq, Azərbaycanda ilk dəfə tələbələrin 1988-ci il 19 fevral mitinqi keçirildi. Azərbaycan Dövlət Universiteti, Politeknik və İnşaat Mühəndisləri İnstitutlarının tələbələrinin «Azadlıq» meydanından Azərbaycan KP MK-nın qarşısına kimi etiraz yığışığı ilə mitinq keçirtdilər.

16 mart 1988-ci ildə Elmlər Akademiyasının qarşısında, 16 may 1988-ci ildə isə «Azadlıq» meydanında mitinqlər keçirildi. Belə bir vaxtda Azərbaycan KP MK-nın 21 may 1988-ci il tarixli plenumunda Ə.Vəzirov Azərbaycana rəhbər təyin olunur. M.Qorbaçovun yeni siyasətinin icrası üçün uğurlu kadr hesab olunan Ə.Vəzirov H.Əliyevin rəhbərliyi altında 6 il respublika yüksək vəzifədə çalışmasına baxmayaraq, anti-Əliyev kampaniyasında rəhbərlik etməyə can-başla razılıq verməsi hər şeydən əvvəl onun psixoloji strukturunu tədqiq etməyə maraqlı oyadır. . Fikrimcə, Vəzirovun tezliklə iflasa uğramasında digər məsələlərlə yanaşı, bu psixoloji amilin də mühüm rolu olmuşdur.

M.Qorbaçovun oyunağına zəvriən Ə.Vəzirov gəzən əsas prioritet məsələ respublika rəhbərliyində çalışan H.Əliyev tərəfdarlarını və kadrlarını vəzifədən kənarlaşdırmaq idi. Azərbaycan KP MK-nın ideoloji məsələlər üzrə katibi Ramiz Mehdiyevə qarşı onun tutduğu müvqə ilk gəndən üzgəng bərgəzə verdi. Ə.Vəzirov hakimiyyətə gəldikdən 9 gün sonra R.Mehdiyevi tutduğu vəzifədən uzaqlaşdırdı.

Azərbaycan KP MK-nın 1988-ci il 30-31 may plenumu Sumqayıt Şəhər Partiya Komitəsinin keçmiş 1-ci katibi C.Müslümzadəni Sov.İKP sıralarından xaric etdi.

Ə.Vəzirov əsas diqqətini erməni təxribatlarına qarşı mübarizəyə deyil, Heydər Əliyevin kadrlarını əsasız olaraq vəzifədən kənarlaşdırmaq istiqamətinə yönəlmişdi. Hətta dərin tarixi köklərə malik Dağlıq Qarabağ problemini Ə.Vəzirov 70-80-ci illərlə əlaqələndirirdi. O, deyirdi: «Dağlıq Qarabağ məsələsi deyilən məsələnin kökləri durğunluq illəri ilə bağlıdır. Bu məsələnin mənbələri və ibrət dərsləri ətraflı öyrənilməlidir və biz bu işi mütləq görəcəyik».

Hansıki hələ 1918ci ildən başlayaraq və sovet dənəmində bu problem ermənilər tərəfindən dəfələrlə yaradılmış və dənəmin sovet rəhbərlərinə mğraziətlər olmuşdur.Ermənilər tərəfindən qaldırılmış bğtən idialar Vəzirova qədər Sovet Azərbaycanı rəhbərləri və xğsğsən Azərbaycan xalqının qeyrətli oğlu Heydər Əliyev tərəfindən ani olaraq qarşısı alınmışdır. *Beynəlxalq erməni siyasi diasporasının canfəşanlığı ilə Sovet İttifaqı MK-nın I katibi M.Qorbaçov tərəfindən siyasi-psixoloji təzyiqlərə məruz qalan H. Əliyevin SSRİ rəhbərliyində olmadığı andan mənfur erməni millətçiləri yenidən açıq ərazi iddialarına başladılar.*

Eyni zamanda bir coxlarının məzəmmət etdiyi M. C.Bağirovun bu barədə müvqeyi ilə isə tanış olduqda bir daha Ə.Vəzirovun siyasi səbatsızlığının şahidi oluruq.

1945-jı il 28 noyabrda Moskvadan o vaxtlar SSRİ mərkəzi komitənin katibi Malenkovdan M.C.Bağirovun adına məktub gəlir.

Ermənistan Kommunist Partiyası MK-nın 1 katibi Arutinovun siyasi büroya mürəjəətindən sonra Malenkov Dağlıq Qarabağ bölgəsinin Ermənistana verilməsi barədə M.C.Bağirova mürəjəət edir. Bağirov yazılı surətdə javab verir və javabında Zaqafqaziyanın xəritəsini də ora əlavə edir. Xəritə üzərində qeydlər və yazılı şərhlər verilir. Xəritədə 1921-jı ildə ermənilərə verilmiş Zəngəzur mahalı, Göyçə diyarı, Göyçə gölü, Gürcüstana verilmiş Borçalı, Dağıstandakı Qasımkənd və Dərbənd göstərilir və bu jür şərh verilir ki, biz internasionalın tərəfdarıyıq, əgər ədalətli olsaq, bu torpaqlar Azərbaycan Respublikasına qaytarılmalıdır. Malenkov Stalinə Bağirovun cavabını çatdırdıqda, Stalin bu işdən vaz keçir və məsələyə oradaca nöqtə qoyulur.

F № 1, op. № 169, d. №249

İz Moskvı 28. XI – 1945 q .

Sekretarö ÜK KP(b) Azerbaydjana

Tov. M.D. Baqirovu

Sekretarġ ÜK KP(b) Armenii tov. Arutinov vnes na rassmotrenie ÜK VKP(b) predlojenie o vklöçenii v sostav Armënskoy SSR Naqorno-Karabaxskoy oblasti, nine vxodähey v sostav Azerbaydjanskoy SSR.

Tov. Arutinov v svoem pisġme po gtomu povodu pišet sleduöhee:

«Naqorno-Karabaxskäe Avtonomnae oblastġ, primikaöhae k territorii Armenii, s 1923 goda vxodit v sostav Azerbaydjanskoy SSR. Naselenie gtoy oblasti ävläetsä v osnovnom armënskim. İz 153 tıs. naseleniä 137 tısäç ävläetsä analoqiçnim s qornoy çastġö Armenii. Vxoġdenie Naqornoqo Karabaxa v sostav Armenii namnoqo sposobstvoval bi razvitiö eqo i uluçsil bi rukovodstvo xozäystvom. Massovo – kulġtunoe i politiçeskoe obslujivanie naseleniä na rodnom äzike usililsä bi pri rukovodstv so storoni respublikanskix orqanov Armenii.

Vxoġdenie Naqorno-Karabaxskoy oblasti v Armeniö dalo bi vozmoġnostġ mestnim prodoljatġ višsee obrazovanie na rodnom äzike v Vuzax Armenii. S drugoy storoni Armënskae SSR moqla bi poluçitġ popolnenie kadrov iz Naqorno-Karabaxskoy oblasti.

İsxodä iz gtoqo i jelanie naseleniä Naqornoqo Karabaxa Üentralġny Komitet i Sovnarkom Armenii vnoset na rassmotrenie ÜK VKP(b) i Soöznoqo pravitelġstva vopros o vklöçenii v sostav Armënskoy SSR Naqorno-Karabaxskoy oblasti Azerbaydjanskoy SSR v kaçestve Karabaxskoy oblasti.

Pri poloġitelġnom rešenii gtoqo voprosa ÜK i Sovnarkom Armenii voydut v pravitelġstvo s predlojeniem o vosstanovlenii bivšeqo üentra Karabaxa qor. Şuşa, razrušennoqo pered ustanovleniem sovvlasti».

Soobhite Vše mnenie po povodu predlojenia ÜK KP(b) Armenii.

SEKRETARġ ÜK VKP(b)

MALENKOV.

NR 17.

K o p i ä

Ü K V K P (b)

Tovarihu MALENKOVU

V otvet na Vašu teleqrammu po povodu predlojenia sekretarä ÜK KP(b) Armenii tovariha Arutinova o vklöçenii v sostav Armënskoy SSR Naqorno-Karabaxskoy Avtonomnoy oblasti soobhaö:

Territoriä Naqorno-Karabaxskoy Avtonomnoy oblasti s davnix por vxodila v sostav Karabaxskoqo xanstva, üentrom kotoroqo s 1747 goda bil qorod Panaxabad, postroenny, kak krepostġ, Panax-xanom Karabaxskim.

V 1826 qodu Karabax bil prisoedinen k üarskoy Rossii. Vposledstvii territoria nineşney Naqorno-Karabaxskoy Avtonomnoy oblasti vošla v sostav Şuşinskoqo, Djevanşirskoqo, Karäqinskoqo i Kubatlinskoqo uezdov Elizavetpolġskoy qubernii.

V period qospodstva musavatistov v Azerbaydjane i daşnakov v Armenii v 1918 – 1920 q .q. na territorii vseqo Karabaxa musavatskim pravitelġstvom bilo orqanizovano Karabaxskoe general-qubernatorstvo s üentrom v q. Şuşa (biv. Panaxabad).

V rezulġtate mejnaüionalġnoy rezni, orqanizovannoy musavatistami i daşnakami, Şuşa, kak i mnoqie drugie qoroda Azerbaydjana i Armenii, bila razruşena i prevrahena v razvalini.

Posle ustanovlenia v 1920 qodu sovetskoy vlasti v Azerbaydjane, na pervoe vremä rukovodstvo xozäystvenno-politiçeskoy jiznġö vseqo Karabaxa osuhestvlälosġ edinim Oblastnim revkomom.

V 1923 q . vstal vopros o prisoedinenii naqornoy çasti Karabaxa, naselennoy preimuhestvenno armënami, i Armënskoy SSR. No vvidu toqo, çto gta territoria ne imela

obhey qraniüü s Armənskoy SSR i otdeləlaşğ ot nee Kubatlinskim, Laçinskim, Kelğbadjarskim i Dostaförskim rayonami, naselennimi isklöçitelğno azerbaydjanüami, na osnove ukazaniə partiynix orqanov, dekretom Azerbaydjanskoqo Üentralğnoqo İspolnitelğnoqo Komiteta ot 7 iölə 1923 qoda bıla sozdana Naqorno-Karabaxskaə Avtonomnaə oblastğ s üentrom v mesteçke Xankendi, nine qorod Stepanakert.

Takim obrazom, territorialğno Naqorno-Karabaxskaə Avtonomnaə oblastğ k Armənskoy SSR nikoqda ne primikala i ne primikaet.

Za vremə sovetskoy vlasti v Azerbaydjane, v Naqornom Karabaxe prodelana oqromnaə rabota po xozəystvenno-politiçeskomu i kulğturnomu razvitiö oblasti. Odnim iz ərkix primerov gtoqo əvləetsə nineşniy üentr NKAO – qorod Stepanakert, prevrativşiyşə iz zabroşennoqo i razruşennoqo sela v odin iz krasivix, blaqoustroennix i kulğturnix qorodov Azerbaydjana.

20,5% studentov vsex vişşix uçebnix zavedeniy i texnikumov Azerbaydjanskoqo SSR sostavləöt arməne, bolğşinstvo kotorix iz Naqorno-Karabaxskoy Avtonomnoy oblasti.

Mnoqo tovarihey iz Naqornoqo Karabax i sredi rukovodəhix respublikanskix partiynix, sovetskix, xozəystvennix kadrov: zamestiteli sekretarey ÜK i BK KP(b) Azerbaydjana, narkomi, zam. narkomov i t.d.

Tem ne menee, mı ne vozrajaem protiv vklöçeniə v sostav Armənskoy SSR Naqorno-Karabaxskoy Avtonomnoy oblasti, no ne soqlasni s peredaçey Armənskoy SSR Şuşinskoqo rayona, xotə i vxodəheqo v sostav Naqorno-Karabaxskoy avtonomnoy oblasti, no naselennoqo o ponine v osnovnom azerbaydjanüami.

Qorod Şuşa s momenta svoeqo osnovaniə stal ne tolğko administrativno-politiçeskim i kulğturnim üentrom Karabaxa, no i sıqral isklöçitelğnuö rolğ v borğbe Azerbaydjanskoqo naroda protiv persidskix zaxvatçikov za svoö nezavisimostğ. V Şuşe bil ubit azerbaydjanüami odin iz krovojadneyşix zavoevateley, palaç zakavkazskix narodov persidskiy üarğ Aqa Mamed Şax-Kadjar.

V gtom qorode formirovalaşğ boqateyşə muzikalğnaə kulğtura azerbaydjanskoqo naroda, i s nim svəzani imena krupnix politiçeskix i kulğturnix deəteley: İbraqim-xana, Vaqifa, Natavan i druxix.

Odnovremenno sçitaem neobxodimim dovesti do svedeniə ÜK VKP(b), çto pri rassmotrenii voprosa o vklöçenii NKAO v sostav Armənskoy SSR doljen bitğ rassmotren i vopros o vklöçenii v sostav Azerbaydjanskoqo SSR Azizbekovskoqo, Vedinskoqo i Karabaqdarskoqo rayonov Armənskoy SSR, primikaöhix k Azerbaydjanskoqo respublike i naselennix preimuhestvenno azerbaydjanüami.

Uçitivə isklöçitelğnuö kulğturnuö i gkonomiçeskuö otstalostğ gtix rayonov, peredaça ix Azerbaydjanu dast vozmojnostğ uluçitğ materialğno-bitovie uslovie i kulğturno-politiçeskoe obslujivanie naseleniə.

Krome vişezlojennoqo, prosim ÜK VKP(b) rassmotretğ i sleduöhie voprosi:

Tovarihi iz Qruzii stavət vopros o vklöçenii v sostav Qruzinskoy SSR Belokanskoqo, Zakatalğskoqo i Kaxskoqo rayonov Azerbaydjanskoqo SSR.

Nesmotrə na to, çto v ukazannix rayonax projivaet 9.000 qruzin – inqiloyüev, iz obheqo koliçestva naseleniə v 79.000 çelovek, mı ne protiv rassmotreniə gtoqo voprosa, no s tem, çtobi odnovremenno rassmotretğ vopros o vklöçenii v sostav Azerbaydjanskoqo SSR Borçalinskoqo rayona Qruzinskoy SSR, naselennoqo poçti isklöçitelğno azerbaydjanüami i primikaöhəqo neposredstvenno k Azerbaydjanskoqo SSR.

İ, nakoneü, mı prosim rassmotretğ vopros o vklöçenii v sostav Azerbaydjanskoqo SSR primikaöhəy k ney territorii Derbentskoqo i Kasumkendskoqo rayonov Daqestanskoy SSR, v proşlom əvləöhixşə çastğö Azerbaydjana i vxodivşix v sostav Bakinskoy qubernii. Naselenie gtix rayonov v osnovnom sostoit iz azerbaydjanüev, pri çem bolğşe v qodu provodit na territorii Azerbaydjana.

Dlə podqotovki predlojeniy po vsem podnətı́m voprosam sçitali bı üelesoobraznım sozdatğ komissiö ÜK VKP(b) s vklöçeniem v ee sostav predstaviteley ot kajdoy zainteresovannoy respubliki.

SEKRETARĞ ÜK KP(b)
AZERBAYDJANA

(M.D. BAQİROV)

10 dekabrə 1945 q .

№ 330

q. Baku.

Ə.Vəzirov hakimiyyətdə olduğu vaxtda cəryan edən prosesləri dğzğn anlamır sovet hakimiyyətinin gələcəyi ilə əlaqədar baş verə biləcək hadisələri təhlil edə bilmirdi.. . Ona görə ki,artıq regiona daxil olan ABŞ gğzğn milli mğnaqişələr SSRİ-nin dağılması gğzğn əsas prinsiplərdən biri idi.

Belə ki ABŞ-ın xarici siyasəti, prioritet qəbul etdiyi prinsiplərdən irəli gəlir.

- milli təhlükəsizlik, ölkənin milli mənafeyi;
- nüvə və hərbi təhlükəsizlik;
- iqtisadi təhlükəsizlik;
- demokratik prinsiplərin və bazar münasibətlərinin dünya dövlətlərində bərqərar olması;
- dünya dövlətlərində istehlak və istehsal münasibətlərində daha çox çəkiyə malik olması və bu istiqamətdə ABŞ şirkətlərinin iqtisadi cəhətdən rəqabəti uduzmamaq, bazarları öz inhisarlarına alması;
- dünyada super qüdrətli dövlət kimi söz sahibi olmaq.

SSRİ –nin o vaxtkı rəhbərləri gğzğn əsas məqsəd isə dağılan iqtisadiyyatı yenidən bərpa etmək, hərbi sənaye kompleksini təkmilləşdirmək, səfələt içində olan xalqın rifah halını bir qədər yüksəltmək, neftin dünya bazarlarında qiymətini yüksəlməsinə nail olaraq iqtisadi böhrandan çıxmaq, və dğnyada öz keçmiş hərbi-siyasi qüdrətini özünə qaytarmaq istəyi idi.

Bu baxımdan SSRİ-nin zəif olması nəinki ABŞ-ın, həmçinin Qərbi Almanıyanın, Yaponıyanın, Skandinaviya dövlətlərinin və bir çox ölkələrin maraq dairəsində idi.

Hələ keçən əsrin 70-ci illərinin sonu, 80-ci illərinin əvvəllərindən başlayaraq ABŞ-ın beyin mərkəzləri tərəfindən dünyanın 23 hissəsini əhatə etmiş kommunist monopoliyasının neytrallaşdırılması kombinasiyasının planı tərtib olundu.

ABŞ analitiklərinin araşdırmaları nəticəsində aydın oldu ki, SSRİ-nin ümumi illik büdcəsi ABŞ-ın təkə «Ceneral Motors» şirkətinin illik büdcəsi qədərdir. SSRİ-də hərbi-sənaye kompleksinə illik ayırmalar ölkə büdcəsinin 75 faizini təşkil etdiyi halda, ABŞ-da bu 24 faiz həcmində idi. Dünya bazar rəqabətində isə SSRİ-nin xarici ticarət dövriyyəsində eksport baxımından əsas yeri hərbi silahlar və yarımfabrikat xammal məhsulları tuturdu. Yerdə qalan əmtəə növləri nisbətində həmişə kapitalist dövlətlərinə rəqabəti uduzurdu. Bütün bu və digər faktorlar nəticəsində SSRİ iqtisadiyyatı dağılırdı.

Ə.Vəzirovun respublikada rəhbərliyi düvrğndə buraxdığı kobud səhvlər sağlam məntiqlə izah olunmur.Buda onun xalq arasında hörmətdən düşməsinə səbəb oldu. Onun erməni təxribatlarının tğğyan etdiyi bir vaxtda irəli sürdüyü «ölkənin kompüterləşdirilməsi», «kəndlərdə hamam tikilməsi», «qoz ağaclarının əkilməsi» kimi reallıqdan uzaq, məntiqsiz təklifləri xalq arasında acı gülüş doğururdu.

Azərbaycan-erməni münasibətlərinin kəskinləşdiyi, ermənilərin azərbaycanlılara qarşı cinayətlərin artdığı bir vaxtda Ə.Vəzirovun göstərişilə 1988-ci il dekabrın 11-də Ermənistanda baş vermiş zəlzələlər zamanı 78 nəfər azərbaycanlının məcburi surətdə ermənilərə köməyə göndərilməsi faciə ilə nəticələndi. Onların uçduğu «İL-76» təyyarəsi ermənilər tərəfindən raketlə vuruldu, nəticədə 77 nəfər həlak oldu.

Ermənistanda tarixən azərbaycanlıların yaşadığı və DQMV ərazisindən 2 dəfə artıq olan 8 min kvadratkilometr ərazini əhatə edən 172 kənddən 200 minə qədər əhalinin vəhşicəsinə qovulduğu, bu qanlı cinayət zamanı 216 nəfərin, o cümlədən 57 qadının, 5 südəmər körpənin, 18 müxtəlif yaşlı uşağın qətlə yetirildiyi bir vaxtda Sov.İKP MK və SSRİ Nazirlər Soveti «1988-1995-ci illərdə Azərbaycan SSP Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin sosial-iqtisadi inkişafını sürətləndirmək tədbirləri haqqında» qərar qəbul etdi.

1989-cu il yanvarın 12-də SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin qərarı ilə A.Volskinin başçılığı altında DQMV Xüsusi İdarə Komitəsinin təşkil olunmasıyla Azərbaycan rəhbərliyi vilayətin idarə olunmasından faktiki kənarlaşdırıldı. Belə bir vaxtda Ə.Vəzirovun göstərişi ilə ağlasığılmaz görünən Azərbaycan-Ermənistan dostluğu təbliğ olunurdu. Normal və sağlam insana məntiqli gürğnməyən o cümlədəndə əsas olmayaneyni zamandada mətləbə daxil olmayan çeşidli fikirlərlə onun zixiş

etməsi yalnız sadə vətəndaşları deyil hətə Kremldə əyləşən o dövrdəki sovet rəhbərlərini də təşvişə salmağa başladı. Belə ki 1989-cu ilin ikinci yarısından Ə.Vəzirovun bir-birinə zidd olan siyasi qərarları Moskvada onsuzda Azərbaycanın mənafeyinə uyğun olmayan müvqeyin və qəvvələrin tam qələbəsinə zəmin yaratdı. Buda SSRİ Ali Sovetinin «DQMV-də vəziyyəti normal hala salmaq tədbirləri haqqında» (28 noyabr 1989) qərarı ilə nəticələndi. Bu qərar isə Ermənistandan öz yaşayış yerini məcburi tərək etmiş 165 min azərbaycanlını Qarabağda yerləşdirməyə icazə vermirdi. Artıq bu dövrdən başlayaraq Dağlıq Qarabağ faktiki olaraq Azərbaycan tərkibindən ayrılmışdı. Ona gürədə Ə.Vəzirovun ağlasığılmaz və bir-birinə zidd olan bu hərəkətlərini yalnız onun psixoloji durumu ilə izah etmək olar. Bunun yalnız bir izahı var oda təfəkkürün məzmunca pozulması.

Təfəkkürün məzmunca pozulması – buraya ideyaları, yüksək qiymətli fikirlər və sarışan ideyalar aiddir. Bizi burada əsasən yüksəkqiymətli ideyalar və sarışan ideyalar daha çox maraqlandırır. **Yüksəkqiymətli ideyalar – real varlıqla əlaqədar əmələ gələn, böyük emosional gərginliklə müşayiət olunan və düşüncədən üstün tutan səhv mühakimələrdir. Həyatda müəyyən haqsızlıqdan incimiş şəxs bu hadisəni uzun müddət təhlil edir, kiçik bir haqsızlıq onun düşüncəsində böyük təhqirə, cinayətə çevrilir və beləliklə, bütün qalan fikirlər üzərində üstünlük təşkil edən, mühitə uyğun olmayan səhv mühakimələr yaranır. Başqa bir təsadüfdən, xüsusi istedadla malik olmayan bir şəxs, özünün dahi ixtiraçı olması kimi fantastik və səhv mühakimə irəli sürür. Belə mühakimə bütün qalan fikirlər üzərində üstünlük təşkil edir. Yüksəkqiymətli ideyalar böyük emosional gərginliklə müşayiət olunduğu üçün davranışı pozur. Belə şəxs bütün vaxtını və qüvvəsini bu mühakimələrin sübut edilməsinə sərf edir. O, özünün «dahi» olduğunu və ya müəyyən «haqsızlığı» ətrafındakılara sübut etmək üçün hər bir hərəkətə hazırdır. Belə ideyalar psixopatlarda (paranoidal formasında) emosiyaları müvazinətsiz və ahəngsiz şəxslərdə təsadüf edilir. Onları sayıqlama ideyalarından ayıran cəhət real hadisələrlə əlaqədar olmasıdır. Bununla bərabər, həmçinin yüksəkqiymətli ideyaların məzmunu, sayıqlamalardan fərqli olaraq həddindən artıq məntiqsizlik və cəfəngiyyat xarakteri daşır.**

Sarışan hallar – buraya xəstənin arzusu olmadan yaranan, əlçatmaz xarakter daşıyan fikirlər, xatirələr, şübhələr, qorxular, meyllər, hərəkətlər aiddir. İ.P.Pavlov sarışan halları «qanundanxaric» davamlı fikirlər kimi müəyyən etmişdir. Məzmun etibarı ilə sarışan fikirlər; sarışan şübhələr; sarışan qorxular; (məsələn, Ə.Vəzirov Azərbaycanda baş verən milli azdliq hərəkətini

hansısa bir mafioz qruplar tərəfindən ona qarşı təşkil olunmuş bir aksiya kimi qəbul edirdi. O bunu rəsmi olaraq üz zıxışlarında dəfələrlə qeyd edirdi-A.M.) **sarışan meyllər və s. differensiya bolluğunu özündə birləşdirir. Sarışan şübhələrin əmələ gəlməsində əsas sinir prosesləri – oyanma və ləngimənin durğunluğu ilə izah olunur. Belə hallarda qıcıqlandırıcı proses və mənfi induksiyanın inkişafı zəifləyir və nəticə etibarlı ilə əks şərti əlaqələr ləngiyir, bu da eyni vaxtda iki və ya daha çox rəqabət edən oyanma mərkəzlərinin yan-yana mövcud olmasına səbəb olur. Belə fizioloji vəziyyət müəyyən məsələnin həllində tərəddüd, şübhələnmə halları törədir (ziddiyyətli fikirlər və çıxışlar).**

Faktlar göstərir ki, artıq 1989-cu ilin ikinci yarısından i Ə.Vəzirovun başçılıq etdiyi Azərbaycan KP MK respublikada baş verən hadisələri nəzarət edə bilmir və bir zox hallarda müşahidəçi rolunda zıxış edirdi.

Bakıda Azadlıq meydanında yğz minlərlə insanlar tətillir və bu kütləvi tədbirlərdə onlar DQMV-də fəaliyyət göstərən Xüsusi İdarə Komitəsinin ləğvi, Azərbaycanın mğstəqilliyini barədə tələblər irəli sğrərdğlər.Kreml Azərbaycandakı gərginliyi və 1990-cı ilin martında keçirilməsi nəzərdə tutulan Ali Sovetə seçkilərdə Xalq hərəkatçılarının qələbəsinin qarşısını ala bilməyəcəyini gübrərdğ. Bununla da respublikada dinc yolla hakimiyyət dəyişikliyi baş verəcəydi.Bu Moskvanı bərk təşvişə salmışdı. Ona görə də Moskva bu prosesin qarşısını almaq gğzn Azərbaycandakı hakimiyyətə əl qoydu.DTK senaristlərinin hazırladığı «Aktiv tədbirlər» və «Dezinformasiya» əməliyyatlarını həyata keçirməyə başladılar...

«Bu əməliyyatlar» nətiəsində 20 yanvar faciəsiniə qədər respublikanın bir sıra bölgələrində qarşidurmalar təşkil olunurdu.

1989-cu il dekabrın 28-dən 29-na keçən gecə Cəlilabad rayonunda, 1990-cı il yanvarın 11-də isə Lənkəranda «bu əməliyyatın» tərkib hissəsi kimi yerli hakimiyyət orqanlaqrının rəsmi binalarına hğzumlar təşkil edildi və bir zox hərəkatçılarda üzvləridə bilmədən bu təxribatların iştirakçıları oldular.

«Bu əməliyyatlar» nətiəsində Bakıda erməni talanları təşkil edildi.

Artıq yanvarın 18-də gündüz saat 12.00-da Ə.Vəzirov vəzifədən kənarlaşdırılmışdı, lakin nədənsə xalqa bu barədə də hez bir xəbər verilmirdi.Gizli saxlanmışdı. Faciə ərəfəsi Ğmumiyətlə isə «Alfa» qrupunun üzvləri Azərbaycan Teleradio Verilişləri Komitəsinin enerji blokunu partladaraq xalqa hər hansı məlumat verilməsinin qarşısını aldılar.

Yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə isə qatil ordu bir neçə istiqamətdə Bakıya girərək əliyalın, ürəkləri vətən sevgisi ilə döyünən əhaliyə qarşı ağılasıgmaz vəhşilik edərək qan tökdü. Deputat istintaq komissiyasının məlumatına görə yanvar faciəsində 130 nəfər şəhid olmuş, 700 nəfər yaralanmışdı. Hətta fəvqəladə vəziyyət elan edilmədən Neftçala və Lənkərana qoşun yeridilmiş, nəticədə Neftçalada 2, Lənkəranda 6 nəfər şəhid olmuşdu.

Yanvarın 22-də Azərbaycan SSR Ali Soveti Bakıda fəvqəladə vəziyyətin tətbiqini qeyri-qanuni hesab edərək onu ləğv etməsinə baxmayaraq, Azərbaycan KP MK Bürosu fəvqəladə vəziyyəti zəruri saymışdı.

20 yanvar faciəsindən sonra Ə.Vəzirov Moskvaya aparıldı və hazırda da orada yaşayır.

Ona gürədə müasir dövr üçün Rusiyada baş verən siyasi prosesləri diqqətlə izləmiyirik. Bugğnki məqamda isə Rusiya-Almaniya yaxınlaşması daha maraq doğurur. Almaniyanın yenidən super qüdrətli dövlət olmaq iddiası tarixi keçmişə əsaslanan görünməyən siyasəti, onu Rusiya ilə yaxınlaşmağa vadar edir. Lakin Almaniya eyni zamanda da Königsberqi (Kalininqradı), qədim şərqi Prussiya torpağını geri qaytarmaq iddiasındadır. Ona görə də Almaniya heç də qüvvətli Rusiyanın olmasının marağında deyil və onlara elə gəlir ki, torpaqları zəif və parçalanmış Rusiyadan daha asan geri qaytararlar. Lakin ABŞ da Almaniyanın qüvvətlənməyinin marağında deyil. İndidən təhlükəni sovuşdurmaq üçün

beynəlxalq aləmdə gələcəkdə güclü ola biləcək Almaniya ətrafında bloklaşmanı aradan qaldırmaq üçün öz strategiyasını yeridir. İlk əvvəl Almaniya yaxınlaşan Rusiyayı zəiflətmək və postsovet məkanında amerikan pərəst hakimiyyətlərin dövlət başına «gətirilməsi» (Ukrayna, Gürcüstan) və Orta Asiyada bunu həyata keçirməyə çalışılması buna misal ola bilər. Buna cavab olaraq Almaniya Tehranla diplomatik danışıqları intensivləşdirdi. Lakin bu an Fransanın və Hollandiyanın Avropa evi konstitusiyasından imtina etməsi Almaniyanı daha ehtiyatlı olmağa vadar etdi. Bu təklənmə bir müddət əvvəl Rusiyaya qarşı da həyata keçirilmişdi. Belə ki, Yaxın Şərqdə İraq münaqişəsində öz sözünü demək Rusiya dövlətinin imkanından xaric oldu. Baxmayaraq ki, siyasi dairələrdə bu qınanıldı, ABŞ tənqid atəşinə tutuldu, parlament üzvlərinin İraqa səfəri təşkil olundu, nəticədə Vaşinqton fikrini dəyişmədi. Hələ İraq hadisələrinə qədər Kosova müsəlman albanları 1974-cü ildən qüvvəyə minmiş Yuqoslaviya konstitusiyasını əsas götürərək milli muxtariyyətlərini elan etdilər. Almaniya dövləti daha uzağa gedərək Kosova albanlarını müstəqil dövlət kimi tanıdı. Əsasən, slavyan köklü serblərdən təşkil olunmuş Yuqoslaviya dövləti Kosovoya öz ordusunu yeridərək torpaq bütövlüyünü bərpa etmək istədi. ABŞ regionda Almaniyanın təsirini azaltmaq üçün təşəbbüsü öz əlinə aldı. Belə ki, Berlinin yeni formalaşan Balkan siyasətini bloklaşdıraraq NATO qüvvələrini Balkanlara çıxardı. NATO qüvvələri rəsmi olaraq insan haqlarının tapdalanmasını əsas tutaraq münaqişəyə müdaxilə etdi və Miloşeviçin «Böyük Serbistan» planını darmadağın etdi. Miloşeviç kartlarını açaraq Rusiya-Belarus birliyinə daxil olması müraciəti ilə Rusiyanın siyasi dairələrinə müraciət etdi. Bu birliyin Rusiya üçün nə qədər məqsədəuyğun olması özü sual altında idi. Bu birlik baş tutsa idi, Rusiyayı bu saziş birbaşa hərbi və iqtisadi cəhətdən NATO qüvvələri ilə üz-üzə qoyacaqdı və iqtisadi cəhətdən isə bu yükün altına girə bilmək imkanı Rusiyada yox idi. Siyasi tərəfdən baxsaq belə hal-hazırda Rusiya hakimiyyəti öz xarici siyasətini hərbi-sənaye kompleksinin təzyiqi ilə yeridir. Slavyan birliyindən kənar qalan slavyan köklü Ukrayna və Bolqarıstan ABŞ tərəifindən təmənnasız maliyyə köməyi alır, eyni zamanda Vaşinqton bu addımları ilə indiki Kiyev hakimiyyətini də qorumağa çalışır.

Gürcüstanda ABŞ prezidentinin səfəri zamanı C.W.Buş Orta Asiyada baş verə biləcək siyasi dəyişikliyi vurğulaması istər-istəməz regionda himayəyə götürülmüş qüvvələri hərəkətə gətirdi. Ancaq tarixdən bilirik ki, ABŞ-ın maraqlarının əsasında region dövlətlərinin siyasi oriyentasiyasının dəyişdirilməsi və demokratik dəyişikliyə nail olmaq durur. Demokratik dəyişiklik dedikdə yapon alimi Naomurinin neoliberalizm nəzəriyyəsi deyil, istənilən hakimiyyətə təsir edə biləcək rezerv siyasi və iqtisadi gücə malik olan qüvvələr nəzərdə tutulur. ABŞ siyasiləri ilk əvvəllər regionun türkdilli respublikalardan təşkil olunduğunu nəzərə alaraq öz strategiyalarını Ankaranın vasitəsi ilə tənzimləyirdi. Lakin sonradan Türkiyə öz milli maraqlarını ABŞ-a güzəştə getməkdən imtina etdi. Ona görə də Türkiyədə baş verən son siyasi fəaliyyəti Ağ evdə oturanların baxış psixologiyalarına tamam ziddir. Bu baxımdan Qərbi Avropayla Vaşinqtonun baxışları burada nədənsə üst-üstə düşür. Belə ki, bir çox Qərbi Avropa dövlətləri daha uzağa gedərək öz parlamentlərində Türkiyəyə qarşı ədalətsiz olaraq qondarma «Erməni genosidi»ni tanımağa başladı. ABH-ın təsir dairəsində olan BVF xarici borclarla yüklənmiş Türkiyəyə veriləcək növbəti kredit tranşını kəsərək əvvəlcədən verilmiş kreditlərin faizlərinin qaytarılması məsələsini qoydu. Digər tərəfdən kürd separatizminin Şərqi Anadoluda canlanması və «PKK» tərəfdarlarının Türkiyə ərazisində təxribatlar keçirmələri bütün rəsmi güc strukturlarının sinirlərini tarıma çəkdi. Bu da silahlı qüvvələrə ayrılan vəsaitlərin artırılmasına və ölkədaxili siyasi gərginliyə səbəb olur. Almaniya Bundestaqının (parlamentinin) tərəfindən qondarma erməni genosidini tanıması, orada yaşayan heç də iqtisadi cəhətdən az güclü olmayan türk kökənli seçiciləri baxımından nəzərə alsaq, olduqca təəccüblü göründü. Bu zaman Almaniya-Türkiyənin tarixi dostluğu da nədənsə bir an olaraq unuduldu. Ancaq bu addım təsadüfi deyildi. Ona görə ki, Avropa konstitusiyasının Fransa və Hollandiyada xalq tərəfindən qəbul edilməməsi Berlin strateqlərinin yeni güc mərkəzi kimi formalaşdırdıqları Avropa evi planını alt-üst edirdi. Ona görə də ermənipərəst Fransa və Hollandiya siyasətçilərinin dəstəyini qazanmaq üçün onlar bu addımı atmağa məcbur oldular. Bu da türklərdə özünü qoruma psixologiyasını

formalaşdıraraq millətçilərin əl-qolunu açdı. Ona görə də Avropa millətçilərinin Türkiyədə hakimiyyətə gəlməsində maraqlı deyil. Bu baxımdan Türkiyədəki ictimai-siyasi gərginliyi yumşaltmaq üçün qərb dövlətləri Avropa Birliyi diplomatiyasından istifadə etdilər. Belə ki, Türkiyənin Avropa Birliyinə qəbul olunması üçün danışıqlara start verildi. Bu kontekstdə Azərbaycanın geosiyasi vəziyyətinə diqqət yetirsək, müəyyən məqamlar bizə daha aydın görünür.

ABŞ-ın XXI əsrin ilk onilliyi üçün qarşısına qoyduğu əsas məqsədi postsovet regionlarında həm mənəvi, həm də psixoloji olaraq yeni liderlərin hazırlanması və bunun üçün həm hökumət, həm də qeyri-hökumət təşkilatları vasitəsi ilə cəmiyyətlərdə ideoloji təbliğat bazası formalaşdırmaqdır. Regionda dolayısı yolla Almaniya və açıq şəkildə Rusiya tərəfindən dəstəklənən İrana qarşı Azərbaycan, ABŞ analitiklərinin fikrincə ən əlverişli forpost olardı. Həm də Azərbaycanın İrana qarşı siyasi-ideoloji mübarizədə dəyəri əvəzsizdir. XX əsrin 40-cı illərində M.C.Bağirov, L.P.Beriya və İ.Stalin tərəfindən hazırlanmış İranda azərbaycanlıların muxtariyyəti ilə əlaqədar konsepsiya ABŞ analitikləri üçün hazır materialdır. Sadəcə olaraq bu dəfə müstəqil Azərbaycan rəhbərliyi kifayət qədər bunu anlayır və mümkün qədər xalqı və müstəqilliyimizi hərraca çevirməkdən qorumağa çalışır. Ona görə də baş verə biləcək hərbi müdaxilənin siyasi və danışıqlar yolu ilə həll edilməsinin tərəfdarı kimi çıxış edir. Məhz bu baxımdan da regiondakı ziddiyyətlər mənəfəsində Dağlıq Qarabağın və ümumilikdə erməni qəsbkarları tərəfindən işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarının azad edilməsi prosesi yubanır. Hətta bəzi böyük dövlətlərin rəsmi və qeyri-rəsmi nümayəndələri Azərbaycanın müharibə başlayacağı təqdirdə Bakıya qarşı sanksiyalar tətbiq edəcəkləri barədə xəbərdarlıq edirlər. Ermənistan hakimiyyətinin ikitərəfli siyasəti həm Rusiya ilə, həm də ABŞ-la əlaqələrin balanslaşdırma bilməsi söz yox ki, daha dərin niyyətlərdən xəbər verir. O cümlədən də qeyri-rəsmi də olsa da qondarma Dağlıq Qarabağ Respublikasının nümayəndəliyinin Vaşinqtonda fəaliyyət göstərməsi bizim tərəfimizdən Azərbaycan-ABŞ əməkdaşlıq münasibətlərini nəzərə alaraq anlaşılan deyil. Ancaq burada söhbət proyeksional strateji düsturlardan gedir. Bütün bunları nəzərə alaraq heç bir siyasətçi zəmanət verə bilməz ki, bu gün Rusiyanın siyasi maraqlarına yarıyan Ermənistan sabah ABŞ üçün eyni cür öhdəsinə düşən funksiyanı həyata keçirməsin. Ona görə də dəyişən dünyada biz çevik xarici və daxili siyasətimizlə transmilli proyeksional strateji düsturlarda öz əhəmiyyətli yerimizi almalıyıq.

Göründüyü kimi bugünkü dünyamızda bir-biri ilə daban-dabana zidd olan antaqonist maraqlar üz-üzə dayanıb. Belə bir vəziyyətdə Azərbaycanın yerini müəyyən etmək, bir o qədər də asan məsələ deyil. Azacıq sayıqlığın itirilməsi Azərbaycanı zərbə altına qoya bilər. Gələcəkdə bir-birinə zidd olan qüvvələrdən hansı birinin qalib gələcəyindən asılı olmayaraq heç bir zəmanət yoxdur ki, ermənilər istənilən nəhəng dövlətlərin strateji həmkarına çevrilməsin. Belə bir vəziyyətdə Qarabağ probleminin həllinin nə qədər mürəkkəb və ağılasıqmaz dərəcədə çətin olduğunu görürük.

V hissə

Qeyri –shuri tefekkur

Bura qeder biz araşdırmalardan belə bir nəticəyə gəlirik ki, istər şəxs patoloji tefəkkürə malik olsun, istərsə də sağlam tefəkkürə, insanın düşüncə tərzi, fikir yürütmək imkanı vardır. Bəs mğəyyən məqamlarda patoloji psixi xüsusiyyətlərə malik siyasi liderlərin məntiqi nəticələr çıxarmaqda və fikir yürütməkdə normal psixikaya malik şəxsləri dəfələrlə üstələyirlər, bəs bunu nə ilə izah etmək olar?

İnsanın psixi fəaliyyətinin qabartılardan biri düşüncədir və bunun məhsulu kimi üzə çıxan isə fikirlərdir. İ.M.Seçenov qeyd edirdi ki, təəssürat xammalının emalı yaddaşın xəzinəsində şüursuz və iradənin iştirakı olmadan baş verir. Yəni qeyri-şüuri baş verir.

İnsan, onun yaranışı haqqında fikirlər bütün dinlərdə, əhli-kitablarda (İudaizm, Nəsrənilik-xristianlıq və İslam) eyni fikiri formalaşır. Allah-təala bir gizli xəzinə idi, özünü bildirmək üçün dünyanı yaratdı. Sonra nəbatatı (bitkiləri), daha sonra heyvanatı xəlq etdi. Ən axırda insanı yaratmağa iradə etdi. Həzrəti-Adəm əleyhis-səlamın yaranması: Cənabi Həqqin ilk yaratdığı insan babamız Adəm əleyhis-səlamdır. Allah-təala onu başqa canlılar kimi palçıqdan xəlq elədi. Danışmaqla sair heyvanlardan ayırdı. Hər bir şeyin adını ona öyrətdi, əql və fərasət verdi və Həzrəti-Adəmə itaət etməyi bütün məxluquna əmr buyurdu; Hamısı qəbul etdi, lakin şeytan qəbul etmədi. Ona görə Allahın rəhmət dərgahından qovuldu. Həzrəti-Adəm əleyhi-səlam cənnətdə yalnız yaşayırdı. Çox asudəliklə keçinirdi. Fəqət bir yoldaşa ehtiyacı var idi. O səbəbdən Cənabi-Həqq nənəmiz Həvva əleyhi-səlamı ona yoldaş yaratdı. Həzrəti-Adəm ilə Həvva cənnətdə rahatlıqla yaşayırdılar. Hər gün nəz-nemət onlar üçün hazır idi. Cənabi-Həqq onlara buğda yeməyi nəhy buyurmuşdu. Lakin onlar nəfslərini saxlamadıqlarına görə cənnətdən qovuldular. Həzrəti-Adəm Hind civarına, Həvva isə indiki Ərəbistanın Ciddə tərəfinə düşdülər. Uzun müddət ayrı yaşadılar. Həzrəti-Adəm yalnızlıqdan çox incidi və tutduğu işə peşiman oldu. Tövbə edib ağladı və Allaha yalvardı. Tövbəsi qəbul edildi. Həzrəti-Həvva ilə bir-birini tapdılar.

Burada bizim marağımızı çəkən Adəmin torpaqdan və ya palçıqdan əmələ gəlməyidir. Alman biologu Müllər belə bir təcrübə aparmışdır. 1 kubmetr həcmində olan metal kamera götürmüş və içinə bir ovuc torpaqla suyu qarışdırıb palçıq formasında kameranın içərisinə yerləşdirmişdir. 40 gün eksperiment davam etmişdir. 40 gün ərzində təbiətdə baş verən yağış, ildırım çaxması, qaranlıq, işıq və s. bütün təbiət hadisələrini kameranın içərisində yarada bilmişdir. Nəticədə 40 gündən sonra laboratoriyada ilk hüceyrənin əmələ gəlməsinin şahidi oluruq. Əgər hüceyrə varsa, deməli canlı orqanizmin varlığı artıq şübhə yaratmır. Çünki ibtidailərdən tutmuş Lasmarkın təsnifatına istinad

etsək, məməlilərə qədər inkişaf vardır. Bütün canlıları, o cümlədən insanı təşkil edən hüceyrələrdir. Bu ixtiyara görə Müller Nobel mükafatına layiq görüldü. 1500 il bundan əvvəl İslamın müqəddəs kitabında söylənən fikirlər həqiqətən doğrudur. Lakin burada bir şeyi nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, 1500 il bundan əvvəl elm bu səviyyədə deyildi. Bunu söyləyən Peyğəmbərimizin təhsili yox idi. O, yalnız vəhy yolu ilə bu informasiyaları Cəbrayıl mələkdən alırdı. Təkhüceyrəli heyvanlara misal kimi alıb, hidrofil, infuzorlar və eksperimental şəraitdə genetik mutasiyalarda bu tək hüceyrələrdən daha ali canlı yaratmaq nəzəri cəhətdən mümkündür. İnsan yeganə canlı varlıqdır ki, öyrənmək və bilik qazanmaq onun həyatının davamı başlıca şərtidir və Qurani-Kərimin ən böyük elmin möcüzələrindəndir. Bu dəqiq elmi müddəa 14 əsr bundan əvvəl «Ər-Rəhman» surəsində deyilir: «İnsanı yaratdı və ona bəyanı öyrətdi». İnsan bilik qazanmaq vasitəsi və əsas şərt olan «bəyan» (söyləmə, anlatma) neməti göstərilir. Başqa ayədə deyilir: «Allah sizi ananızın bətnindən elə çıxartdı ki, heç nə bilmirdiniz». İnsanın müstəqil canlı varlıq olduğunu sübut edən məsələlərdən biri də anadangəlmə şüursuz iş görmək (instinkt) məsələsidir, çünki insanın doğulması ilə onda yaranan instinkt heyvan instinktləri ilə müqayisədə yox dərəcəsidir. Heyvanlarda anadangəlmə saysız-hesabsız instinktlər vardır. Onların məğzi hələ də dəqiq araşdırılmayıb. Instinkt sözünün əvəzinə varlığın Yaradanın sübutu kimi söylədim. Fransanın Sorbon Universitetinin professoru Milen Edvaro yazır: «İnsanı heyrətə salan «eskiklub» adlı bir quş vardır. Bu quş bahar fəslində tək uçar. Yumurtalıyandan sonra ölür və öz balalarını əsla görmür. O quş öldükdən sonra balaları əvvəlcə qurd şəklində yumurtadan çıxır və analarının qurduğu ağzıbağlı yuvada bir il rahatca yaşayırlar. Yeni həyata başlamağa hazır olan kimi balalar bir-bir yuvadan çıxırlar. Həmin yuvanın qurulması o zamandan başlayır ki, quş yumurta qoyacağını yaxınlaşdığını hiss edir. O ağacın budağında dərin bir yuva qazır. Yuva hazır olan kimi quş cücənin birillik yeməyini hazırlayıb onun dərinliklərində gizlədir. Bundan sora bir yumurta qoyur və yumşaq çör-çöplə onun üstünü möhkəm örtür. Quş sonra yenə yem toplayır, başqa bir yumurtanı qoyur və yenə həmin qayda ilə onun üstünü örtür. Bu qayda ilə o, bir neçə qat yuva düzəldir və bütün bu işlərdən qurtardıqdan sonra ölür». Quşun həyatını təsdiq edən alim bu məsələnin şərhindən sonra yazır: «İnsan bu mənzərəni bir neçə dəfə təkrar müşahidə etdikdən sonra təəccüb və dəhşət ona üstün gəlir. Düşünürsən ki, bəzi adamlar bu qəribə məxluqu necə təsadüfi sayır. Necə olur belə adamlar qarışqadan tutmun insanın dərk etdiyi hər şeyi təbii bir əməlin nəticəsi hesab edirlər».

Böyük ictimaiyyətçi alim Herbert Spenser yazır: «Biz bütün bu sirlər içərisində onları nə qədər çox öyrəniriksə, qaranlıq yerlər bir o qədər artır. Lakin bir aydın həqiqəti dərk etmişik ki, bu həqiqət insanda uca olan əzəli və əbədi bir qüvvənin varlığıdır. Bütün əşyalar o qüvvədən yaranmışdır». Cordon demişdir: «Tanrı elə bir əzəli və dəyişməz qanundur ki, bütün kainat öz varlığını və inkişafını ondan alır. Məşhur filosof Paskal yazır: «Xaliq elə bir sonsuz dairədir ki, mərkəzi hər yerdədir və məkanı yoxdur». Bu sözlər də həmin filosofa məxsusdur: «Tanrıya inamdan başqa heç nə içimizdəki yangını və ruhumuzdakı təşnəni söndürə bilməz». Deməli, yuxarıda qeyd etdiyimiz instinkt sözü bizə

İndiyə qədər başa salınan mənanı kəsb etmir. İnsanda anadangəlmə instinkt vardır ki, döş əmməyə və süd udmağa vadar edir. Qalan bütün hallarda isə insan yaşayış üçün zəruri vəzifələrini ağıl və təfəkkürün vasitəsi ilə və başqalarının təcrübələrindən istifadə yolu ilə öyrənməlidir. O, hətta yol yeriməyi də öyrənməlidir və əgər ilk dəfə yeriyərkən əlindən yapışmasalar, yıxılarkən qaldırmasalar, bu vəzifəni də yerinə yetirməyə qadir olmayacaqdır. Bilik öyrənmək yalnız insana xasdır və heyvanlarda olmur. Elə buna görə də körpə uşağın dərk etmə və beyin sistemi ilə dünyaya gəlmiş ilk andan inkişaf etməyə başlayır. İnsan həyatda ona lazım olan zəruri yaşayış vasitələrini fikri və ağıl vasitəsi ilə qazandığı halda, heyvan bunları adəti və instinktin hökmü ilə əldə edir. İnstinkt heyvanın təbiətində sabit və dəyişməzdir. Ona görə də gördüyümüz kimi heyvanlar dünyaya gələndən eyni qayda ilə yaşayır və müəyyən yoldan – instinktinin dəyişməz qanunundan kənara çıxmırlar. İnsanın həyatı isə daimi və təkamül yolundadır. İnsanın müstəqil canlı varlıq olduğunu sübut edən dəlillərdən biri onun ictimai həyatıdır.

İslam dini müasir və son din kimi qəbul olunur. Son vaxtlarda Avropa və Amerikada bu dini qəbul edənlərin sayı gündən-günə artır. Dahi elm korifeyləri də İslamı şüurlu şəkildə qəbul ediblər. Bunun da əsas səbəbi 14 əsr əvvər yaranmış Quranda göstərilən fikirlərin elmdə təsdiqlənməsidir.

Mən üç mətləbə toxunmaq istəyirəm.

Birincisi İslamın əsaslarından biri Ramazan ayında müsəlmanların Oruc tutmasıdır. Təbabətin müasir inkişafı nəticəsində xırda molekulyar quruluşlara qədər insanın topoqrafik və arxitektonik mənzərəsini almaq mümkündür. Lakin elə patologiyalar var ki, konservativ, yaxud operativ yanaşmaqla heç bir effekt əldə etmək olmur. Ümumiyyətlə, patologiyalara yanaşmanın və müalicəsinin bir neçə forması vardır. Bunlardan birincisi bizim qəbul etdiyimiz standart təbabət, sonra Çin təbabəti – iynə terapiyası, Tibet təbabəti, şaman təbabəti, homepatiya və bir neçə növ ekstrinsiv təbabət növləri. Bunarlada yanaşı İslam təbabəti gəlir.

İnsanın ən ali və sirli şöbəsi onun psixi-ruhi vəziyyətidir. İnsan orqanlarını təşkil edən hüceyrələrin əsasını zülal, lipid, mineral birləşmələr təşkil edir. Bu hüceyrələrin mitoz bölünməsi nəticəsində orqanizmlərin bütövlüyü saxlanılır. Bu bölünmənin əsasında hüceyrənin nüvəsində yerləşən DNK zəncir halqası durur və genetik kodu özündə birləşdirir. DNK-zülali birləşmədir və amin turşularından təşkil olunub. 12 amin turşusundan zülali birləşmə əmələ gəlir. Bunları birləşməsi açar-qıfıl formasındadır. Alanin-Sitozin, Quanin timin turşularının birləşmə ardıcılığı DNK-nın transpirasiyası zamanı bəzən bu ardıcılıq pozulur. Alanin Quaninlə, Timin isə sitozinlə birləşərək orqanizm üçün yad zülal əmələ gətirir. Əgər bu yad zülal sinir hüceyrələrində əmələ gələrsə, bu insanın mərkəzi sinir sistemində patoloji dəyişikliklərə səbəb olur. Ümumiyyətlə, bütün orqanlarda yad zülal əmələ gələrsə, sinir ucluqları vasitəsilə mərkəzi sinir sistemində yerləşən sinir mərkəzlərinin və vegetativ sinir sisteminin və periferik sinir mərkəzlərinin qıcıqlanmasına səbəb olur. Bu zaman patoloji psixi dəyişikliklərin əsasında dayanan Halyusinasiya halları baş verir. Yəni şəxsə elə gəlir ki, onu çağırırlar, dönüb çağıran adamı axtarır. Əslində isə onu heç kim çağırır. Yaxud o birdən-birə qəhqəhə çəkib gülməyə

başlayır və onun gözlərinə gülməli səhnələr görünür. Bu cür xəstələri aylarla ruhi xəstəxanalarda müalicə edir və xəstəliyin epiologiyası bilinmədiyindən onları tam sağaltmaq olur. Amerika alimləri belə bir eksperiment keçirmişlər. 178 sm boy, 70 kq çəkisi olan normal insan su içmək şərti ilə 40 gün ac qalır. 40 gündən sonra isə onun sinir sistemində geri dönməz proseslər baş verir. Alimlər müşahidə etmişlər ki, insanın qidalanmadığının beşinci günü bağırsaqlarda nəcis kütləsi tam boşalır, lakin buna baxmayaraq qırxıncı günə qədər insan nəcifsiz yaşayır. Bu tapıntı təbabət elmində böyük bir dönüş idi, ona görə ki, indiyə qədər bağırsaqlarda yerləşən xovcuqların qidalı elementlərin birtərəfli bağırsaqdan qana sovrulması funksiyasını qeyd edirlər. Alimlər bu eksperimenti daha da dərinləşdirərək yad zülalla əmələ gələn ruhi pozğunluqlu şəxslərə bu eksperimenti tətbiq etmişlər və nəticədə bu şəxslərdə 40 gündən sonra tam müalicə müşahidə olunmuşdur. Alimlər bunu onunla əlaqələndirirlər ki, bağırsaqlarda yerləşən xovcuqların funksiyası heç də birtərəfli deyildir, qan damarları bütün orqanlardan mezodermal orqanlardan maddələr mübadiləsi nəticəsində hüceyrələrin işinə yaramayan molekulyar şlak maddələri osmotik təzyiqlə nəticəsində hüceyrə fenestrələrindən (pəncərələrdən) qan kapilyarlarına ötürür və şlak maddələr isə qan damarları vasitəsi ilə bağırsaqlara tökülür və nəticədə patoloji dəyişikliyə səbəb olmuş yad zülaldə bu aclıq zamanı şlak maddəsi kimi bağırsaqlara gətirilib orqanizmdən xaric olur. Bax, Orucluğu sağlamlığa xeyrini göstərən misallardan biri də budur. Ona görə də sağlam olmaq istəyən şəxs mütləq oruc tutmalıdır.

İkinci mətləb isə Qurani-Kərimin 14 əsr əvvəl aşağıdakı ayəsi ilə bağlıdır. Bu ayədə buyurulmuşdur: «İki dəniz coşdu və öz aralarında görüşüb boğaz yaratdı, ancaq bir-birinə qovuşmadı». Həmin ayədə göstərilir ki, iki dəniz eyni tərkibdədir, ancaq ortalarındakı boğaz və sərhəd qoymur ki, eyni keyfiyyətli olsunlar. Burada söhbət Bəhri-Əhmərdən (Qırmızı dəniz) gedir: Qırmızı dəniz Hind okeanının bir hissəsidir. Onu Bəhrül-Ərəb (Ərəb dənizi) və Bəhrü-Qülzüm də adlandırırlar. Sonuncu ad bir vaxtlar dənizin şimal sahilində olmuş şəhərin adı ilə bağlıdır. Yaqut Həməvi yazır: «Qülzümə sözü düzəltmə sözdür. «Qülzümə» «içəri udmaq» deməkdir və bu dənizi ona görə Qülzüm adlandırıblar ki, o öz sərnəşinlərini udurdu».

Qırmızı dənizin dibində «suf» adlı ot bitdiyindən onu «Bəhrüz-suf» da adlandırırlar. «Suf» sözünün «öldürmək», «tutmaq» mənası da vardır ki, bu baxımdan «Bəhrüz-suf»u «Ölüm dənizi» kimi də qəbul etmək olar. Lakin bu dənizin ən geniş yayılmış adı Qırmızı dənizdir ki, bu da onun öz rəngi ilə və ətrafdakı dağların rəngi ilə bağlıdır. Bundan əlavə dənizdə qırmızı rəngli heyvanlar yaşayır və çoxlu qırmızı mərcan olur. Qırmızı dənizin uzunluğu 1400 milə yazın və ən geniş yerdə eni 200-400 mildir. Sina yarımadası da onu iki yerə bölür. Qərbi hissəsi Süveyş körfəzi, şərq hissəsi isə Əgəbə adlanır. Dənizin dərinliyi onun müxtəlif yerlərində 18 metrədən 6300 metrə çatır. Bu yaxınlarda Kembric Universitetinin bir qrup alimi Misir Universitetinin alimləri ilə birgə Qırmızı dəniz və Hind okeanında təcrübə aparmışlar. Laboratoriyada Əgəbə körfəzindən götürülmüş suyun analizi ilə Qırmızı dənizin başqa yerlərində olan suyun analizindən kəskin fərqləndiyini alimlər aşkar etdilər. Onlar daha dərinə gedərək dərinlik ölçən alətlər vasitəsi ilə Əgəbə körfəzi ilə Qırmızı dənizin

qovuşduğu yerdə hündürlüyü 1000 metrədən çox olan bir səddə və maneəyə rast gəldilər. Bu kəşfdən bir müddət sonra «Bahis» gəmisi eyni cür səddin və Hind okeanı ilə Qırmızı dəniz arasında maneə olduğunu aşkar etdilər. Deməli, aparılan elmi təcrübələr sübut etdi ki, bu iki dəniz arasında kimyəvi tərkibcə və keyfiyyətcə fərq vardır. Gördüyünüz kimi, bu xəbər Qurani-Kərimdə 14 əsr əvvəl söylənmişdir.

Üçüncü mətləblə bağlı hadisə isə 1968-ci ildə baş vermişdir. Amerika astronomları Aya enərkən NASA-nın Yerdə olan mərkəzlərinə məlumatlar verirdilər ki, astronaut N.Armstronq qeyri-adi həzin çağırış səsini eşitdiyini bildirir. Yerdən ona sual verilir ki, çağırış insan səsidirmi? O isə cavab verir ki, bu səslər mənə tanış dildə gəlir. Astronavtlar Yerə qayıdarkən o, hadisəni təkrar təsvir edir, lakin izahını verə bilmirlər. Onlar bütün dünyanı gəzir, hər yerdə hərətlə, rəğbətlə qarşılanırdılar. Astronavt N.Armstronq Misirə qonaq gəldikdə Qahirənin 5 ulduzlu otelində yerləşirlər. Səhər tezdən Armstronq eyvana çıxıb şəhəri seyr edərkən Ayda eşitdiyi səsləri yenidən eşidir. O, qulaqlarına inanmır və halyusinasiya kimi qəbul edir. Özünü yoxlamaq üçün tez otaqdan çıxıb otelin administratorundan həkim soruşur. Administrator «Sizə nə olub?» soruşanda o, qulağına çağırış səslərinin gəldiyini deyir. Ərəb administrator isə izah edir ki, sizin eşitdiyiniz səs müsəlmanların namaza çağırışıdır. Armstronq buna inana bilmir. Bu səsləri Ayda eşitdiyini bildirir. Sonradan Armstronq İslamı qəbul edərək bu hadisəni dünyaya çatdırdı.

Son nəticə: Bütün bəşər övladının ən sirli dünyası sayılan onun beyini hələ də açılmamış bir xəzinədir. Lakin bütün bu tədqiqatlarımızın nəticəsi bir daha onu göstərir ki, bəşəriyyət və onun övladlarının ali bir varlıq, yaradan tərəfdən idarə olunduğunu biz görürük.

İndi hipnoz barədə və bu xüsusiyyətlərin bəzi siyasi liderlərin karyerasında böyük rol oynamasından danışmaq istərdim. Hipnozun özünün əsas məğzində təlqin etmək bacarığı durur. Hər bir insan bioloji elektrik qüvvəsinə malikdir və müəyyən təlimlər əsasında bu bioelektrik cərəyanın konsentrasiya edilməsi və istiqamətlənməsi prinsiplərinə praktik cəhətdən yiyələnə bilər. Lakin ədəbiyyatlarda ilk keçirilən «Transendental meditasiya» kurslarıdır. Meditasiya özü real həyatda uzaqlaşma və sonsuzluğa qatılma prinsipi deməkdir (yol təliminə aid bir kitabı gələcəkdə oxuculara təqdim edəcəyəm).